๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ที่ปรึกษา
สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พรหฺมคุตฺโต)
พระธรรมศากยวงศ์วิสุทธิ์ (อนิลมาน ธมฺมสากิโย)
พลอากาศตรี หม่อมหลวงประกิตติ เกษมสันต์

คณะทำงาน
อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล
ยุทธนาวรากร แสงอร่าม
ดนัย พลอยพลาย
ปองรัก เกษมสันต์

ประสานงาน
พจมาลย์ เกียรติธร
ลีนวัตร ธีระพงษ์รามกุล
นารา ผุดมาก

ศิลปกรรม
วรมันต์ โสภณปฏิมา

พิสูจน์อักษร
ชินภัทร หนูสงค์

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล และคณะ
100 ปี ร้อยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.— กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2564.
242 หน้า.
1. ประวัติศาสตร์ 2. วรรณกรรม 3. พุทธศาสนา 4. ภาษา I. ชื่อเรื่อง.
922.943
ISBN 978-616-7682-56-3

จัดพิมพ์โดย
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
พิมพ์ครั้งแรก ธันวาคม ๒๕๖๔
จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

คำปรารภ

เนื่องในอภิลักขิตสมัยคล้ายวันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครบ ๑๐๐ วัสสา วันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๖๔ องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศสดุดีพระเกียรติคุณ และร่วมกับรัฐบาลไทยและคณะสงฆ์ไทยจัดการเฉลิมพระเกียรติในวาระสำคัญดังกล่าว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจใหญ่น้อยอันเป็นคุณูปการแก่พระศาสนาและพระราชอาณาจักรเป็นอเนกปริยาย ทรงรับสนองพระบรมราโชบายของสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทั้งในกิจการของคณะสงฆ์ การศึกษาพระปริยัติธรรม ตลอดจนการศึกษาของคฤหัสถ์ตามแบบแผนสมัยใหม่ เพื่อให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง ด้วยพระปรีชาสามารถและพระวิริยภาพอุตสาหะอันยิ่ง พ้นที่จะพรรณนาได้ กอปรให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลมั่นคงมาจนถึงปัจจุบันนี้

การที่ราชสกุลเกษมสันต์ อันสืบสาขาแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์) พระเชษฐาร่วมเจ้าจอมมารดาแพ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ประสานงานในการจัดทำหนังสือ **“๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส”** ขึ้น เพื่อร่วมเฉลิมพระเกียรติและแสดงกตัญญูกตเวทิตาในโอกาสพิเศษนี้ จึงเป็นกิจอันพึงโสมนัสอนุโมทนายิ่ง ด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นทรงพระปรีชาญาณกว้างขวางและสุขุมลุ่มลึก สมควรที่อนุชนและเยาวชนทั้งหลายจักได้ศึกษาพระประวัติ พระนิพนธ์ และพระกรณียกิจต่าง ๆ และน้อมนำเป็นแบบอย่างแก่ตนสืบไป

ในนามของคณะสงฆ์ อาตมภาพขออนุโมทนาแก่ราชสกุลเกษมสันต์ นักวิชาการผู้เขียนบทความ ตลอดจนคณะทำงานทุกท่านทุกคนที่มีส่วนร่วมในการจัดทำหนังสือนี้ ด้วยเดชานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอท่านทั้งหลายจงมีความสุขความเจริญสวัสดีโดยทั่วกัน

(สมเด็จพระวันรัต)
กรรมการมหาเถรสมาคม
ผู้ปฏิบัติหน้าที่เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต
เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร
ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

คำนำ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงบำเพ็ญกิจอันอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาและบ้านเมืองเป็นอันมาก ทรงวางแบบแผนการบริหารคณะสงฆ์ ทรงวางหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม ตลอดจนทรงพระนิพนธ์ตำราสำหรับศึกษาพระปริยัติธรรมซึ่งยังคงใช้อยู่จนปัจจุบันนี้ ประการสำคัญทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร

ด้วยพระกรณียกิจอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่มหาชนเป็นอเนกประการ ในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๖๔ องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก (UNESCO) ได้มีมติประกาศสดุดีพระเกียรติคุณ และร่วมกับรัฐบาลไทยตลอดจนคณะสงฆ์ไทย ในการเฉลิมพระเกียรติในวาระสำคัญดังกล่าว โดยร่วมกันจัดกิจกรรม "พระมหาสมณานุสรณ์" อนุสรณ์ ๑๐๐ ปี การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสขึ้น

การนี้ ราชสกุลเกษมสันต์ ซึ่งสืบสาขาแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์) พระเชษฐาร่วมเจ้าจอมมารดาแพ ในรัชกาลที่ ๔ จึงได้ประสานงานในการจัดทำหนังสือ **"๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส"** ขึ้น เพื่อร่วมเฉลิมพระเกียรติในโอกาสพิเศษนี้ ประกอบด้วยบทความวิชาการของนักวิชาการรุ่นใหม่จากสถาบันการศึกษาและหน่วยงานต่าง ๆ จำนวน ๒๐ บทความ ซึ่งศึกษาพระประวัติ พระจริยวัตร พระกรณียกิจ และพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตลอดจนความสัมพันธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นกับบุคคลสำคัญต่าง ๆ นอกจากนี้ ยังศึกษาความรับรู้เกี่ยวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในปริบทปัจจุบันด้วย

หนังสือนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการ **“๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส”** ซึ่งราชสกุลเกษมสันต์ร่วมกับวัดบวรนิเวศวิหารจัดทำขึ้น เพื่อแสดงความกตัญญูกตเวที สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ประกอบด้วยการจัดพิมพ์หนังสือและการจัดทำสื่อออนไลน์ เพื่อเผยแพร่ความรู้เกี่ยวแก่พระประวัติ พระนิพนธ์ และพระกรณียกิจต่าง ๆ แก่สาธารณชนในวงกว้าง ทั้งพระภิกษุสงฆ์ บุคคลทั่วไป และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเยาวชน โดยอาศัยมุมมองการศึกษาวิเคราะห์วิจารณ์ของนักวิชาการรุ่นใหม่จากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ รวมทั้งนักวิชาการอิสระ อันเป็นการเทิดพระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระผู้ทรงเป็นปราชญ์แห่งแผ่นดินอย่างยั่งยืน

ในนามของราชสกุลเกษมสันต์ ขอกราบนมัสการขอบพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร พระธรรมศากยวงศ์วิสุทธิ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส ที่ได้ให้ความเมตตาแก่ราชสกุลเกษมสันต์ได้มีส่วนร่วมในการจัดทำโครงการฯ ขอขอบคุณนักวิชาการผู้เขียนบทความ ตลอดจนคณะทำงานทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการจัดทำหนังสือนี้

หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือนี้จะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจ และเป็นเครื่องบูชาพระคุณอันไพศาลแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมดังกุศลเจตนาทุกประการ

พลอากาศตรี หม่อมหลวงประกิตติ เกษมสันต์
ในนามราชสกุลเกษมสันต์
๑๐ กรกฎาคม ๒๕๖๔

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ผู้เป็นบุคคลสำคัญของโลก ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๖๔

สัมโมทนียกถาโดย
สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พฺรหฺมคุตฺโต)
กรรมการมหาเถรสมาคม
ผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต
เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

ในการประชุมทางวิชาการสภาการศึกษาเสวนา ครั้งที่ ๓/๒๕๖๔ เรื่อง พระมหาสมณานุสรณ์ : พระเกียรติคุณในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการศึกษาไทย

จัดโดยสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา
ณ หอวชิราวุธานุสรณ์ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
วันพฤหัสบดีที่ ๘ เมษายน ๒๕๖๔
เวลา ๑๓.๐๐ - ๑๖.๔๕ น.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ผู้เป็นบุคคลสำคัญของโลก ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๖๔

สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พฺรหฺมคุตฺโต)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ประสูติเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๐๓ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๖๔ สิริพระชนมายุได้ ๖๑ ปี ๓ เดือน ๒๐ วัน หรือเรียกว่า ๖๒ โดยปี ทรงอยู่ในพรหมจรรย์ ๔๒ ปี ๑ เดือน ๖ วัน ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ๒๘ ปี ๑๐ เดือน ๔ วัน ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกได้ ๑๐ ปี ๗ เดือน ๘ วัน

วาระสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้มาบรรจบครบ ๑๐๐ ปี ในวันที่ ๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔ นี้ อันเป็นเหตุให้รัฐบาลโดยกระทรวงศึกษาธิการ ได้นำเสนอพระนามของพระองค์ต่อองค์การยูเนสโก **ทรงเป็นบุคคลสำคัญพระองค์หนึ่งของชาติไทย** โดยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯพระองค์นั้น ทรงมีพระคุณูปการทั้งด้านการศาสนา การบริหารการจัดการคณะสงฆ์ ทรงเป็นผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงพัฒนาหลักสูตรนักธรรม ทั้งยังทรงมีพระนิพนธ์ด้านวิชาการทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ปรากฏทั้งในประเทศและต่างประเทศ และที่สำคัญยิ่งทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษาของประเทศชาติสมัยใหม่ ซึ่งได้ค่อย ๆ พัฒนามาเป็นการศึกษาในระบบที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ด้วยพระมหากรุณาธิการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) ในที่ประชุมสมัยสามัญ ครั้งที่ ๔๐ พ.ศ. ๒๕๖๒ ได้มีมติรับรองบัญชีรายชื่อการร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับงานขององค์การยูเนสโก ปี ๒๕๖๓-๒๕๖๔

เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ **เป็นบุคคลสำคัญของโลก** และมติคณะรัฐมนตรีในคราวประชุมเมื่อวันอังคารที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ เห็นชอบและรับทราบการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ รวมทั้งในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑/๒๕๖๓ ได้มีมติที่ ๑๕/๒๕๖๓ รับทราบการที่องค์การยูเนสโก (UNESCO) ยกย่องให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลก ดังเป็นที่ทราบกันโดยทั่วกัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เมื่อทรงผนวชได้ ๓ พรรษา คือ มีพระชนมายุ ๒๓ ปี ก็ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส นับว่าทรงเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมขณะทรงมีพระชนมายุยังน้อย และเริ่มทรงรับภาระทางพระศาสนามาแต่บัดนั้น โดยในระยะแรก ๆ ก็ทรงรับภาระดูแลสั่งสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่ในพระอาราม เป็นการแบ่งเบาภาระของเสด็จพระอุปัชฌาย์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ กระทั่งเมื่อทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๕ ขณะมีพระชนมายุ ๓๓ ปี จึงได้ทรงมีบทบาททางการคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ รวมไปถึงบทบาทหน้าที่บางประการเกี่ยวกับบ้านเมือง ซึ่งเพิ่มทวีคูณขึ้นเป็นลำดับ จนตลอดพระชนมชีพของพระองค์

ตลอดเวลา ๔๒ ปีแห่งพระชนมชีพในชีวิตพรหมจรรย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้น พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระภารกิจต่าง ๆ ทั้งทางการคณะสงฆ์และทางการบ้านเมืองมากมาย ดังจะเห็นได้จากผลงานในด้านต่าง ๆ ของพระองค์ที่ปรากฏเป็นประจักษ์พยานอยู่แม้ในเวลานี้ ซึ่งคนทั่วไปอาจจะรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลงานของพระองค์ที่ปรากฏในรูปของตำรา หนังสือ และเอกสารต่าง ๆ จำนวนนับร้อย ซึ่งเป็นหลักฐานที่สะท้อนหรือแสดงให้เห็นว่า พระองค์ได้ทรงทำอะไรให้แก่พระศาสนาและบ้านเมืองบ้าง

แต่ในที่นี้ จะขอนำพระกรณียะและผลงานบางเรื่องบางประการของพระองค์มาเล่าสู่กันฟัง เฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับงานนี้ ตามที่องค์การยูเนสโกประกาศรับรองและร่วมเฉลิมฉลองดังกล่าวแล้ว คือพระเกียรติคุณในด้านการศึกษา วัฒนธรรม และสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์

พระเกียรติคุณทางด้านการศึกษา

พระกรณียะสำคัญประการแรกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็คือ เรื่องการศึกษา เพื่อความกะทัดรัดในการเล่า และเพื่อความเข้าใจง่ายของท่านผู้ฟัง จะขอสรุปประเด็นหรือหัวข้อสำคัญในพระกรณียะด้านการศึกษาของพระองค์เป็น ๕ ประเด็น คือ

๑. ทรงริเริ่มการศึกษาพระพุทธศาสนาแนวใหม่

๒. ทรงตั้งหลักสูตรการศึกษาพื้นฐานแก่คณะสงฆ์

๓. ทรงปรับปรุงการศึกษาขั้นสูงของคณะสงฆ์ให้ได้มาตรฐาน

๔. ทรงพระดำริพัฒนาการศึกษาของภิกษุสามเณรให้กว้างขวางทันโลก

๕. ทรงวางรากฐานการศึกษาขั้นประถมของชาติ

๑. ทรงริเริ่มการศึกษาพระพุทธศาสนาแนวใหม่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่า การศึกษาพระพุทธศาสนาของชาวพุทธยุคโบราณที่ผ่านมานั้น จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ภิกษุสามเณรที่เรียกกันว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาบาลี และในหมู่ภิกษุสามเณรเอง ก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะในผู้ที่รู้ภาษาบาลีเท่านั้น ผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลีก็แทบจะไม่ได้ศึกษาเรียนรู้เรื่องพระพุทธศาสนาเลย ก็รู้เท่าที่บอกเล่ากันสืบ ๆ มาเท่านั้น

เมื่อทรงมีหน้าที่ทางคณะสงฆ์ คือ เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารขึ้นแล้ว จึงทรงริเริ่มปรับปรุงการศึกษาของภิกษุสามเณรให้ได้ศึกษาพระพุทธศาสนาให้มากขึ้น โดยทรงริเริ่มวางหลักสูตรสำหรับภิกษุสามเณรบวชใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหารให้ได้ศึกษาธรรมวินัยเป็นภาษาไทย คือ ให้ได้เรียนพุทธประวัติ ธรรมะ และวินัยบัญญัติเป็นภาษาไทย โดยพระองค์ทรงสอนเอง พร้อมทั้งได้ทรงแต่งตำราเกี่ยวกับพุทธประวัติ ธรรมะ และวินัยบัญญัติ อย่างย่นย่อ สำหรับให้ภิกษุสามเณรบวชใหม่สามารถเรียนจบได้ภายใน ๑ พรรษา ๓ เดือน ปรากฏว่าได้ผลดี เป็นที่สนใจของผู้บวชใหม่และทำให้ภิกษุสามเณรบวชใหม่ได้รู้จักพระพุทธศาสนาดีขึ้น

ต่อมา ทรงขยายการเรียนพระพุทธศาสนาแนวใหม่นี้ให้ขยายไปถึงภิกษุสามเณรที่บวชอยู่ประจำด้วย ก็ปรากฏว่าเป็นที่นิยมสนใจเรียนของภิกษุสามเณรทั่วไป แม้วัดอื่นก็นิยมนำเอาไปสั่งสอนภิกษุสามเณรในวัดของตน เป็นเหตุให้การศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทยแบบที่ทรงดำริ

ขึ้นนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายไปในวัดธรรมยุตทั่วไปในครั้งนั้น

ในขั้นแรก ทรงจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาแนวนี้ เฉพาะในวัดบวรนิเวศวิหาร และแพร่หลายอยู่เฉพาะในวัดธรรมยุตเท่านั้น เพราะขณะนั้น พระองค์ทรงเป็นเพียงเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร และทรงเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเท่านั้น ยังไม่ได้ทรงปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป

๒. ทรงตั้งหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานแก่คณะสงฆ์

เมื่อทรงได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก คือ ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ทรงปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร นับแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นผลดีของการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทยที่ทรงพระดำริขึ้น และนิยมแพร่หลายอยู่ในคณะธรรมยุตดังกล่าวแล้ว จึงได้ทรงนำหลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทยดังกล่าวแล้วมาตั้งเป็นหลักสูตรสำหรับเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร เรียกว่า **หลักสูตรนักธรรม** เริ่มแต่พุทธศักราช ๒๔๕๖ โดยทรงกำหนดไว้เป็น ๓ ชั้น ตามลักษณะการจัดภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็น ๓ ชั้น คือ

ชั้นนวกะ คือผู้บวชใหม่ มีอายุพรรษาไม่เกิน ๕

ชั้นมัชฌิมะ คือผู้ปานกลาง มีอายุพรรษา ๕ ขึ้นไป แต่ไม่เกิน ๑๐

ชั้นเถระ คือผู้ใหญ่ มีอายุพรรษา ๑๐ ขึ้นไป

นักธรรมชั้นตรี สำหรับนวกภูมิ คือ ผู้บวชใหม่

นักธรรมชั้นโท สำหรับมัชฌิมภูมิ คือ พระผู้บวชปานกลาง

นักธรรมชั้นเอก สำหรับเถรภูมิ คือ พระผู้ใหญ่

พร้อมกับการสร้างหลักสูตรนักธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราสำหรับใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมทั้ง ๓ ชั้นไว้อย่างครบถ้วน *นับเป็นครั้งแรกที่คณะสงฆ์ได้มีหลักสูตรการศึกษาพระธรรมวินัย หรือหลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน* และได้ดำเนินการสืบมาจนทุกวันนี้

การศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทยที่เรียกว่า **หลักสูตรนักธรรม** นั้น มิได้มีประโยชน์เฉพาะแก่ภิกษุสามเณรเท่านั้น แต่ยังได้เผื่อแผ่ไปถึงประชาชนทั่วไปด้วย คือ ในเวลาต่อมา ทางคณะสงฆ์ก็ได้อนุญาตให้ประชาชนผู้สนใจที่จะศึกษาเรียนรู้เรื่องพระพุทธศาสนา ได้ศึกษาตามหลักสูตรนักธรรมด้วย โดยเรียกว่า **ธรรมศึกษา** ซึ่งคณะสงฆ์ได้เปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าสอบธรรมศึกษาชั้นตรี เป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๒ เป็นต้นมา และเวลาต่อมาก็ได้เปิดให้สอบธรรมศึกษาชั้นโทและชั้น

เอกมาเป็นลำดับ กระทั่งเป็นที่รู้จักและแพร่หลายไปทั่วประเทศ *หลักสูตรธรรมศึกษา จึงเป็นการส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนไทยได้ศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนามากขึ้นและกว้างขวางขึ้นเป็นครั้งแรก*

ปัจจุบัน การศึกษานักธรรมได้แพร่หลายไปยังประเทศใกล้เคียงที่นับถือพระพุทธศาสนา ตลอดไปถึงในประเทศทางยุโรปและอเมริกาที่พระธรรมทูตไทยไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย นอกจากนี้ หนังสือพระนิพนธ์ที่เป็นหลักสูตรนักธรรมทุกชั้นก็ได้มีการแปลเป็นภาษาอังกฤษครบทุกเรื่อง รวมถึงแปลเป็นภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษา เพื่อนำไปใช้ศึกษาในประเทศนั้น ๆ ด้วย

๓. ทรงปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์

พระปริยัติธรรม คือ หลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทย ที่มีมาแต่โบราณ เป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาบาลี โดยใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นหลักสูตร แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

แปลคัมภีร์พระสูตรได้ จัดเป็นชั้นตรี เรียกว่า บาเรียนตรี

แปลคัมภีร์พระสูตรและคัมภีร์พระวินัยได้ จัดเป็นชั้นโท เรียกว่า บาเรียนโท

แปลคัมภีร์พระสูตร คัมภีร์พระวินัยและคัมภีร์พระอภิธรรมได้ จัดเป็นชั้นเอก เรียกว่า บาเรียนเอก

มาถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ปรับปรุงโดยขยายเป็น ๙ ชั้น เรียกว่า ๙ ประโยค โดยใช้คัมภีร์อรรถกถาบ้าง คัมภีร์ฎีกาบ้างเป็นหลักสูตร ผู้สอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงเรียกว่า เป็นเปรียญ โดยเรียกตามลำดับประโยคว่า เปรียญ ๓ ประโยค เปรียญ ๔ ประโยค จนถึงเปรียญ ๙ ประโยค

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก หรือสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมให้ทันสมัย และกว้างขวางขึ้นเป็นลำดับมา กล่าวคือ ทรงเริ่มทดลองปรับปรุงการสอบด้วยวิธีเขียนแทนวิธีแปลปาก (เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔) โดยทรงทดลองสอบประโยค ๑ ประโยค ๒ ก่อน จนถึงประโยค ๕ เมื่อทรงเห็นว่าเป็นวิธีที่ให้ผลดี จึงทรงนำมาใช้กับการสอบทุกประโยค คือเลิกการสอบด้วยวิธีแปลปาก เป็นการสอบด้วยวิธีเขียน เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๕๘ พร้อมทั้งทรงกำหนดวิธีการตรวจและตัดสินได้-ตก ให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน

ต่อมา ทรงพิจารณาเห็นว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาบาลีนั้นเน้นหนักไปในทางศึกษาภาษาบาลี ไม่ได้เน้นในเรื่องความรู้ความเข้าใจอรรถ คือเนื้อความของพระธรรมคำสอน ฉะนั้น จึงทรงจัดหลักสูตรนักธรรมกับหลักสูตรพระปริยัติธรรมหรือหลักสูตรบาลีโยงเข้าหากัน เพื่อให้ผู้ศึกษาพระปริยัติธรรมสอบได้เป็นเปรียญมีความรู้ในพระธรรมคำสอนแตกฉานยิ่งขึ้น โดยทรงกำหนดให้

ผู้จะสอบเป็นเปรียญ ๓ ประโยคต้องสอบได้นักธรรมชั้นตรีด้วย ผู้สอบได้เรียกว่า เปรียญธรรม ๓ ประโยค

ผู้จะสอบเป็นเปรียญ ๔-๕-๖ ประโยคต้องสอบได้นักธรรมชั้นโทด้วย ผู้สอบได้เรียกว่า เปรียญธรรม ๔-๕-๖ ประโยค

ผู้จะสอบเป็นเปรียญ ๗-๘-๙ ประโยค ต้องสอบได้นักธรรมชั้นเอกด้วย ผู้สอบได้เรียกว่า เปรียญธรรม ๗-๘-๙ ประโยค

จากพระดำริปรับปรุงการศึกษาของภิกษุสามเณรดังกล่าว จึงทำให้การศึกษาพระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทยลงตัวเป็นมาตรฐานดังที่เป็นอยู่ปัจจุบัน คือ เรียกรวมว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม โดยแบ่งเป็น ๒ แผนก คือ พระปริยัติธรรม แผนกธรรม กับพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ซึ่งจะต้องศึกษาควบคู่กันไป โดยถือว่าการศึกษาแผนกธรรม เป็นขั้นต้น การศึกษาแผนกบาลีเป็นขั้นสูง การศึกษาแผนกธรรมเป็นภาคบังคับ การศึกษาแผนกบาลีเป็นไปตามความสมัครใจ

การศึกษาแผนกธรรม เป็นความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน การศึกษาแผนกบาลี เป็นความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาที่ลึกซึ้งขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง นอกจากการโยงหลักสูตรนักธรรมกับหลักสูตรปริยัติธรรมหรือหลักสูตรบาลีเข้าหากันแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังได้ทรงปรับปรุงตำราและเนื้อหาของหลักสูตรพระปริยัติธรรมด้วย คือ คัมภีร์บางคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรมาแต่เดิม ทรงพิจารณาเห็นว่า มีภาษาและเนื้อหาไม่เหมาะสม จึงทรงเปลี่ยนเสียใหม่ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น กล่าวคือ

การสอบพระปริยัติธรรมแต่เดิมมามีแต่การแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ทรงพิจารณาเห็นว่า เพียงเท่านี้ ไม่ทำให้ผู้ศึกษามีความชำนาญในภาษาบาลีพอเพียงแก่การใช้ประโยชน์ จึงทรงเพิ่มวิชาการแปลภาษาไทยกลับเป็นภาษาบาลี ในประโยคที่สูงขึ้น นับแต่ประโยค ๔ ขึ้นไปถึงประโยค ๙ โดยเนื้อหาของวิชาการแปลภาษาไทยเป็นภาษาบาลีจะมีความง่ายความยากมากขึ้นไปตามลำดับ

จากพระดำริเริ่มและพระดำริปรับปรุงแก้ไขการศึกษาของภิกษุ

สามเณรเป็นลำดับมาดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้หลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยลงตัวเป็นมาตรฐานดังที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

๔. ทรงพระดำริพัฒนาการศึกษาของภิกษุสามเณรให้กว้างขวางทันโลก

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๖ ในขวบปีแรกที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตนั้นเอง ได้ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) โดยทรงวางวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการคือ

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิทยาซึ่งเป็นของชาติภูมิ และต่างประเทศแห่งกุลบุตร

๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

ในการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงดำเนินการทั้ง ๓ ด้านไปพร้อม ๆ กัน คือ

๔.๑ การจัดการศึกษาของภิกษุสามเณร ทรงตั้งหลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบใหม่ขึ้น เรียกว่า *หลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย* ซึ่งทรงพระดำริขึ้นใหม่ทั้งหลักสูตร วิธีการเรียนการสอน การสอบ ตลอดถึงวิธีการตรวจข้อสอบ วิธีการคิดคะแนนได้-ตก เช่น เนื้อหาหลักสูตรมีทั้งเรียนภาษาบาลี ภาษาต่างประเทศ วิชาการสมัยใหม่บางวิชา การเรียนมีการจัดเป็นชั้นการสอน มีครูประจำการสอบ สอบด้วยวิธีเขียน สอบปีละ ๒ ครั้ง การตรวจข้อสอบ คิดเป็นคะแนนได้-ตก สิ่งที่ทรงพระดำริขึ้นนั้นล้วนเป็นสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีใครทำมาก่อน รวมทั้งทรงจ้างชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษและภาษาสันสกฤตด้วย

แต่หลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น ทรงดำเนินการอยู่เพียง ๘ ปี ก็ต้องหยุดไป เพราะทรงมีพระภารกิจอื่นทางคณะสงฆ์มากจนไม่มีเวลาบริหารการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัยในขณะนั้น

๔.๒ การจัดการศึกษาของกุลบุตร ก็คือทรงตั้งโรงเรียนขึ้นในวัด เรียกว่า **โรงเรียนหนังสือไทย** ของมหามกุฏราชวิทยาลัย เริ่มต้น ๕ โรงเรียนด้วยกัน คือ

๑. โรงเรียนวัดบวรนิเวศ

๒. โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริย์

๓. โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์

๔. โรงเรียนวัดพิชัยญาติ

๕. โรงเรียนวัดนิเวศธรรมประวัติ

พร้อมทั้งทรงตั้งหลักสูตรขึ้นใหม่ แตกต่างจากหลักสูตรของกรมศึกษาธิการในขณะนั้น ทรงใช้วัดเป็นโรงเรียน ใช้ภิกษุสามเณรเป็นครูสอน ผู้สอบได้รับประกาศนียบัตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงอธิบายเหตุผลในการตั้งโรงเรียนสำหรับกุลบุตรว่า **"เพื่อเป็นแบบอย่างและเป็นการช่วยรัฐบาล"** เมื่อเลิกหลักสูตรปริยัติธรรมของมหามกุฏฯ โรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏฯ ก็พลอยเลิกไปด้วย โดยมอบให้กระทรวงธรรมการรับไปดำเนินการต่อไป *ข้อน่าสังเกตก็คือ โรงเรียนวัดต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น ทั้งเด็กวัดและเด็กบ้านไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน ต่อมาจึงเสียค่าเล่าเรียนเฉพาะเด็กบ้าน เด็กวัดไม่ต้องเสีย จนกระทั่งโอนให้กระทรวงธรรมการไป*

๔.๓ การจัดการสั่งสอน หรือเผยแผ่พระพุทธศาสนา

เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและองค์ความรู้ต่าง ๆ ไปสู่สาธารณะให้กว้างออกไป ทรงจัดการออกนิตยสารธรรมจักษุ เป็นนิตยสารรายเดือนเพื่อการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนาและเผยแพร่กิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมทั้งทรงตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นด้วยเพื่อพิมพ์คัมภีร์และตำราหนังสือทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งพิมพ์นิตยสารธรรมจักษุด้วย

นิตยสารธรรมจักษุ เป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของไทย โดยออกตีพิมพ์ครั้งแรกสุดเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ โดยการบุกเบิกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ได้ทรงพยายามแปลพระสูตรต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกที่ยังไม่เคยมีผู้ใดแปลมาก่อนมาเป็นภาษาไทย แล้วทยอยนำลงในนิตยสารธรรมจักษุ ในเวลาเดียวกันก็มีการอธิบายธรรมให้สอดคล้องกับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปด้วย ทำให้นิตยสารธรรมจักษุกลายเป็น**นิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรก** ที่ไม่เพียงแต่จะนำเสนอเนื้อหาสาระทางพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎก ซึ่งเดิมนั้นมีอยู่ในใบลานเป็นภาษาบาลีเท่านั้น ยังเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกที่กระตุ้นให้เกิดการประยุกต์หลักพุทธธรรม มาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่สังคมร่วมสมัยอย่างกว้างขวางด้วย

โดยภาพรวม การตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นนั้น ความมุ่งหมายของพระองค์ก็คือ ทรงทดลองหาทางที่จะพัฒนาการศึกษาของพระสงฆ์รวมทั้งการศึกษาของกุลบุตรตลอดถึงการศึกษาพระพุทธศาสนาของ

ชาวพุทธให้เจริญก้าวหน้าทันสมัยทันโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงมีเป้าหมายสำคัญอยู่ในพระทัย คือ การก่อตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) ผู้เป็นศิษย์อยู่ในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นรูปหนึ่ง ได้เล่าไว้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงปรารภกับภิกษุสามเณรในวัดบวรนิเวศวิหารอยู่บ่อยครั้งว่าทรงพระดำริจะจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นในบริเวณพื้นที่ตลาดบางลำพูในครั้งนั้น โดยได้ทรงเริ่มจ้างฝรั่งเป็นครูสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัยในบางวิชา เพื่อเป็นการเตรียมการ แต่พระองค์สิ้นพระชนม์เสียก่อน จึงไม่ได้ดำเนินการในยุคของพระองค์

แต่จากพระดำริริเริ่มของพระองค์ดังกล่าวนี้เอง ที่ได้เป็นรากฐานให้มีการพัฒนาจนได้มีการตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นในเวลาอีก ๒๔ ปี ต่อมาหลังการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ นั้นคือการตั้ง **สภาการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย** ซึ่งประกาศตั้งเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ ปัจจุบันเรียกว่ามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

แม้โรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่วัดบวรนิเวศวิหารก่อนที่จะมอบให้กระทรวงธรรมการรับไปดำเนินการต่อไปนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงพยายามที่จะพัฒนาให้เป็นโรงเรียนประจำ หรือโรงเรียนกินนอนแบบตะวันตก (boarding school) โดยได้ทรงวางโครงการที่จะพัฒนาโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหารเป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ประเภทประจำ โดยได้ทรงวางหลักสูตร กำหนดสถานที่ภายในวัดบวรนิเวศ คือ ซีกคณะรังษีหรือวัดรังษีสุทธาวาสเก่า เป็นอาคารเรียน อาคารวิทยาศาสตร์ หอสมุด โรงพลศึกษา และสโมสรนักเรียนไว้อย่างครบถ้วน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยทรงอธิบายว่า “เพื่อเป็นแบบอย่างและเป็นการช่วยรัฐบาล” และสุดท้ายทรงอธิบายว่า “ทำไม่สำเร็จ เพราะไม่มีงบประมาณจ้างครู”

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นคนไทยคนแรก ๆ ที่กล่าวถึงเรื่องมหาวิทยาลัย และเป็นคนไทยคนแรกที่คิดเรื่องการตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา รวมทั้งทรงเป็นคนไทยคนแรก ๆ เช่นกันที่คิดก่อตั้งโรงเรียนประจำแบบตะวันตก

๕. ทรงวางรากฐานการศึกษาขั้นประถมของชาติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราโชบายที่จะเร่งรัดพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัยเช่นกับนานาอารยประเทศ และทรงพระราชดำริเห็นว่า เครื่องมือสำคัญในการพัฒนาประเทศ คือ การพัฒนาคน

โดยการพัฒนาการศึกษาของพลเมือง ฉะนั้น จึงทรงพระราชดำริที่จะจัดการศึกษาของพลเมืองให้ทั่วถึงตลอดพระราชอาณาจักร โดยทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดมหรรณพาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ (ร.ศ. ๑๐๓) แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้ขยายออกไปให้ทั่วทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง แต่ปรากฏว่า ในช่วงเวลา ๑๑ ปี โรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขยายออกไปได้เพียง ๓๐ แห่ง ใน ๙ จังหวัด

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสแก่กระทรวงธรรมการให้ดำเนินการจัดการศึกษาในหัวเมือง แต่เวลาล่วงเลยไป ๓ ปี ทางกระทรวงก็ยังไม่ได้ดำเนินการแต่อย่างใด ดังความปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า *“กระทรวงได้รับคำสั่งอันเราได้สั่งแต่แรกคิดต้องการขึ้น ๓ ปีล่วงมาแล้ว ยังไม่ได้คิดอันใดขึ้นเลยแต่สักอย่างเดียว”* (ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๗)

ฉะนั้น ใน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงรับภาระอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมือง ดังปรากฏความในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันว่า *“ในปีนี้ได้คิดจัดการขึ้น.... คือได้จัดกับพระเอากรมหมื่นวชิรญาณเป็นประธาน จัดวัดเป็นโรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต.... หวังใจว่าจะเป็นการสำเร็จได้ โดยอาศัยประเพณีโบราณและความนิยมของไทย โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลาย ๆ ร้อยโดยไม่สู้ต้องเสียอะไรมาก”* ในทำนองเดียวกัน ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ (ร.ศ. ๑๒๗) ได้มีพระราชหัตถเลขาว่า *“ได้รับลายพระหัตถ์อธิบายเรื่องการศึกษาที่จะสร้างในที่วัด หม่อมฉันเห็นว่าเปนความคิดที่ดี แลทรงตริตรองเปนอันมาก จะได้ส่งไปยังกรมศึกษาสำหรับประกอบแก่การเล่าเรียนสืบไป”*

ตามความในพระราชหัตถเลขาดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า ทรงมั่นพระราชหฤทัยในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นว่าจะทำให้พระราชประสงค์ดังกล่าวนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ เพราะได้ทรงประจักษ์ถึงความสำเร็จในการจัดการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ได้เคยเสด็จทอดพระเนตรมาแล้ว

ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษาในหัวเมือง ทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้บัญชาการจัดการศึกษาในหัวเมือง และมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นผู้สนับสนุนฝ่ายฆราวาส

หลังจากมีประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษาในหัวเมืองได้ ๒ เดือน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงดำเนินการในการจัดการศึกษาในหัวเมืองทันที โดยทรงเลือกพระเถระผู้มีความสามารถ ๑๔ รูป เพื่อทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ ๑๔ มณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งพระเถระส่วนใหญ่ดังกล่าวก็คือกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้นเอง

ครั้นเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ขณะนั้นยังนับเดือนเมษายนเป็นต้นปี มกราคมจึงเป็นปลายปี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงนำพระเถระผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ เข้าเฝ้าถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเดินทางไปจัดการศึกษาในหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ

ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองครั้งนี้ ทรงใช้มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ว่าการจัดการศึกษาหัวเมือง ทรงใช้หลักสูตรของโรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นหลักสูตรสำหรับโรงเรียนในหัวเมือง ทรงใช้โรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นสถานที่ฝึกหัดครูสำหรับออกไปสอนตามโรงเรียนในหัวเมือง แม้ใบประกาศนียบัตรสำหรับนักเรียนในโรงเรียนหัวเมือง ก็ทรงใช้ตามแบบประกาศนียบัตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงใช้วัดเป็นโรงเรียน ทรงให้ภิกษุสามเณรเป็นครูสอน

ใน ๒ ปีแรกของการจัดการศึกษาในหัวเมือง สามารถตั้งโรงเรียนตามวัดต่าง ๆ ได้ ๓๙๔ แห่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงจัดการศึกษาในหัวเมืองอยู่ ๕ ปี ก็สามารถตั้งโรงเรียนตามวัดต่าง ๆ ได้ทั่วพระราชอาณาจักร จากนั้น ก็ทรงมอบเรื่องโรงเรียนในหัวเมืองให้กระทรวงธรรมการรับไปดำเนินการต่อไป เมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕

อนึ่ง ประเด็นร่วมสมัยทางการศึกษาที่สาธารณชนให้ความสำคัญมาโดยตลอด คือ โอกาสและการเข้าถึงการศึกษาอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม โดยจุดเปลี่ยนสำคัญที่กลายเป็นจุดเริ่มต้นให้เด็กไทยทุกคนสามารถเข้าถึงระบบการศึกษาอย่างเท่าเทียม คือ การเกิดขึ้นของพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งสาระสำคัญของพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ คือ การกำหนดให้เด็กทุกคนต้องเข้ารับการศึกษาในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน ตั้งแต่ระดับขั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงระดับขั้น

มัธยมศึกษาปีที่ ๓ จำนวน ๙ ปี หรือเรียกว่าการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งประเทศไทยได้เริ่มตราพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ นับถึงปัจจุบัน การศึกษาภาคบังคับของประเทศไทยเกิดขึ้นมาแล้วเป็นเวลา ๑๐๐ ปี และเมื่อพิจารณาปูชนียบุคคลที่มีคุณูปการในการวางรากฐานการศึกษาให้มีความมั่นคงและกระจายไปทั่วทุกพื้นที่ของประเทศไทย หนึ่งในนั้น คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระอัจฉริยะในวิทยาการต่าง ๆ หลากหลาย สาขา อาทิ พระพุทธศาสนา ภาษาต่าง ๆ (บาลี สันสกฤต อังกฤษ ฝรั่งเศส และภาษาโบราณ) การศึกษา การปกครอง และวิทยาการสมัยใหม่ต่าง ๆ อีกมาก พระองค์ได้ทรงร่วมสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่ประเทศชาติ ในสมัยที่ประเทศชาติกำลังปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพื่อความเจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการศึกษา ทรงวางรากฐานการประถมศึกษาและระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยอันมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐาน เป็นผู้มีส่วนสำคัญพระองค์หนึ่ง ในการสนองพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาการศึกษาประชาบาลที่มีโรงเรียนเป็นฐาน โดยจัดวัดเป็นโรงเรียน ทรงรับพระธุระอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองสอดคล้องกับพระราชปณิธานในล้นเกล้ารัชกาลที่ ๕ ในการวางระบบการศึกษา ตามแผนการศึกษาสยาม พ.ศ. ๒๔๔๑ เพื่อขยายโอกาสทางการศึกษาของคนไทยทุกเพศทุกวัยให้ครอบคลุมทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาของพระองค์ว่า **“สอนให้เด็กวัดและเด็กบ้านเป็นผู้เป็นคน”** และเป็นรากฐานของตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ที่กำหนดหน้าที่ของผู้ปกครองในการส่งบุตรธิดาเข้ารับการศึกษาภาคบังคับตามที่รัฐกำหนด ซึ่งถือเป็นกระบวนการเสริมสร้างโอกาสทางการศึกษาที่ทั่วถึงและเท่าเทียมประเทศแรก ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้พัฒนาการศึกษาของประเทศให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ในการนี้พระองค์ ต้องทรงทุ่มเทกำลังพระปรีชาสามารถและพระวิริยะอุตสาหะอย่างมากมาย เพราะต้องทรงดำริจัดหาและสร้างหลักสูตรสำหรับการเล่าเรียนของกุลบุตรในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทรงแนะนำชักชวนกุลบุตรทั้งหลายให้นิยมยินดีในการศึกษา ทรงชักนำประชาชนให้เห็นประโยชน์ของการศึกษา และช่วยกันสร้างโรงเรียน เพื่อเป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานของพวกเขาเอง ทรงจัดฝึกอบรมพระสงฆ์ผู้มีความรู้ความสามารถให้เข้าใจในการศึกษา และตั้งให้เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองประจำมณฑลต่าง ๆ และทรงเป็นผู้ที่ต้องคอย

ช่วยเหลือแก้ไขปัญหาขัดข้องต่าง ๆ ให้ลุล่วงไป ด้วยพระปรีชาสามารถอันสุขุมคัมภีรภาพ เนื่องมาจากพระดำริและการจัดการของพระองค์เป็นการเริ่มแรกนี้เอง จึงได้มีโรงเรียนประถมศึกษาและมัธยมศึกษาเกิดขึ้น ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบุคคลสำคัญพระองค์หนึ่งของชาติไทย ในด้านการวางรากฐานการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งได้ค่อย ๆ พัฒนามาเป็นการศึกษาในระบบที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

พระเกียรติคุณทางด้านวัฒนธรรม

คำว่า **วัฒนธรรม** มีความหมายครอบคลุมวิถีชีวิตของมนุษย์ในทุกด้าน นับแต่การกิน การอยู่ การแต่งกาย ที่อยู่อาศัย การพูด การทำ ภาษา การศึกษา สติปัญญา ตลอดถึง ลัทธิศาสนาความเชื่อของคนนั้น สิ่งสำคัญที่จะทำให้วัฒนธรรมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ เช่น เป็นวัฒนธรรมของชาติก็คือ ภาษา และวัฒนธรรมของชาติจะเจริญงอกงามได้ ก็ด้วยการศึกษาอบรม และที่สำคัญ สิ่งที่เป็นหัวใจของวัฒนธรรมไม่ว่าของชาติใด ๆ ก็คือ จิตใจของคนในชาตินั้น ๆ ฉะนั้น เมื่อพูดถึงวัฒนธรรม จึงมีสิ่งที่มาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรม คือ การศึกษาอบรม ภาษา และจิตใจ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีบทบาทสำคัญในด้านวัฒนธรรมของไทยไม่น้อย โดย เฉพาะอย่างยิ่งองค์ประกอบสำคัญทางวัฒนธรรมที่กล่าวมาข้างต้น คือ **การศึกษาอบรม ภาษา และจิตใจ**

เรื่องการศึกษา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงมีพระมหากรุณาธิการ และคุณูปการเป็นอันมากทั้งทางการศึกษาฝ่ายคณะสงฆ์และการศึกษาฝ่ายบ้านเมือง

เรื่องการอบรม ก็คือ การสั่งสอนอบรมจิตใจของประชาชนให้มีศีลธรรมคุณธรรม ซึ่งก็ต้องอาศัยกระบวนการของการศึกษานั่นเองเป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือที่สำคัญ จะเห็นได้ว่าพระดำริอันเป็นหลักทางการศึกษาที่ทรงพระดำริขึ้นสำหรับโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงพระดำริตั้งขึ้นนั้น ประกอบด้วยเนื้อหา ๔ ส่วน คือ

๑. วิชาความรู้ ที่ควรรู้ในชั้นนั้น ๆ

๒. การประกอบการหรือการประกอบอาชีพที่เหมาะสมแก่ผู้เรียนในชั้นนั้น ๆ

๓. การฝึกหัดกิริยามารยาททางสังคม

๔. การอบรมธรรมจริยา คือ ศีลธรรม คุณธรรม

และเพื่อผลดีในการอบรมธรรมจริยาตามหลักสูตรที่ทรงตั้งขึ้นนี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทรงพระนิพนธ์เรื่อง *“เบญจศีล เบญจธรรม”* ขึ้นซึ่งได้ใช้เป็นตำราสอน *“วิชาธรรมจริยา”* ในโรงเรียนมาแต่ครั้งนั้น และหลักสูตรสำหรับโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งมีเนื้อหาดังกล่าวนี้เองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงใช้ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรดังกล่าวมาแล้วข้างต้น นี้คือการสร้างสรรค์ในทางวัฒนธรรม

ในด้านภาษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ได้ทรงวางแนวในการศึกษาภาษาไว้อย่างน่าสนใจยิ่ง ได้ทรงอธิบายไว้ว่า ภาษาที่ควรศึกษา คือ

๑. ภาษาของตนเอง ควรศึกษาให้รู้ดี ถ้ารู้ภาษาของตนเองไม่ดี เรียนภาษาอื่นก็รู้ได้ยาก จะแปลภาษาของตนเป็นภาษาอื่นก็ทำได้ยาก

๒. ภาษาโบราณ ควรศึกษาเพื่อจะได้รู้เรื่องราว ขนบธรรมเนียม อัธยาศัยใจคอ ความคิด ความเชื่อของคนโบราณที่เราเกิดไม่ทัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาษาโบราณที่เกี่ยวข้องกับภาษาของตน

๓. ควรศึกษาภาษาต่างประเทศที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน เพื่อจะได้รู้ความเป็นไปของชาวต่างประเทศ เป็นเครื่องบำรุงหรือพัฒนาความคิดของเรา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ควรเรียน ภาษาที่แสดงวิชาความรู้ไว้มาก และคนในโลกใช้กันมา

ในส่วนพระองค์เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงรอบรู้ภาษาหลายภาษา คือ บาลี สันสกฤต อังกฤษ ฝรั่งเศส ทรงอาศัยความรู้ทางภาษาดังกล่าวนี้แสวงหาวิชาความรู้พัฒนาพระองค์เอง พร้อมทั้งทรงใช้พระปรีชาสามารถทางภาษาสร้างวรรณกรรมอันทรงคุณค่าทางการศึกษา ทั้งทางธรรมและทางโลกไว้มากมาย ไม่น้อยกว่า ๔๐๐ เรื่อง หลายเรื่องเป็นพระนิพนธ์ที่มีอิทธิพลต่อสังคมวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง เช่น พระนิพนธ์เรื่อง “นวโกวาท” เป็นหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายมากที่สุด ฉบับ “แบบเรียนเร็ว” พระนิพนธ์เรื่อง “พุทธประวัติ” นับเป็นหนังสือที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับพุทธประวัติเชิงวิชาการสมัยใหม่ มีการอ้างอิงทางโบราณคดี พระนิพนธ์เรื่อง “วินัยมุข” ทรงพระวินิจฉัยข้อพระวินัยต่าง ๆ

ส่วนข้อไหนที่มีความไม่ชัดเจน พระองค์ก็ฝากไว้ให้ "บัณฑิตผู้รู้" รุ่นหลังช่วยวิเคราะห์ต่อ อย่างที่พระองค์นิพนธ์ไว้ในคำนำของหนังสือวินัยมุข พ.ศ. ๒๔๕๖ ไว้ว่า *"นิสัยของข้าพเจ้าไม่เชื่อคำที่กล่าวไว้ในปกรณ์ทั้งหลาย เลือกเชื่อแต่คำที่สมเหตุสมผล... ตั้งหลักแห่งการรจนาไว้ว่า ข้อที่พิจารณาได้สมเหตุสมผล จึงจะถือเอาเป็นประมาณ ข้อที่พิรุธ ก็ต้องค้างติงไว้ ไม่ว่ามาในบาลีหรือในอรรถกถา และแสดงมติของข้าพเจ้าไว้บ้าง เพื่อเป็นทางดำริของนักวินัย ข้าพเจ้า มุ่งความเจริญแห่งความรู้เป็นที่ตั้ง ถ้าน้อมใจเชื่อเป็นญาณวิปปยุตแล้ว ความรู้ย่อมไม่เจริญเลย"* เป็นการแสดงความเป็นต้นแบบของความเป็น "นักวิชาการ" สมัยใหม่ของพระองค์ คือ เปิดโอกาสให้วิพากษ์ได้อย่างเสรี แม้ในการนิพนธ์ "พระประวัติตรัสเล่า" พระองค์เคยมีพระประสงค์ไม่ให้กรมพระดำรงราชานุภาพแต่งพระประวัติของท่านต่อด้วยเกรงว่า *"...จะยกแต่ความชอบความดีมาสรรเสริญ ท่านประสงค์จะให้มีทั้งติแลสรรเสริญทั้ง ๒ อย่าง..."* หรือความอีกตอนหนึ่งว่า *"...พระประวัติของท่านนั้น ถ้าใครแต่งไม่ต้องการจะให้สรรเสริญอย่างเดียว ข้อใดที่ควรติให้ติ จึงจะพอพระหฤทัยดังนี้..."* เป็นการแสดงคุณสมบัติของ ผู้ทรงเป็นต้นแบบของนักวิชาการ ที่อนุชนควรนำมาเป็นแบบอย่างที่ดียิ่ง

ผลงานทางวรรณกรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ก่อให้เกิดผลทางวัฒนธรรมของสังคมไทยทั้งสังคมสงฆ์และสังคมชาวเมืองไม่น้อย โดยเฉพาะวัฒนธรรมของความเป็นนักวิชาการเสรีที่พระองค์ปฏิบัติทำให้ดูเป็นตัวอย่าง

พระเกียรติคุณทางด้านสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์

ในด้านสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เป็นบุคคลแรกที่พยายามแสดงให้เห็นว่า พระศาสนากับบ้านเมือง หรือคณะสงฆ์กับชาวบ้าน มิได้แยกออกจากกัน แต่ต่างเอื้อเฟื้อเกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยชาติบ้านเมือง หรือชาวบ้าน เอื้อเฟื้อเกื้อกูลต่อพระศาสนาหรือคณะสงฆ์ ด้วยการถวายการอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ให้ได้รับความสะดวกสบาย เพื่อจักได้ปฏิบัติสมณกิจ สมณวัตรได้อย่างสะดวกเต็มที่ ฝ่ายพระสงฆ์ก็เอื้อเฟื้อเกื้อกูลชาวบ้านด้วยการแนะนำสั่งสอนศีลธรรมอันจะช่วยหนุนนำชีวิตให้เป็นสุขตามสมควรแก่สถานภาพ

ข้อเท็จจริงในประเด็นนี้ เราจะเห็นได้จากลักษณะขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงแสดงให้เห็นว่า *"ภิกษุสงฆ์มีกฎอันจะพึงฟังอยู่ ๓ ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑*

พระวินัย ๑ จารีต ๑" อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า คณะสงฆ์นั้นมิได้แยกตัดขาดจากบ้านเมืองหรือสังคมในขั้นพื้นฐาน

ในการสั่งสอนพระพุทธศาสนาก็เช่นกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงแสดงให้เห็นว่า ควรจะสั่งสอนในเรื่องที่เหมาะสมแก่คนหรือชุมชนนั้น ๆ คือ สอนเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อเขาหรือพวกเขาสามารถนำไปปฏิบัติเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตได้จริง เรื่องใดที่พวกเขายังไม่สามารถทำได้ หรือไม่เป็นประโยชน์แก่พวกเขา ก็ยังไม่ควรเอาไปสั่งสอนพวกเขา เพราะการสั่งสอนพระพุทธศาสนาหรือพระธรรมนั้น เพื่อประโยชน์และความสุขของพหูชน ไม่ใช่สักแต่ว่าสอนเท่านั้น จึงต้องรู้จักเลือกให้เหมาะแก่คนและเหมาะแก่กาลเวลาด้วย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "รู้จักเลือกเวลาสอน"

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้เป็นผู้ริเริ่มให้แนวการสอน หรือแนวการอธิบายพระพุทธศาสนาแบบประยุกต์ขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่เราจะเห็นได้ในพระโอวาทและพระธรรมเทศนาของพระองค์โดยทั่วไป

ในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็มิได้ตรวจ หรือดูเฉพาะเรื่องคณะสงฆ์ หรือภิกษุสามเณรเท่านั้น แต่ได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย เพื่อจะได้รู้เห็นวิถีชีวิตของชุมชนนั้น ๆ เพื่อจะได้แนะนำสั่งสอนในเรื่องที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของเขา หรือชี้แนะในเรื่องการอาชีพที่พอจะแนะนำเขาได้ และการที่เข้าถึงและเข้าใจในวิถีชีวิตของชุมชนนี้แหละ คือ เรื่องของมนุษยศาสตร์

เพราะฉะนั้น รายงานเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงเป็นเรื่องราวที่ให้ความรู้ในด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ได้เป็นอย่างดีเรื่องหนึ่ง

ด้วยพระมหากรุณาธิการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) มีมติรับรองบัญชี รายชื่อการร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับงานขององค์การยูเนสโก ปี ๒๕๖๓-๒๕๖๔ ให้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลก ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๖๔** ทั้งนี้พระเกียรติคุณทางด้านการศึกษา วัฒนธรรม และสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์

100th anniversary of the death of His Royal Highness Prince Vajirañāṇavarorasa, 2021

หนังสือ ๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ภาค ๑ พระมหาสมณนิพนธ์

ภาค ๒ พระมหาสมณปกิณณกคดี

unesco

๑

พระมหาสมณนิพนธ์

“...ไม่เฉภาะแต่ในสยามราชอาณาเขตร
ถึงแม้ชนในไพรัชประเทศ ก็สรรเสริญยกย่องพระองค์
ว่าเปนมหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ ผู้ที่เลื่อมใส
ในพระพุทธสาสนาทั่วไป ได้นิยมยอมยกพระองค์
เปนมหาสาสนนายก แต่ถึงแม้ผู้ที่มีใจนับถือสาสนาอื่น ๆ
ก็มีความนับถือพระองค์เปนปราชญ์
อันหาที่เปรียบได้โดยยาก...”

จาก ประกาศมหาสมณุตมาภิเษก พ.ศ. ๒๔๕๓

ภาพ: พระบรมรูปบนเหรียญที่ระลึก
ในโอกาสที่ทรงมีพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา พ.ศ. ๒๔๖๒
(ที่มา: กรมธนารักษ์)

พระมหาสมณนิพนธ์: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะ "มหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ" แห่งสยามและโลก

ดนัย พลอยพลาย[๑]

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ใฝ่รู้ใฝ่เรียนมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงเป็นที่เคารพยกย่องและไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระอุตสาหะแสวงหาความรู้ทั้งทางคดีโลกและคดีธรรมอย่างเปิดกว้างทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทรงพระปรีชาสามารถในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง และทรงมีพระญาณทัศนะ (vision) อันสุขุมในการปกครองคณะสงฆ์และการจัดการศึกษาทั่วพระราชอาณาจักร พระกรณียกิจและพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ล้วนแล้วมีคุณูปการต่อประเทศไทยนานัปการอันอาจแบ่งได้เป็น ๓ ด้าน ได้แก่ การศึกษา มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ และวัฒนธรรม[๒]

ด้วยเหตุนี้ จึงทรงเป็นที่เคารพยกย่องของบรรดาปราชญ์ คณะสงฆ์และประชาชนไทย ตลอดจนเป็นที่ยอมรับนับถือของบรรดาปราชญ์นานาประเทศ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ว่าทรงเป็น "มหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ" ของ *"ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธสาสนาทั่วไป ได้นิยมยอมยกพระองค์เปนมหาสาสนนายก แต่ถึงแม้ผู้ที่มีใจนับถือสาสนาอื่น ๆ ก็มีความนับถือพระองค์เปนปราชญ์อันหาที่เปรียบได้โดยยาก ผู้มีชื่อเสียงสำคัญอันเปนชาวต่างประเทศ แม้มาเยี่ยมกรุงสยามก็คงตั้งใจพยายามไปน้อมคำนับด้วยความนิยมนับถือ ด้วยได้ยินพระเกียรติคุณบรรฦๅไปจนถึงประเทศนั้น ๆ"* (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๕๓, หน้า ๒๕๘๒)

---

[๑] อาจารย์พิเศษ ศูนย์ภาษาไทยในฐานะภาษาต่างประเทศ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

[๒] ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการพัฒนาสยามประเทศ. (๒๕๖๔).

กล่าวเฉพาะงานพระนิพนธ์ของพระองค์นั้นมีอยู่มากมาย อาจจำแนกออกเป็น ๒ แผนกหลัก คือ พระนิพนธ์แผนกภาษาไทยและพระนิพนธ์แผนกภาษาบาลี พระนิพนธ์แผนกภาษาไทยมีหลายหลากประเภท ได้แก่ แบบเรียน พระธรรมเทศนา พระโอวาทและธรรมกถา ธรรมคดีและเบ็ดเตล็ด งานเกี่ยวกับการศึกษา งานเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ งานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ และงานเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ ส่วนพระนิพนธ์แผนกภาษาบาลีแบ่งเป็นงานทรงพระนิพนธ์ งานทรงชำระ งานทรงแปล และงานทรงวรรณนา (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๒๕๓-๒๘๐) งานพระนิพนธ์ทั้งนั้นล้วนแต่มีคุณค่าน่าศึกษาทั้งในทางวิชาการ ประวัติศาสตร์ และพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

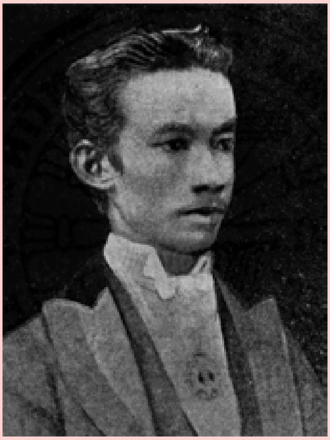
การศึกษาทบทวนและพินิจพิเคราะห์พระนิพนธ์ในมิติต่าง ๆ น่าจะช่วยทำให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในฐานะที่ทรงเป็น “มหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ” ของสยามและโลกได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นี้เป็นที่มาของหนังสือ **๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** เพื่อเป็นการร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เนื่องในวาระ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๕๖๔

กุมารนี้จงมีนามว่า “มนุษยนาคมานพ”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอก ได้รับพระราชทานพระนามจากสมเด็จพระบรมชนกนาถว่า “มนุษยนาคมานพ” ตามที่ระบุไว้ในตอนต้นแห่งคาถาพระราชทานพระนามว่า *“เอวํนาโม อยํ โหตุ มนุสฺสนาคมานโว อิจฺเจว วิสฺสุโต โหตุ อสฺมึ ราชกุเล วโร”* แปลว่า *“กุมารนี้จงมีนามว่า ‘มนุษยนาคมานพ’ ดังนี้เถิด ขอกุมารผู้ปรากฏโดยนามอย่างนี้ จงเป็นผู้ประเสริฐในราชตระกูลนี้”* พระนาม “มนุษยนาคมานพ” นี้มีความหมายว่า “คนผู้เป็นมนุษยนาค” หรือ “คนผู้เป็นนาคในมนุษย์” ประหนึ่งทรงทำนายพระชาตาของพระราชโอรสพระองค์นั้น ว่าต่อไปจะได้ทรงเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในหมู่คน และจักทรงเป็น “บุรษรัตน” หรือ “มหาบุรุษ” แห่งพระอาณาจักรในกาลต่อมา

เมื่อเจ้าจอมมารดาถึงแก่กรรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดาทรงรับพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพไปอุปการะระยะหนึ่งด้วยทรงเป็นพระญาติ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นนับเป็นปัญญาชนสตรีของสยามพระองค์สำคัญซึ่งมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนวิชาการแก่พระราชวงศ์และการประพันธ์ต่าง ๆ ต่อมาพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพทรงเรียนวิชาขั้นประถม ได้แก่ หนังสือไทยกับคุณนก พนักงานหนังสือขอม และภาษามคธกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) และทรงเรียนวิชาปริยัติกับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ในคราวติดตามพระเชษฐา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ผนวชเป็นสามเณร นอกจากนั้น ยังทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่มิขาด ทั้งการสนองงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ตามพระกำลัง และการตามเสด็จไปยังที่ต่าง ๆ ทั้งในพระนครและหัวเมือง ดังปรากฏใน**ประวัติตรัสเล่า**ว่า *"ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันพ่อกับลูก ไม่ทรงทำพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน"* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๔)

พระชาติกำเนิดอันสูงของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นปัจจัยสำคัญข้อหนึ่งที่เอื้อให้ทรงได้รับการศึกษาอย่างต่อเนื่องและกว้างขวาง เริ่มต้นจากการรู้หนังสือทั้งไทยและขอมเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสำหรับศึกษาวิชาในขั้นสูงขึ้นมีภาษาบาลีและพระปริยัติเป็นต้น ดังนั้น เมื่อทรงรับพระราชภารธุระจัดการศึกษาของพระสงฆ์และการศึกษาหัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงเน้นให้ราษฎรและพระสงฆ์รู้หนังสือเป็นอย่างแรก ทรงกำหนดให้นักเรียนศึกษาอักขรสมัยคือหนังสือไทยเพื่อการอ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ และทรงกำหนดให้พระภิกษุสงฆ์ศึกษาภาษาบาลีสำหรับเป็นพื้นฐานในการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป นี้เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ทรงนิพนธ์หนังสือ**บาลีไวยากรณ์**ขึ้น เพื่อใช้เป็นแบบเรียนภาษาบาลีแก่พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน พระนิพนธ์ดังกล่าวยังคงใช้แพร่หลายกลายเป็นตำราภาษาบาลีเล่มสำคัญของไทยมากระทั่งปัจจุบัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงนิพนธ์หนังสือ**แว่นอังกฤษ** เพื่อใช้เป็นคู่มือเรียนภาษาอังกฤษของพระสงฆ์อีกด้วย แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถและพระญาณทัศนะของพระองค์ในการจัดการศึกษาได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ทรงเตรียมบุคลากรทางการศึกษาให้มีความรู้พร้อมก่อนที่จะถ่ายทอดส่งต่อให้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
(พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์) พระเชษฐา
ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงเป็นบรรณาธิการหนังสือ ดรุโณวาท

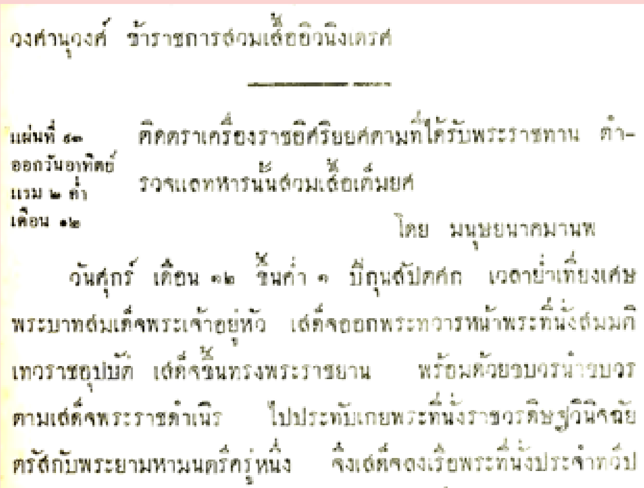

ดรุโณวาท

เปน หนังสือจดหมายเหตุ รวบรวม ข่าวในกรุง แล ต่างประเทศ แล หนังสือ วิชาการช่าง ต่าง ๆ

ภอ เปนที่ ประดับ ปัญญา คน หนุ่ม ตีพิมพ์ ออก อังคาร ละ หน

ตัวอย่างหนังสือ ดรุโณวาท ฉบับปฐมฤกษ์ ระบุข้อความว่า “เปนหนังสือจดหมายเหตุ รวบรวมข่าวในกรุงแลต่างประเทศ แลหนังสือวิชาการช่างต่าง ๆ ภอเปน ที่ประดับปัญญาคนหนุ่ม”

วงศานุวงศ์ ข้าราชการส่วนเสื้อยิวนิงเดรศ

แผ่นที่ ๔๑ ออกวันอาทิตย์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒

ติดตราเครื่องราชอิศริยยศตามที่ได้รับพระราชทาน ตำ-รวจแลทหารนั้นส่วมเสื้อเต็มยศ

โดย มนุษยนาคมานพ

วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุนสัปตศก เวลาย่ำเที่ยงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระทวารหน้าพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ เสด็จขึ้นทรงพระราชยาน พร้อมด้วยขบวรน่าขบวรตามเสด็จพระราชดำเนิร ไปประทับเกยพระที่นั่งราชวรดิษฐวินิจฉัย ตรัสกับพระยามหานนตรีครู่หนึ่ง จึงเสด็จลงเรือพระที่นั่งประจำทวีป

ตัวอย่างข่าวจากหนังสือ *COURT* ข่าวราชการ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพทรงนิพนธ์

แก่นักเรียนต่อไป ความรู้ที่ทรงวางรากฐานไว้นั้นให้สำคัญแก่ภาษาไทยในฐานะภาษาราชการของสยาม ภาษาบาลีในฐานะภาษากลาง (lingua franca) ของพระพุทธศาสนา และภาษาอังกฤษในฐานะภาษากลางของโลกสมัยใหม่ซึ่งทวีความสำคัญขึ้นอย่างมากในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐

บทความเรื่อง**บาลีไวยากรณ์และแว่นอังกฤษ** ของสิรีมาศ มาศพงศ์ ได้ช่วยทำให้เห็นถึงพระดำริเกี่ยวแก่การเรียนภาษาของปราชญ์โดยทรงการเรียนภาษาเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ ภาษาของตัวอันหมายถึงภาษาไทย ภาษาโบราณอันหมายถึงภาษาบาลี และภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบันอันหมายถึงภาษาอังกฤษ พระนิพนธ์ทั้งสองเรื่องเป็นแบบเรียนฝึกภาษาบาลีและภาษาอังกฤษที่ช่วยให้นักเรียนเข้าใจและใช้ภาษาได้คล่องแคล่วมากขึ้น ขณะที่บทความเรื่อง**ตำราไวยากรณ์บาลีฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: ลักษณะเด่นและอิทธิพลต่อการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย** ของบุณฑริกา บุญโญ แสดงให้เห็นว่าพระนิพนธ์เรื่องดังกล่าวอธิบายภาษาบาลีด้วยการสรุปและอธิบายเป็นภาษาไทยที่เข้าใจง่าย ช่วยย่นระยะเวลาเรียนได้มาก นับเป็นจุดเปลี่ยนและเป็นการปฏิรูปการศึกษาภาษาบาลี แม้ในปัจจุบัน**บาลีไวยากรณ์**ก็ยังคงเป็นต้นแบบของตำราไวยากรณ์เล่มอื่น ๆ ต่อมา ส่วนบทความเรื่อง**พระนิพนธ์ "แว่นอังกฤษ" กับการสอนการอ่านออกเสียงภาษาอังกฤษ** ของณัฏฐนันท์ จันทร์เจ้าฉาย ได้นำมุมมองทางภาษาศาสตร์มาวิเคราะห์เพื่อทำให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถในถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษค่อนข้างครบถ้วนสมบูรณ์ นับเป็นเอกสารประกอบการเรียนการสอนภาษาอังกฤษแก่พระภิกษุสามเณรที่มีรูปแบบและเนื้อหาอันเป็นเอกลักษณ์

นอกจากนี้ การที่ทรงได้ติดตามสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถอย่างใกล้ชิดนั้น น่าจะช่วยปลูกฝังให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสนพระทัยชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรและความเปลี่ยนแปลงของสังคม ดังปรากฏพระกรณียกิจตรวจการพระศาสนาในรัชกาลที่ ๕ และเมื่อทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกและเป็นประธานาธิบดีสงฆ์ในรัชกาลที่ ๖ พระองค์ได้เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ พร้อมกันนั้นยังทรงพระนิพนธ์**บันทึกเสด็จตรวจการแถลงการณ์คณะสงฆ์**ขึ้นในช่วงระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๕๔–๒๔๖๐ ทำให้ได้เห็นพระกรณียกิจของพระองค์ในฐานะสกลมหาสังฆปริณายก และวัตรปฏิบัติอันงดงามในฐานะพระภิกษุ

เตรียมตนเพื่อเป็น "ดุจภาชนะที่ควรรองรับราชการ"

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะที่พระชนมพรรษาเพียง ๑๕ พรรษา นับเป็นช่วงเวลาที่เปราะบางอย่างยิ่งดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๙๓, หน้า ๑๑) ทรงเปรียบไว้ว่าทรงเป็น *"เหมือนตะเกียงหริบหรี่จวนจะดับ"* หรือ *"เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพร้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในภายนอก หมายเอาทั้งในกรุงเองและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส"* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓)

การต่อสู้เผชิญหน้ากับความทุกข์อันตรายและอุปสรรคนานัปการในรัชสมัยของพระองค์ล้วนต้องอาศัย *"...การสามัคคีภายในเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ ซึ่งจะได้ต่อต้านด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล้ากว่าแต่ก่อน ถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่ได้แล้ว ไหนเลยการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้"* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒) ดังนั้น พระราชภราดาทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว จึงนับเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้าง *"การสามัคคีภายใน"* ให้บังเกิดมีขึ้นเพื่อความมั่นคงของพระราชบัลลังก์และความผาสุกของอาณาประชาราษฎร

บรรดาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งเป็นชั้นต่างกันตามพระชนมายุ ได้แก่ พระราชโอรสชั้นใหญ่ ประสูติระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๓๙๙ พระราชโอรสชั้นกลาง ประสูติระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๐๓ และพระราชโอรสชั้นเล็ก ประสูติระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๔-๒๔๑๑ (ดำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๙, หน้า ๑๔) พระราชโอรสชั้นใหญ่มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเจ้าเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์) เป็นต้น ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นับเป็นพระราชโอรสชั้นกลางร่วมรุ่นกันกับสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ) เป็นอาทิ สำหรับพระราชโอรสชั้นเล็กมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ) เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรงสนับสนุนให้บรรดาพระราชภราดาของพระองค์ศึกษาเรียนรู้สรรพวิทยาการต่าง ๆ ให้กว้างขวางและลึกซึ้ง เพื่อที่จะได้เป็นกำลังสำคัญในการสนองพระบรมราชประสงค์ต่อไป ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงบันทึกไว้ว่า

> *สมัยที่พวกเรามาถึงเข้าบัดนั้น ซึ่งเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี่กระไร แต่พวกเรายังเล็กนักก็ไม่รู้สึกลึกซึ้งกี่มากน้อย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระเจริญกว่า คงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา จึงทรงทำนุบำรุงพวกเรามาตั้งแต่ยังเยาว์ ให้ได้รับการศึกษาและฝึกหัดในทางที่สมควรแก่สมัย และทรงชุบเลี้ยงเมื่อเติบขึ้นให้มีช่องได้รับราชการหน้าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับ จนได้เป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงก็หลายพระองค์ มีพระเดชพระคุณอยู่แก่พวกเราเป็นล้นพ้น อาศัยเหตุสองประการ คือ พวกเราทำตนให้เป็นดุจภาชนะที่ควรรองรับราชการและพระมหากรุณาแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยงพวกเราจึงกลับมีผู้นับถือยำเกรงขึ้นอีก*
>
> (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๗-๑๘)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ขณะมีพระชันษา ๑๒ ปี ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ทรงศึกษาในโรงเรียนภาษาอังกฤษที่ตึกแถวริมประตูพิมานชัยศรี มีนายฟรานสิส ยอช แปตเตอร์สัน (Mr. Francis George Patterson) เป็นครูผู้สอน ทรงเรียนวิชาภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ ความรู้เหล่านี้ใช้แนวทางการศึกษาอย่างตะวันตกเป็นหลัก ด้วยพระอัธยาศัยใฝ่รู้ใฝ่เรียนมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ กอปรทรงตระหนักว่าจะต้อง “*ทำตนให้เป็นดุจภาชนะที่ควรรองรับราชการ*”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ว่าจะในฐานะของพระราชอนุชา ข้าทูลละอองธุลีพระบาท หรือกลุ่มสยามหนุ่ม ได้ทรงงานอย่างแข็งขันและเอาพระทัยใส่อย่างยิ่ง จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ของสมเด็จพระบรมเชษฐา จึงได้ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระอุตสาหะแสวงหาครูสอนวิชาต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง เพื่อให้ทรงมีความรู้ลึกซึ้งและกว้างขวางยิ่งขึ้น อาทิ โหราศาสตร์ ธรรมะ และภาษามคธ ตลอดจนหาโอกาสสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดกับชาวต่างชาติคนอื่น ๆ โดยเฉพาะหมอปิเตอร์ เคาวัน (Dr.Peter Cowan) แพทย์หลวงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ยังทรงบรรพชาเป็นสามเณรเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๖ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์

ประสบการณ์ข้างต้นเหล่านี้น่าจะมีส่วนช่วยให้ทรงเข้าใจและสามารถเปรียบเทียบการศึกษาตามแบบแผนจารีตประเพณีและการศึกษาตามแนวตะวันตกได้อย่างชัดเจน ส่งผลต่อการวางแนวทางการศึกษาของสยามให้มีประสิทธิภาพและเหมาะกาลสมัยได้มากขึ้น รวมไปถึงงานพระนิพนธ์ต่าง ๆ ที่มีลักษณะประสานความรู้ดั้งเดิมของสยามกับความรู้ของตะวันตก ตัวอย่างพระนิพนธ์**พุทธประวัติ** ซึ่งทรงอธิบายศึกษาค้นคว้าหนังสือของปราชญ์ตะวันตก ทำให้ความรับรู้ใหม่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลทางประวัติศาสตร์ และได้เกิดมีการตีความหมายสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของพุทธประวัติมากขึ้น

บทความเรื่อง**สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับพุทธประวัติแนวใหม่** ของภูริทัต หงษ์วิวัฒน์ ได้ชี้เห็นถึงคุณค่าของพระนิพนธ์ในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยที่บุกเบิกการตีความพุทธประวัติแนวใหม่ โดยใช้ความรู้และหลักวิชาการอย่างตะวันตกประกอบการนิพนธ์ พระนิพนธ์นี้ยังมีอิทธิพลต่อปัญญาชนคนสำคัญอย่างพระพุทธทาสภิกขุด้วย บทความเรื่อง**พระนิพนธ์พุทธประวัติกับความรู้ใหม่จากโลกโบราณคดี** ของเดชดนัย ศุภศิลปเลิศ ก็ได้ช่วยขยายมุมมองทางประวัติศาสตร์ในขณะที่ทรงพระนิพนธ์ ทำให้ทราบว่าช่วงเวลานั้นนักวิชาการตะวันตกให้ความสนใจศึกษาโบราณคดีในอินเดีย จนเกิดหลักฐานและข้อความรู้ใหม่ ๆ เกี่ยวแก่พระพุทธเจ้า และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงได้นำความรู้เหล่านั้นมาเสนอแก่วงวิชาการสยามตลอดจนศาสนิกชนทั่วไป

"สยามหนุ่ม" ผู้รู้ "จบจิตต์แจ้งเจนจัด"

เมื่อทรงมีความรู้ในทางทฤษฎีพอสมควรแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเริ่มฝึกฝนพระองค์ในทางปฏิบัติมากขึ้น พิจารณาจากการมีส่วนร่วมในหนังสือสำคัญ ๒ เรื่อง ได้แก่ **ดรุโณวาท** และ **COURT ข่าวราชการ** ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่บรรดาพระราชอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยกันแต่งในช่วงปลายทศวรรษที่ ๒๔๑๐

หนังสือ**ดรุโณวาท** พิมพ์ขึ้นฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ *"เปนหนังสือจดหมายเหตุรวบรวมข่าวในกรุงแลต่างประเทศ แลหนังสือวิชาการต่าง ๆ ภอเปนที่ประดับปัญญาคนหนุ่ม"* (ดรุโณวาท, ๒๕๑๒) เจ้าของบรรณาธิการและผู้พิมพ์โฆษณา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ พระเชษฐาร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกันกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยทรงตั้งโรงพิมพ์ไว้ภายในวังของพระองค์ ซึ่งขณะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงย้ายไปประทับด้วยแล้ว ขจร สุขพานิชได้แสดงความเห็นต่อ**ดรุโณวาท** ว่าเป็น *"กระจกฉายให้เห็นโฉมความคิดเห็นของกลุ่มก้าวหน้า"* (ดรุโณวาท, ๒๕๑๒, หน้า (๑๐)) *"กลุ่มก้าวหน้า"* ที่ขจรกล่าวถึงนั้นก็คือ "กลุ่มสยามหนุ่ม" หรือ "Young Siam Society" ซึ่งกำเนิดเกิดขึ้นในปลายปี พ.ศ. ๒๔๑๗

พระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ

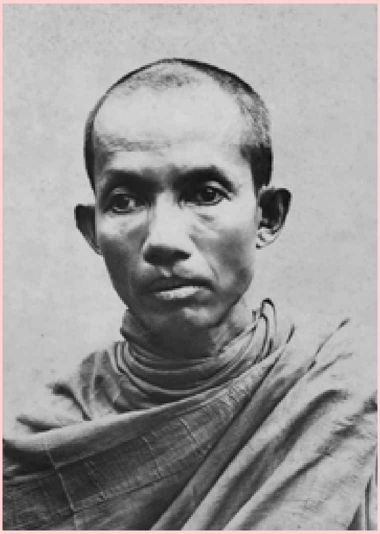
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ภาพขณะดำรงพระยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) ทรงเป็นกำลังแรงสำคัญในการจัดการศึกษาหัวเมือง ร่วมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และข้อความอารัมภกถา คราวตีพิมพ์พระไตรปิฎกบาฬีอักษรสยามฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือ "พระไตรปิฎกฉบับหลวง"

สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา
ภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ภาพขณะดำรงพระ
ยศ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์) ทรงเป็น
กรรมสัมปาทิกสภาฝ่ายคฤหัสถ์ในการ
จัดพิมพ์ "พระไตรปิฎกฉบับหลวง"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ผู้ทรงเป็น "มหาบัณฑิตย์
อันประเสริฐ" แห่งสยามและโลก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงเป็นสมาชิกของกลุ่มสยามหนุ่มนี้ด้วย

หนังสือ COURT ข่าวราชการเป็นหนังสือพิมพ์บอกข่าวราชการซึ่งพระราชอนุชาในรัชกาลที่ ๕ ทรงผลัดเวรกันทรงแต่งองค์ละวัน มีสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเป็นเจ้าของและผู้จัดการ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ พระองค์นั้นทรงอธิบายไว้ว่า **หนังสือ COURT ข่าวราชการ** นี้เป็นพยาน *"ว่าในสมัยนั้นมีเจ้าพี่เจ้าน้องหลายพระองค์ด้วยกันได้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งสามัคคีธรรมเปนอันดี"* (หนังสือ COURT ข่าวราชการ, ๒๔๖๖, หน้า (๓)) การทรงหนังสือเล่มนี้ของบรรดาพระราชอนุชาแสดงให้เห็นถึงบรรยากาศความสนพระทัยในกิจการหนังสือพิมพ์และการพิมพ์ได้เป็นอย่างดี แม้พระชันษาจะยังเยาว์นัก เป็น *"หนังสือสำนวนนักเรียนแต่ง"* (เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๕)) แต่ก็ทำให้เห็นว่าเจ้านายทรงพยายามฝึกหัด

ด้วยความเพียรและความอุตสาหะอย่างยิ่ง (เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน)

บทบาทของ “กลุ่มสยามหนุ่ม” หรือบรรดาพระราชอนุชาในรัชกาลที่ ๕ และขุนนางหัวสมัยใหม่ในช่วงเวลาปลายทศวรรษที่ ๒๔๑๐ จนถึงทศวรรษที่ ๒๔๒๐ สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามสร้างเครือข่ายความร่วมมือใหม่ของชนชั้นนำที่ต้องการสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มสยามหนุ่มได้ร่วมมือกันทำงานทางด้านความคิดอย่างหนักผ่านงานหนังสือพิมพ์ เพื่อนำเสนอแนวทางพัฒนาประเทศแบบใหม่ ๆ ซึ่งจะมีผลไปสู่การปฏิรูปประเทศในช่วงทศวรรษที่ ๒๔๓๐ ความคิดของกลุ่มสยามหนุ่มขัดแย้งกับความคิดของกลุ่มชนชั้นนำกลุ่มอื่นอีก ๒ กลุ่มในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ กลุ่มแรก คือ กลุ่มสยามเก่าซึ่งมีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นแกนนำ และมีกลุ่มขุนนางที่ได้ประโยชน์จากระบบไพร่-ทาสแบบเดิมเป็นฐานสนับสนุน อีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มสยามอนุรักษ์นิยมซึ่งมีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแกนนำ และมีกลุ่มขุนนางที่ได้ประโยชน์จากระบบเศรษฐกิจแบบใหม่หลังการทำสนธิสัญญาบาวริ่งเป็นฐานสนับสนุน[๓]

นอกจากจะทรงงานในกิจการหนังสือพิมพ์ร่วมกับเจ้าพี่เจ้าน้องแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงรับราชการในกรมราชเลขาในหน้าที่พนักงานสารบบฎีกา ทำให้ทรงมีโอกาสทำงานรับใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ว่าจะในฐานะของพระราชอนุชา ข้าทูลละอองธุลีพระบาท หรือกลุ่มสยามหนุ่ม ได้ทรงงานอย่างแข็งขันและเอาพระทัยใส่อย่างยิ่ง จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะในเรื่องอักษรศาสตร์ ดังความข้างท้ายพระราชนิพนธ์**ลิลิตนิทราชาคริต**ที่ทรงชื่นชมคณะทำงานไว้ว่า

> *พูดเพิ่มท้ายแถลงการณ์ ปางเรียกสารพิมพกิจ คิดแบ่งกันปันงาน ให้สอบทานทีละแท่น เพื่อเหมาะแม่นอักษร กลอนสัมผัสส์เอกโท โดยโบราณตำรับ ข้อบังคับทั้งหลาย บให้คลายคลาคลาด พระเจ้าราชวรวงศ์ พระองค์เจ้าบุตรี ปรีชาเชิงลิลิต*

[๓] ดูรายละเอียดใน เดวิด เค. วัยอาจ. (๒๕๕๖) และ Kullada Kesboonchoo Mead.

กรมหมื่นพิชิตเชี่ยวชาญ การโคลงกาพย์กลอนฉันท์ อีกเทวัญ อุทัยวงศ์ คงแก่เรียนรู้มาก ***มนุษยนาคมานพ จบจิตต์แจ้งเจนจัด*** *สวัสดิประวัติไวว่อง ถ่องวิทยายิ่งกวี พระศรีสุนทรโวหาร อาจารย์ผู้รู้หลัก นักงานตูอีกตน รวมเจ็ดคนค้นคิด...*

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
๒๔๙๑, หน้า ๑๘๑-๑๘๒)

พระปรีชาสามารถทางอักษรศาสตร์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ว่าทรง *"จบจิตต์แจ้งเจนจัด"* เป็นประจักษ์ชัดแจ้งยิ่งขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์งานต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง เช่น **โคลงภาพพระราชพงศาวดาร** (โคลงประกอบรูปที่ ๙๑ ภาพทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณร) **โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์** (หัวข้อ พุทธสาสตร) หนังสือ**เบญจศีล เบญจธรรม** เป็นต้น นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงเป็นที่ปรึกษาพระองค์สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องต่าง ๆ ตลอดรัชกาล ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือ**พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**

อาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงสำคัญมากมายที่จะเกิดมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ล้วนมีจุดเริ่มต้นมาจากบทบาทและอิทธิพลของกลุ่มสยามหนุ่มที่พยายามนำเสนอความคิดต่าง ๆ ให้ปรากฏในพื้นที่ทางสังคมและมีลักษณะก้าวหน้ามาก ธรรมเนียมประเพณีที่ล้าหลังถูกยกเลิกไป พลเมืองไทยกลายเป็นอิสระ การศึกษาโดยรัฐกำเนิดขึ้นและแผ่ขยายไปทั่วประเทศ โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นแกนหลัก ต่อมารัฐบาลได้จ้างที่ปรึกษาต่างชาติและส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศ ปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้เป็นผลให้อัตราการรู้หนังสือของราษฎรเพิ่มสูงขึ้น และรัฐบาลก็ได้คนที่มีการศึกษาเข้ามาทำงานมากขึ้น (Surangsri Tonsiengsom, 1990, p. 204)

พระมหาเถระผู้เป็น "ทางเชื่อมให้สนิทระหว่างรัฐบาลกับราษฎร"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กราบถวายบังคมทูลลาอุปสมบทในปี พ.ศ. ๒๔๒๒ จากนั้นทรงแปลพระปริยัติได้เปรียญ ๕ ประโยคเสมอด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ *"พระสติปัญญาวิชาคุณก็ว่องไวในราชกิจน้อยใหญ่ และทราบภาษาอังกฤษมาก ถ้าเสด็จอยู่เป็นคฤหัสถ์ก็คงจะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมีตำแหน่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤหัยได้เป็นแท้ ซึ่งทรงบากบั่นไปฝ่ายข้างบรรพชิต ดังนี้ ก็ควรเห็นชัดว่าทรงศรัทธาเชื่อถือพระรัตนตรัยเป็นแท้ แลเห็นความสุขในสมณเพศปฏิบัติซึ่งเป็นความสุขอันละเอียดอย่างยิ่ง เป็นมหัศจรรย์"* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๑๐) จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส" นับเป็นมหามงคลนามอันแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสืบเชื้อสายพระโลหิตและทรงสืบเชื้อสายทางธรรมมาแต่ "พระวชิรญาณมหาเถระ" อันหมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้น ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองในธรรมยุติกนิกายด้วย นับเป็นจุดเริ่มต้นในการทรงทำงานเกี่ยวแก่กิจการคณะสงฆ์ของพระองค์ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงครองวัดบวรนิเวศสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และการปกครองวัดบวรนิเวศในสมัยของพระองค์จะเป็นต้นธารการศึกษาสมัยใหม่ของบรรดาคณะสงฆ์และราษฎรสยาม

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศสังคายนาพระไตรปิฎก เนื่องในโอกาสที่จะทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๒๕ ปีในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วยทรงพระราชดำริว่า *"การพระพุทธสาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่แต่ในประเทศสยามนี้ ประเทศเดียว จึงเปนเวลาสมควรที่จะสอบสอนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ แล้วสร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแพร่หลาย จะได้เป็นหลักฐานเชื้อสายของสาสนธรรมคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าสืบไปภายน่า"* (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๓๑, หน้า ๔๑๒) จากนั้นทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้น

เรียกว่า กรรมสัมปาทิกสภา ฝ่ายคฤหัสถ์มีสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงทำหน้าที่สภานายก ฝ่ายสงฆ์มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นประธานตรวจพระไตรปิฎก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นรองอธิบดีจัดการกิจการทั้งปวงร่วมกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา ปุสสเทวมหาเถร-พระอิสริยยศในขณะนั้น) รวมทั้งทรงเป็นแม่กองตรวจพระธรรมวินัยด้วย (ปฐม ตาคะนานันท์, ๒๕๔๙, หน้า ๘๑) "พระไตรปิฎกฉบับหลวง" นี้มีความสำคัญ ๓ ประการ คือ เป็นพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์เป็นหนังสือชุดครั้งแรกของโลก เป็นมรดกทางนวัตกรรมการพิมพ์พระไตรปิฎกของไทย และเป็นส่วนสำคัญในการรักษามั่นคงของพระราชอาณาจักร การธำรงพระพุทธศาสนา และการเสริมสร้างสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ ด้วยพระราชทานพระไตรปิฎกชุดนี้แก่วัดต่าง ๆ ในประเทศ รวมทั้งสถาบันการศึกษาและห้องสมุดสำคัญในต่างประเทศรวม ๒๘๓ แห่ง (แม่ชีวิมุตติยา, ๒๕๕๗)

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้นำไปสู่แนวพระดำริในการคิดแบบอักษรไทยสำหรับภาษาบาลี ซึ่งต่อมาจะใช้แบบอักษรชุดนี้ในการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐในรัชกาลที่ ๗ และได้กลายมาเป็นแบบอักษรมาตรฐานในเขียนภาษาบาลีจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ ยังเป็นการวางแผนการเรียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยด้วย ขณะเดียวกัน บทบาทดังกล่าวก็น่าจะมีส่วนช่วยให้ทรงเข้าใจและคิดหาวิธีการสื่อสาร อธิบาย และเผยแพร่พระศาสนธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์และราษฎรจนเกิดมีเป็นพระนิพนธ์จำนวนมากมายในเวลาต่อมา หากพิจารณาในแง่ประวัติศาสตร์การเมืองและประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาแล้ว จะเห็นว่าชนชั้นนำสยามได้ทำให้พระราชวงศ์จักรี พระพุทธศาสนา และภาษาไทยภาคกลางเป็นวัฒนธรรมของชาติ ส่งผลให้พระพุทธศาสนากลายเป็นอัตลักษณ์สำคัญของรัฐชาติสมัยใหม่ และยังคงมีผลมาจนถึงทุกวันนี้ (Keyes, 1987) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นบุคคลสำคัญในการขับเคลื่อนความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

ส่วนพระกรณียกิจในฐานะเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงตั้งคณะกรรมการสงฆ์สำหรับปกครองวัดโดยเป็นแบ่งแผนกต่าง ๆ มีพระดำริให้รวบรวมพระไตรปิฎกมาไว้ที่พระตำหนักล่าง ทรงริเริ่มการสอนพระธรรมวินัยแก่พระบวชใหม่ด้วยภาษาไทย ทรง

ปรับปรุงการสวดมนต์ และทรงรื้อฟื้นกิจการโรงพิมพ์ขึ้นภายในวัดตามแบบสมเด็จพระบรมชนกนาถ (นันทนา วัฒนสุข, ๒๕๑๖) นอกจากนี้ยังทรงใช้วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเสมือนโรงเรียนสาธิตสำหรับการเรียนการสอนพระศาสนาตามแนวทางที่ทรงพระดำริไว้ ต่อมาได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้จัดตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงเป็น "ปฐมบูรพาจารย์แห่งพระสงฆ์ธรรมยุต" กิจการของราชวิทยาลัยแห่งนี้ดำเนินไปตามวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ประการแรก เป็นที่เล่าเรียนพระธรรมวินัยด้วยแบบแผนที่แน่นอนและทันสมัย จัดการหลักสูตรนักธรรมและเปรียญ จัดการเรียนภาษาบาลีด้วยพระนิพนธ์**บาลีไวยากรณ์** แทนมูลปกรณ์ และจัดการสอบไล่แบบใหม่ด้วยวิธีเขียนหนังสือ ประการที่สอง เป็นที่อบรมสั่งสอนและเผยแพร่พระพุทธศาสนาแก่ราษฎร กำหนดให้มีการเทศนาธรรมในวันพระ และพิมพ์หนังสือเทศนาและคำสอน ประการสุดท้าย เป็นที่เล่าเรียนของเด็ก โดยจัดให้มีการสอนหนังสือภาษาไทย เลข และการอบรมกิริยามารยาท (นันทนา วัฒนสุข, ๒๕๑๖; สิทธิ์ บุตรอินทร์ ปรีชา บุญศรีตัน และสุพัฒน์ โตวิจักษณ์ชัยกุล, ๒๕๔๖)

เพื่อให้การศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนาลึกซึ้งกว้างขวางยิ่งขึ้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงพระดำริให้มีวารสารสำหรับพระพุทธศาสนาขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้แก่ **ธรรมจักษุ** วารสารดังกล่าวเกิดขึ้นท่ามกลางบรรยากาศของการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับตั้งแต่การก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ซึ่งนำไปสู่การผลิตหนังสือ**วชิรญาณ**และ**วชิรญาณวิเศษ** เพื่อเป็นแหล่งรวบรวมความรู้และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเรื่องต่าง ๆ ของชนชั้นสยาม (ธนพงศ์ จิตต์สง่า, ๒๕๕๒) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีส่วนร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และพระทัศนะในหนังสือดังกล่าว โดยทรงใช้พระนามว่า "ว.ว." นอกจากนี้ยังมีวารสารของหน่วยข้าราชการต่าง ๆ เช่น **ยุทธโกษ** ของกระทรวงกลาโหม **เทศาภิบาล** ของกระทรวงมหาดไทย **ธรรมสาสตรสมัย** ของกระทรวงยุติธรรม

หากพิจารณาในปริบทโลกจะพบว่า เมื่ออังกฤษเข้ามาเป็นเจ้าอาณานิคมมีอิทธิพลเหนืออินเดีย ได้ทำให้อารยธรรมอินเดียเผยแพร่สู่โลกตะวันตก เกิดมีการศึกษาด้านโบราณคดี ภาษาสันสกฤต วรรณกรรม และ

ปรัชญาของอินเดีย จนเกิดเป็นวิชา "ภารตวิทยา" (Indology) ขึ้น และได้ก่อตั้ง Asiatic Society ขึ้นในเบงกอล (สาวิตรี เจริญพงศ์, ๒๕๔๔, หน้า ๒๒๕-๒๓๐) นอกจากนี้ ยังมีการก่อตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ (the Pali Text Society) ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ขณะที่ปราชญ์ชาวอินเดียเองก็ได้มีการก่อตั้งสมาคมมหาโพธิ (the Mahabodhi Society) โดยอนาคาริก ธรรมปาละในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชาทรงเป็นตัวแทนรัฐบาลสยามเข้าร่วมด้วย (พชรวีร์ ทองประยูร, ๒๕๖๓, หน้า ๖๕) จากการสำรวจลายพระหัตถ์และพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทำให้ทราบว่าทรงติดตามความรู้ของตะวันตกอยู่อย่างสม่ำเสมอ อีกยั้งทรงมีความสัมพันธ์สนิทกับสมาคมต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น โดยเฉพาะ the Royal Asiatic Society of Great Britain ซึ่งทรงเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ (Britannica, 2021)

ความสนใจแสวงหาความรู้ทั้งภายในและภายนอกประเทศนำไปสู่งานพระนิพนธ์เกี่ยวแก่พุทธประวัติและประวัติศาสตร์เรื่องต่าง ๆ ที่แตกต่างไปจากความคิดความเชื่อเดิมของสยาม ตัวอย่าง พระนิพนธ์**พงศาวดารสยาม** ซึ่งเป็นหนังสือที่นำไปใช้สอนในโรงเรียนสามัญชั้นสูง ทรงแสดงองค์ประกอบทางสังคมที่สำคัญของรัฐ ๖ ประการ ได้แก่ กำหนดเขตแดน ชาติภูมิลำเนา อำนาจแห่งการปกครอง ศาสนา และพงศาวดาร ลักษณะการกำหนด "ขอบเขต" และ "พรมแดน" เป็นไปตามระบบภูมิศาสตร์สมัยใหม่ (ราม วัชรประดิษฐ์, ๒๕๓๙; ปฐม ตาคะนานันท์, ๒๕๔๙)

พระปรีชาญาณอันรอบรู้ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องไว้ในประกาศสถาปนาให้ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ ดังนี้

> *พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ประกอบด้วยญาณปรีชาสามารถ ทรงรอบรู้ในพระปริยัตติไตรปิฎกธรรมแตกฉาน พร้อมไปด้วยวิจารณญาณ สอบสวนค้นคว้าเทียบเคียง ด้วยอักษรสมัยพจนประเภทในภาษาต่าง ๆ ทั้งประกอบด้วยพระอุสาหะทรงสั่งสอน พุทธสาสนิกนิกรให้เจริญด้วยความรอบรู้ในพระธรรมวินัย แลได้ทรงแต่งตำรา สำหรับศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้น ให้พระสงฆ์สามเณรแลคฤหัสถ์ผู้ใคร่จะศึกษา ได้ศึกษารู้พระปริยัติธรรมได้รวดเร็วมาก แลทั้งได้ทรงจัดการตั้งวิทยาลัยขึ้น สำหรับเปนที่ศึกษาเล่า*

เรียนแห่งกุลบุตรสืบอายุพระพุทธศาสนา แลได้ทรงเปนพระธุระขวนขวาย ในการชำระพระปริยัติธรรมไตรปิฎกที่ ท ร ง พระราชศรัทธาให้ตีพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้ โดยกำลังพระวิริยแลพระปรีชาญาณอันแรงกล้า มิได้ครั่นคร้ามต่อความยากลำบากพระกาย แลพระหฤไทย แลทรงพระดำริห์จัดการบำรุงพระพุทธสาสนาให้ดำเนินไปในทางเจริญ ต้องตามกาลสมัยทุกวันนี้...

(ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๓๖, หน้า ๓๙๐-๓๙๑)

พระดำริด้านการศึกษาและการศาสนาที่ทรงวางแนวทางในวัดบวรนิเวศวิหารและมหามกุฏราชวิทยาลัยได้แผ่ขยายไปสู่การจัดการศึกษาของราษฎรทั้งพระราชอาณาจักร เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศจัดการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๔๑ ขึ้น ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้ทรงรับภาระอำนวยการเล่าเรียนในหัวเมือง และมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้อุดหนุน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๖๔, หน้า ๒๙๙) การแผ่ขยายการศึกษานี้ได้วางแนวทางการใช้วัดเป็นโรงเรียนและพระสงฆ์เป็นครู พระสงฆ์ส่วนใหญ่จบจากมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งจะได้รับการอบรมทั้งการศาสนาและการศึกษา ต้องเรียนภาษาไทย บาลี สันสกฤต อังกฤษ เลขพื้นฐาน พระธรรมวินัย ทรงพระนิพนธ์**เบญจศีล เบญจธรรม** ออกแบบหลักสูตรให้นักเรียนเรียนพงศาวดาร นอกเหนือจากระบบการศึกษาแล้ว ทรงมีพระธรรมเทศนาและพระนิพนธ์ที่คัดเลือกหัวข้อง่าย ๆ ใช้ภาษาง่าย ๆ และสำนวนความเปรียบในชีวิตประจำวันในการส่งผ่านความคิดของพระองค์ไปสู่ราษฎร (Tonsiengsom, 1990) รวมไปจนถึงหนังสือ**ศาสนสุภาษิต** ซึ่งทรงรวบรวมและทรงผูกขึ้นใหม่ด้วย

บทความเรื่อง **ศาสนสุภาษิต: หนังสือเฉลิมพระเกียรติอันเป็นนิรันดร์** ของชัชวาลย์ จันทร์อดิศรชัย ได้ทำให้เห็นว่าพระนิพนธ์เรื่องดังกล่าวเป็นหนังสือรวบรวม จัดหมวดหมู่ และเรียบเรียงคำแปลเล่มแรกของไทย สะท้อนค่านิยมของปราชญ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ศาสนสุภาษิตที่ปรากฏนี้ยังได้นำมาใช้สำหรับการเรียงความแก้ปัญหากระทู้ธรรมของหลักสูตรนักธรรมจนกระทั่งปัจจุบัน นอกจากที่ชัชวาลย์ได้เสนอไว้แล้วนั้น ศาสนสุภาษิตที่

ทรงรวบรวมไว้นั้น น่าจะมีส่วนให้เกิดค่านิยมการตั้งคติพจน์หรือภาษิตประจำสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ด้วย ศาสนสุภาษิตที่ทรงนิพนธ์ก็ยังคงเป็นอมตธรรมมาจนถึงตอนนี้ ตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่ *“โลโกปตฺถมฺภิกา เมตฺตา-เมตตาธรรมค้ำจุนโลก”* ศาสนสุภาษิตนี้คงเป็นที่ประทับใจแก่ราษฎรมาก แม้นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส ก็ยังได้ขอให้คนไทยช่วยกันรักษาและปฏิบัติตามธรรมะนี้ทั้งในเรื่องส่วนตัวและในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและขอให้รักษาระบอบรัฐธรรมนูญไว้อย่างมั่นคง (สมจิตต์ อินสิงห์, ๒๕๖๓)

สุรางค์ศรี ตันเสียงสมเสนอว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นบุคคลสำคัญที่สุดในการนำเสนอมโนทัศน์เรื่องความเป็นชาติสั่งสอนราษฎรผ่านพระธรรมเทศนาและตำราเรียน สื่อทั้งหลายเหล่านี้สอนเกี่ยวกับความเป็นพระมหากษัตริย์ การเป็นพลเมืองที่ดีและหน้าที่ต่อประเทศชาติ (Tonsiengsom, 1990, pp. 136-137) เบญจศีลและเบญจธรรมนี้เองได้กลายเป็นคุณธรรมขั้นต่ำที่ราษฎรพึงมีพึงปฏิบัติเพื่อรักษาระเบียบในสังคมมาจนกระทั่งปัจจุบัน การจัดการศึกษาของราษฎรที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกำหนดนี้ เน้นการถ่ายทอดเนื้อหาให้เหมาะสมแก่ระดับและความจำเป็นของบุคคล แม้ในการศึกษาของคณะสงฆ์ก็ทรงพิจารณาตามความเหมาะสม หากเป็นพระบวชใหม่ทรงพระนิพนธ์หนังสือ **นวโกวาท** เพื่ออธิบายธรรมพื้นฐาน และหากพระภิกษุสงฆ์ใดต้องการศึกษาพระศาสนธรรมต่อไปก็ทรงมีพระนิพนธ์ในระดับที่สูงขึ้นเป็นลำดับ ลักษณะงานพระนิพนธ์เช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นนักการศึกษาของพระองค์ สมดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องไว้ในประกาศสถาปนาเป็นกรมหลวงความว่า

> *...ทรงพระสติปัญญาสามารถอาจรู้ในอรรถธรรมอันลึกแล้ว และนำมาเผยแผ่ออกให้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่บริษัททั่วทุกหมู่เหล่า สมควรแก่ปัญญาและบุคคลของบริษัทนั้น ๆ มีพระหฤทัยเผื่อแผ่ไปในหมู่คณะทั้งปวงมิได้เลือกหน้า ด้วยความมุ่งหมายจะให้เปนคุณแก่พระพุทธศาสนาแลสาสนิกชนทั้งให้เปนผลอันดีต่อพระราชอาณาจักรด้วย ได้ทรงแต่งตำราการศึกษาและธรรมโดยพระปรีชาสามารถที่จะจำแนกแจกออกให้ควรแก่วิจารณปัญญาของผู้ซึ่งแสวงผล มีเบญจศีลเบญจธรรมเปนต้น ซึ่งเปนที่สรรเสริญของบัณฑิตยชนทั้งปวงทั่วหน้า...*

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นทั้งพระมหาเถระผู้รู้ธรรมอันลึกซึ้งกว้างขวาง และนักการศึกษาที่วางฐานการศึกษาเป็นระบบรอบด้าน ทรงเน้นการอาศัยสถาบันทางศาสนาสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกันระหว่างรัฐบาลกับราษฎรผ่านกระบวนการศึกษา

(ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๔๙, หน้า ๘๔๘)

บทความเรื่อง **นวโกวาท พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: การศึกษาในฐานะ "แบบเรียนเร็ว" ทางพระพุทธศาสนา** ของสายป่าน ปุริวรรณชนะ ได้ทำให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแตกฉานในพระธรรมวินัยและทรงปรีชาสามารถในการจัดการศึกษา พิจารณาจากการแบ่งส่วนเนื้อหา การจัดลำดับหัวข้อ การคัดเลือกข้อธรรม และการอธิบายความด้วยภาษาที่เข้าใจง่าย ตรงไปตรงมา ซึ่งมิได้เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านในฐานะพระบวชใหม่เท่านั้น หากแต่ยังทรงมุ่งอบรมผู้อ่านให้เป็นราษฎรที่ดีด้วย

พระกรณียกิจและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ดังได้อธิบายมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นทั้งพระมหาเถระผู้รู้ธรรมอันลึกซึ้งกว้างขวาง และนักการศึกษาที่วางฐานการศึกษาเป็นระบบรอบด้าน ทรงเน้นการอาศัยสถาบันทางศาสนาสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกันระหว่างรัฐบาลกับราษฎรผ่านกระบวนการศึกษา สมดังพระดำริที่ว่าพระสงฆ์จะได้ทำประโยชน์แก่แผ่นดิน *"...มีสั่งสอนคนให้ประพฤติดี เอาธุระในการเล่าเรียนของเด็ก บุตรหลานราษฎรเป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทระหว่างรัฐบาลกับราษฎร..."* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๔๘) นอกจากงานพระนิพนธ์อันเกี่ยวแก่การศึกษาแล้ว พระธรรมเทศนาอย่าง**พระมงคลวิเสสกถา**ก็เป็นตัวอย่างอันดีในการแสดงให้เห็นถึงบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในฐานะพระสงฆ์ ที่ทรงใช้พระธรรมเทศนาเป็นอุบายถวายโอวาทสั่งสอนพระราชจรรยาพระมหากษัตริย์เพื่อความผาสุกของบ้านเมือง สายชล สัตยานุรักษ์ (๒๕๕๐, หน้า ๑๕๗)

เสนอว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสน่าจะทรงเป็นปัญญาชนพระองค์แรกที่เน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในฐานะแบบอย่างทางศีลธรรมของประชาชน **พระมงคลวิเสสกถา**เป็นตัวอย่างชัดเจนที่สุดที่ทำให้แนวคิดเรื่องพระมหากษัตริย์กลายเป็นคติทางธรรม โดยทรงนำเอาแนวคิดทางพุทธศาสนามาตีความใหม่และยกตัวอย่างใหม่ เพื่อประชาชนเข้าใจความหมายและความสำคัญของพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘) แม้ในพระนิพนธ์**บันทึกเสด็จตรวจการแถลงการณ์คณะสงฆ์**ก็แสดงให้เห็นถึงพระจริยวัตรที่ทรงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์ในฐานะพระบรมวงศ์และสมเด็จพระสังฆราชกับราษฎรเช่นกัน

บทความเรื่อง**พระมงคลวิเสสกถา: พระธรรมเทศนาถวายพระราชาเพื่อความผาสุกแห่งพระราชอาณาจักร** ของอัสนี พูลรักษ์ ทำให้เห็นว่าพระนิพนธ์นี้นับเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยอันทรงคุณค่า แสดงพระอัจฉริยภาพด้านพระปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์อย่างยิ่ง และชี้ให้เห็นถึงบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในฐานะของสมาชิกพระราชวงศ์ที่ให้การอุปถัมภ์ค้ำชูฝ่ายอาณาจักร บทความเรื่อง **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในฐานะอธิบดีสงฆ์ ภาพสะท้อนการทรงงานจากบันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕–๒๔๖๐** ของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ ชี้ให้เห็นถึงแนวทางการทรงงานที่เน้นการบริหารจัดการศาสนจักรให้มีความเป็นปึกแผ่นและต้องสอดคล้องกลมกลืนกับการสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอาณาจักร

"มหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ" แห่งสยามและโลก

จากที่ได้กล่าวไล่เรียงมานั้น ย่อมทำให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นปราชญ์สำคัญพระองค์หนึ่งของไทย นับตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ก็ได้ทรงพระอุตสาหะเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ ทั้งของไทยและต่างประเทศ ทรงฝึกฝนพระองค์ในทางอักษรศาสตร์จนชำนาญเป็นที่ไว้วางพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเมื่อทรงดำรงอยู่ในสมณเพศก็ทรงศึกษาความรู้ทั้งคดีโลกและคดีธรรมอย่างแตกฉาน ทรงแสวงหาความรู้จากที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะในวงวิชาการต่างประเทศ ทรงแลกเปลี่ยนพระทัศนะกับหมู่ชนชั้นนำและผู้มีความรู้ทั้งหลายผ่านงานเขียนในวารสาร อีกทั้งยังทรงจัดตั้งวารสารขึ้นเองด้วย เมื่อทรงดำรงตำแหน่งในการปกครองคณะสงฆ์ก็ได้วางรากฐานกิจการสงฆ์ด้วยการศึกษาเป็นพื้นฐานหลัก ขยายผลจากพระอารามที่

ประทับมาสู่คณะสงฆ์ทั้งปวง และท้ายที่สุดก็ได้นำมาใช้ในการจัดการศึกษาแก่ราษฎรตลอดพระราชอาณาจักร แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถและพระญาณทัศนะในฐานะที่ทรงเป็นนักการศึกษา

อาจกล่าวได้ว่า งานพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ล้วนแล้วแต่เป็นผลลัพธ์แห่งยุคสมัยที่เกิดขึ้นจากพระวิริยภาพและพระประสงค์ที่จะสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปฏิรูปประเทศมาโดยตลอดรัชกาล ทรงพระอุตสาหะเตรียมพระองค์ให้มีความรู้รอบ รู้ลึก และรู้จริงในเรื่องอันทรงรับพระภารธุระโดยเฉพาะเรื่องในทางอักษรศาสตร์และพระศาสนา ทรงเริ่มต้นเรียนรู้ภาษาต่าง ๆ เนื่องจากเป็นกุญแจที่จะช่วยไขความรู้ให้กว้างขวางกระจัดกระจ่างยิ่งขึ้น จากนั้นทรงศึกษาค้นคว้า เปรียบเทียบ และวิเคราะห์วิจารณ์ข้อความรู้ต่าง ๆ เพื่อนำมาปรับใช้ให้เหมาะแก่กาลสมัย และเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการและการพัฒนาบ้านเมือง ทรงจำแนกความรู้ทั้งหลายออกเป็นชั้นให้เหมาะกับระดับความรู้ของบุคคล งานพระนิพนธ์ของพระองค์สะท้อนถึงความเป็นนักการสื่อสารได้เป็นอย่างดี ทรงเลือกเนื้อหา ภาษา สื่อ หรือเครื่องมือให้ตรงกับเป้าหมายที่ทรงกำหนด งานพระนิพนธ์ทั้งหลายจึงเป็นประโยชน์แก่คนชั้นหลังในหลายสถาน กล่าวคือ เป็นทั้งงานวิชาการที่ให้ผู้มาศึกษาต่อไปใช้ประโยชน์จากการคิดวิเคราะห์และการอ้างอิงของพระองค์ เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมของไทยและโลก เป็นข้อคิดหรือคำแนะนำในการใช้ชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา และเป็นขุมสมบัติทางวัฒนธรรมที่สามารถนำไปต่อยอดสร้างสรรค์ได้อย่างไม่รู้จบ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงเป็น “มหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ”

ที่สร้างคุณูปการมากมหาศาลหลากหลายด้าน ทรงเป็นที่ยอมรับทั้งในสังคมไทยและสังคมโลก สมดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องไว้ในประกาศมหาสมณุตมาภิเษกว่า

> *อนึ่งได้ทรงเปนผู้เชี่ยวชาญในสรรพอรรถธรรมทั้งปวงแล้ว ก็ได้ทรงเปิดเผยแผ่พระธรรมนั้น ๆ ให้ปรากฏแก่มหาชนทั่วไป ด้วยโวหารอันไพเราะจับใจซึมทราบ ทำให้ผู้ฟังแล้วแลเห็นเข้าใจข้อความแจ่มแจ้งสิ้นความเคลือบแคลงลงได้ทำให้บังเกิดความเลื่อมใสในพระรัตนไตรยทวีขึ้นเปนอันมาก ความอันใดที่เข้าใจยากก็ได้ทรงขยายให้แลเห็นง่ายดายกระจ่างประหนึ่งทรงนำทางให้เดิรไปสู่ที่ชอบ ทรงชำนิชำนาญทั้งในทางแสดงพระสัทธรรมเทศนาแลในทางนิพนธ์รจนาหนังสืออันเปนเครื่องชูใจให้ผู้ฟังผู้อ่านได้รับผลอันดีปีติปราโมทย์ เปนที่นิยมนับถือของมหาชนทั่วไป* ***ไม่เฉภาะแต่ในสยามราชอาณาเขตร ถึงแม้ชนในไพรัชประเทศก็สรรเสริญยกย่องพระองค์ว่าเปนมหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธสาสนาทั่วไป ได้นิยมยอมยกพระองค์เปนมหาสาสนนายก แต่ถึงแม้ผู้ที่มีใจนับถือสาสนาอื่น ๆ ก็มีความนับถือพระองค์เปนปราชญ์อันหาที่เปรียบได้โดยยาก ผู้มีชื่อเสียงสำคัญอันเปนชาวต่างประเทศ แม้มาเยี่ยมกรุงสยามก็คงตั้งใจพยายามไปน้อมคำนับด้วยความนิยมนับถือ ด้วยได้ยินพระเกียรติคุณบรรฦๅไปจนถึงประเทศนั้น ๆ จึงชวนกันมาเฝ้าเพื่อสำแดงความเคารพฉันเคารพมหาบัญฑิตย์ฉนั้น***
>
> (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๕๓, หน้า ๒๕๘๒-๒๕๘๓)

วาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๕๖๔ นี้ เป็นโอกาสสำคัญที่องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: UNESCO) ได้ร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา

รายการอ้างอิง

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๑). *ลิลิตนิทราชาคริต*. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๓). *ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ภาคปกิณกะ ภาค ๑*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

ดรุโณวาท. (๒๕๑๒). พระนคร: โรงพิมพ์แพร่การช่าง.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๔๘๔). *ความทรงจำ*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

ธนพงศ์ จิตต์สง่า. (๒๕๕๒). *"วชิรญาณ" กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๔๘*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นันทนา วัฒนสุข. (๒๔๑๖). *บทบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปฐม ตาคะนานันท์. (๒๕๔๙). *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐสยาม*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประกาศในการตั้งตำแหน่งพระสงฆ์. (๒๔๓๖). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม ๑๐. หน้า ๓๘๘-๓๙๔ http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2436/036/388.PDF

ประกาศพระราชดำรัสแก่พระสงฆ์โดยพระองค์. (๒๔๓๑). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม ๕. หน้า ๔๑๐-๔๑๒ http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2431/047/410.PDF

ประกาศมหาสมณุตมาภิเษก. (๒๔๕๓, ๒๘ มกราคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม ๒๗. หน้า ๒๕๗๙-๒๕๘๗ http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2453/D/2579.PDF

ประกาศเลื่อนพระนามกรม. (๒๔๔๙, ๑๑ พฤศจิกายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม ๒๓. หน้า ๘๔๘-๘๕๐ http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2449/033/848.PDF

พชรวีร์ ทองประยูร. (๒๕๖๓). การศึกษาวิเคราะห์การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของอนาคาริกธรรมปาละ. *วารสารมหาจุฬาวิชาการ* ๗(๓): ๕๗-๗๑.

พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม). (๒๕๖๔). กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ราม วัชรประดิษฐ์. (๒๕๓๙). *พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๘๗*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๖๔). *พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่ม ๑-๒*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

วัยอาจ, เดวิด เค. (๒๕๕๖). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

วิมุตติยา, แม่ชี. [ออนไลน์]. (๒๕๕๗). *โครงการอนุรักษ์พระไตรปิฎกฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรูปแบบหนังสืออิเล็กทรอนิกส์*. http://www.arts.chula.ac.th/tipitaka/ebooktipitaka_web/web/aboutus.html

สมจิตต์ อินสิงห์. [ออนไลน์]. (๒๕๖๓). *ความสำคัญของศีลธรรมในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ.* https://pridi.or.th/th/content/2020/08/370

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการพัฒนาสยามประเทศ. (๒๕๖๔). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุรวัฒน์.

สายชล สัตยานุรักษ์. (๒๕๕๐). *รายงานวิจัย ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๕๓๕)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สาวิตรี เจริญพงศ์. (๒๕๔๔). *ภารตารยะ อารยธรรมอินเดียตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงหลังได้รับเอกราช*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สิทธิ์ บุตรอินทร์ ปรีชา บุญศรีตัน และสุพัฒน์ โตวิจักษณ์ชัยกุล. (๒๕๔๖). *สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส: งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง*. งานวิจัยศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หนังสือ COURT ข่าวราชการ. (๒๔๖๖). พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2021, April 8). *Vajirañāṇavarorasa. Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/biographyVajirananavarorasa

Kesboonchoo Mead, Kullada. (2009). *The Rise and Decline of Thai Absolutism*. London: Routledge.

Keyes, Charles F. (1987). *Thailand: Buddhist Kingdom as Modern Nation-State*. Boulder, Colo: Westview Press.

Tonsiengsom, Surangsri. (1990). *Western Knowledge and Intellectual Groups in Japan and Thailand in the Nineteenth Century: The Meirokusha and Young Siam*. Ph.D. Dissertation, University of Washington.

“วชิรญาณ มีญาณเปนเพชร
ซึ่งจะตัดเผยแผ่ธรรมที่ดีออกให้ปรากฏ”

จากพระราชปรารภพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในหนังสือ ศาสนสุภาษิต

ศาสนสุภาษิต: หนังสือเฉลิมพระเกียรติอันเป็นนิรันดร์

ชัชวาลย์ จันทร์อดิศรชัย[๑]

หนังสือ**ศาสนสุภาษิต** (พิจารณาจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๒) ถือเป็นหนังสือรวบรวม จัดหมวดหมู่ภาษิต และเรียบเรียงคำแปลเล่มแรกของสยามประเทศ เป็นแหล่งรวมความคิดรวบยอดของปราชญ์ควรแก่ค่านิยมในสมัยนั้น ซึ่งได้คัดสรรแต่ข้อความทางศาสนามาจัดหมวดหมู่ มีลักษณะเฉพาะตัวคือ สั้นกระชับ มีคำแปลไทย และอ้างที่มาในคัมภีร์ แม้หนังสือ**ศาสนสุภาษิต** จะเป็นหนังสือเล่มบาง ทว่าเกี่ยวพันเหตุต่าง ๆ อันจะแบ่งเป็นหัวข้อได้เป็น บันทึกทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมการพิมพ์ของไทย และลักษณะการนิพนธ์หนังสือดังกล่าว

ปรารภมงคลวาร

หนังสือเล่มนี้เป็น "หนังสือพิเศษเพราะอาศัยเหตุวิเศษ" ด้วยว่าเป็นหนังสือที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้จัดทำขึ้นในคราวเลื่อนกรม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นเป็นกรมหลวง เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๔๙, หน้า ๘๔๙)

แต่เดิมไม่มีพระราชประเพณีเฉลิมพระยศพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชแต่ยังมิได้เป็นประธานสงฆ์แห่งสกลราชอาณาจักรสยามหรือ "มหาคณิสราธิบดีในหมู่สงฆ์" ให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่ ทว่าการเลื่อนกรมพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นเป็นกรมหลวงนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภในหนังสือ**ศาสนสุภาษิต**ว่า

[๑] ผู้ช่วยบรรณาธิการ สำนักพิมพ์ผีเสื้อ.

ด้านหลังของเหรียญที่ระลึกสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เบื้องบนปรากฏ
รูปเพชรเปล่งรัศมีโดยรอบ อันหมายถึง "วชิร" (ที่มา: กรมธนารักษ์)

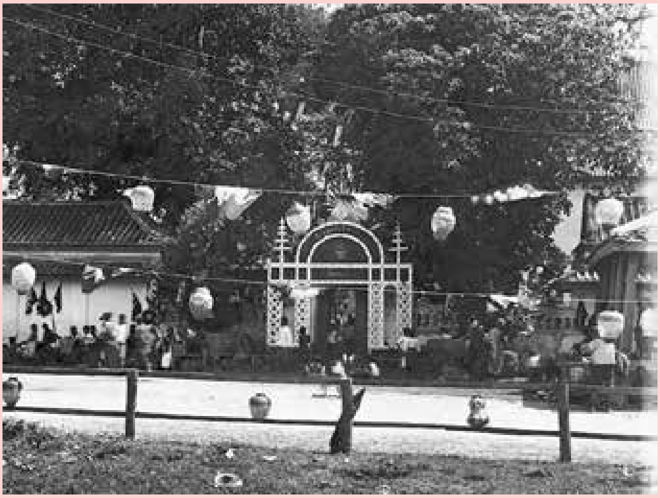
พุทธศาสนสุภาษิต

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระบริบาลธนกิจ (เล็ก เศรษฐบุตร)

หนังสือ ศาสนสุภาษิต หรือต่อมาตีพิมพ์
ในชื่อ พุทธศาสนสุภาษิต ใช้เป็นหนังสือ
อ้างอิงสำหรับพุทธบริษัทอย่างกว้าง
ขวางมาจนปัจจุบัน

"งานฉลองยุค" ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างที่ 31 ตุลาคม –
3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449 ในโอกาสที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศครบ 14 ปี เสมอด้วยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดบวรนิเวศ และพระราชพิธี
เลื่อนกรมเป็นกรมหลวง (ที่มา: หนังสือ ตำนานพระอารามหลวง
ของ กรมศิลปากร (2563))

...กรมหมื่นวชิรญาณซึ่งมีคุณพิเศษพระองค์หนึ่งนี้จะไม่ได้รับเลื่อนตำแหน่งอันใดเลย เพราะเหตุที่ไม่มีตัวอย่างจำจะต้องรอไปจนพระชัณษาสมควรที่จะรับพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งอย่างพระบรมวงษ์ซึ่งดำรงสมณศักดิ์ เห็นหาสมควรไม่...เพราะเธอเปนน้อง จึ่งได้คิดจะให้ยศอย่างเจ้านายที่เปนน้อง ซึ่งได้ทำราชการมีชื่อเสียงปรากฏนั้นบ้าง...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๒, หน้า ช)

การเลื่อนกรมในคราวนั้นจึงถือเป็นเหตุการณ์พิเศษครั้งหนึ่ง เพราะนอกจากจะเป็นการเฉลิมพระยศเลื่อนกรมด้วยเหตุที่ทรงพระปรีชาสามารถประกอบคุณูปการเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินแล้ว ยังอาศัยพระราชศรัทธาและน้ำพระราชหฤทัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อพระเจ้าน้องยาเธอฉันพี่น้องด้วย ดังที่ทรงรับเป็นพระราชธุระรับจัดหาของที่ระลึกสำหรับพระราชทานช่วยการดังกล่าวด้วย

พิมพการวิศิษฐ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุวัติแนวคิดในการจัดทำของที่ระลึกตามพระนามกรมแห่งพระเจ้าน้องยาเธอคือ “วชิรญาณ” ได้แก่ มีดตัดกระดาษ (paper-knife) และหนังสือ**ศาสนสุภาษิต** การออกแบบหนังสือ**ศาสนสุภาษิต** ฉบับพิมพ์ครั้งแรกนับว่าหาได้ยากยิ่งในกาลบัดนี้ตามคำปรารภภายในหนังสือแสดงหลักฐานที่น่าสนใจว่า หนังสือที่ออกแบบนั้นยังไม่เจียนขอบพับของยก (unopened) ตามความนิยมในการทำหนังสือในอดีตที่จะเข้าเล่มเย็บกี่หนังสือโดยไม่ตัดขอบพับของแต่ละยก เมื่อเปิดพลิกหน้ากระดาษจะติดกันทั้งยก เป็นเครื่องหมายว่าหนังสือเล่มนี้ใหม่ยังไม่ได้อ่าน ต่อเมื่อใช้มีดตัดหน้ากระดาษนั้นออกจึงจะอ่านได้ (Blake, Erin, 2016) มีดตัดกระดาษจึงเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง คล้องกับพระนาม “วชิรญาณ” หมายถึง “*ญาณเป็นเพชร์ ซึ่งจะตัดเผยแผ่ธรรมที่ดีออกให้ปรากฏ*”

หนังสือ**ศาสนสุภาษิต**นี้ยังแสดงความเจริญเฟื่องฟูของวิทยาการการพิมพ์ในสยามประเทศ เพราะการอ้างอิงที่มาแห่งภาษิตต่าง ๆ ในหนังสือนั้นอ้างอิงตาม**พระไตรปิฎกบาลี อักษรไทย ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๒** (พ.ศ. ๒๔๓๖) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์และพระราชทานเผยแพร่ไปทั่วโลก ห่างจากการพิมพ์

> หนังสือ**ศาสนสุภาษิต**นี้เองเป็นเครื่องแสดงพระปรีชาญาณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสโดยแท้ ทรงพระอุตสาหะรวบรวมกระบวนความสุภาษิตที่สั้น กระชับ และหลากหลายหมวดหมู่เช่นนี้ ให้ปรากฏเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์การพิมพ์ชิ้นสำคัญของชาติไทย

หนังสือ**ศาสนสุภาษิต**ครั้งแรก ๑๓ ปี โดยใช้รูปแบบการอ้างอิงเลขเล่ม/หน้า ถือได้ว่าเป็นระเบียบวิธีการอ้างอิงแบบสมัยใหม่ อันเป็นการเสนอบรรทัดฐานใหม่แก่การพิมพ์หนังสือของสยาม

ศาสนสุภาษิตนิพนธ์

การจัดพิมพ์หนังสือ**ศาสนสุภาษิต**ครั้งแรกกระทำในเวลาอันจำกัด ทั้งการรวบรวมภาษิตและแปลไทยให้ทันสำเร็จเป็นต้นฉบับ เรียงพิมพ์ จัดพิมพ์ เข้าเล่ม รวมถึงการสลักภาษิตบนมีดตัดกระดาษพระราชทาน

การรวบรวมถ้อยความที่สั้นและกระชับเหมาะแก่การเป็นภาษิตให้รวดเร็วทันการนั้น คณะทำงานน่าจะคัดถ้อยความจากคัมภีร์ในพระไตรปิฎกที่รวมศาสนธรรมประเภทคำประพันธ์ไว้เป็นจำนวนมาก อันได้แก่ **ขุททกนิกาย ธัมมบท/อุทานวัคค/สุตตนิบาต** (เล่ม ๒๕) **ขุททกนิกาย ชาดก เอกนิบาต** (เล่ม ๒๗-๒๘) รวมถึง**มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์** (เล่ม ๑๔) และ**สังยุตตนิกาย สคาถวรรค** (เล่ม ๑๕) นอกจากนี้ ได้คัดจากคัมภีร์ชั้นหลังประกอบด้วย **สวดมนต์ฉบับหลวง ขุททกนิกาย ธัมมบท อรรถกถา มังคลัตถทีปนี**

นอกจากนี้ยังมีกถาอีกจำนวนหนึ่งซึ่งมิได้นำมาจากพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์พระศาสนาชั้นหลัง แต่อ้างถึงพระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์ และผลงานประพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ได้แก่

๑. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. พระนิพนธ์ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (พระยศก่อนการเลื่อนกรม)

๓. พระนิพนธ์ในสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ตามปฏิทินเก่า ก่อนการพิมพ์ครั้งแรก ๗ ปี

๔. คำประพันธ์ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลกยาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๔

บทพระนิพนธ์และคำประพันธ์ที่มิได้มาจากพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์พระศาสนาชั้นหลังเหล่านี้มีวิธีผูกความเป็นภาษิต ๒ ลักษณะ คือ

๑. ทรงผูกขึ้นเองตามพระทรรศนะ หรือพระปณิธานส่วนพระองค์ ไม่ปรากฏความนั้นในพระไตรปิฎก ตัวอย่างที่ชัดเจนได้แก่

มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห ฯ
อัชฌาสัยที่ทนไม่ได้เพราะกรุณาเป็นลักษณะของมหาบุรุษ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๒, หน้า ๔๖)

ยถาวาที ตถาการี ฯ
(คนจริง) พูดอย่างใด ทำอย่างนั้น

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๒, หน้า ๔๒)

๒. นำความในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ต่าง ๆ มาย่อความโดยพิสดาร แล้วผูกขึ้นใหม่ให้ย่นย่อเข้า เช่น

ยาทิสํ กุรุเต มิตฺตํ ***ยาทิสํ*** *จุป****เสวติ***
ส เว ***ตาทิสโก*** *โหติ สหวาโส หิ ตาทิโส ฯ*

(ขุ.อิติ.(บาลี) ๒๕/๒๕๔/๒๘๓)

ปรากฏความโดยสรุปบทสำคัญเป็นภาษิตกึ่งบาทคาถา ว่า

ยํเว เสวติ ตาทิโส

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๒, หน้า ๖๔)

หรือ

เอกํ ธมฺมํ อตีตสฺส ***มุสาวาทิสฺส ชนฺตุโน***
วิติณฺณปรโลกสฺส ***นตฺถิ ปาปํ อการิยํ ฯ***

(ขุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๓/๓๘)

ปรากฏความโดยสลับตำแหน่งคำให้สอดคล้องคณะฉันท์เป็นภาษิตบาทคาถาบาทหนึ่งว่า

นตฺถิ อการิยํ ปาปํ มุสาวาทิสฺส ชนฺตุโน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๔๖๒, หน้า ๔๔)

หนังสือ**ศาสนสุภาษิต**นี้เองเป็นเครื่องแสดงพระปรีชาญาณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสโดยแท้ ทรงพระอุตสาหะรวบรวมกระบวนความสุภาษิตที่สั้น กระชับ และหลากหลายหมวดหมู่เช่นนี้ให้ปรากฏเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์การพิมพ์ชิ้นสำคัญของชาติไทย เป็นการเทศนาเผยแผ่ศาสนธรรม ให้พุทธบริษัททั้งหลายได้อ่านและใคร่ครวญพิจารณาด้วยดีเพื่อตั้งทิฏฐิไว้ชอบ และยังเป็นประโยชน์แก่การเรียงความแก้ปัญหากระทู้ธรรมของนักเรียนหลักสูตรนักธรรมแห่งคณะสงฆ์ในเวลาต่อมาจวบจนปัจจุบัน สมดังฉายาพระนามกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภในหนังสือ**ศาสนสุภาษิต** (๒๔๖๒, หน้า ญ) ว่า “*วชิรญาณ มีญาณเป็นเพชร์ ซึ่งจะตัดเผยแผ่ธรรมที่ดีออกให้ปรากฏโดยแท้*”

รายการอ้างอิง

ประกาศเลื่อนพระนามกรม. (๒๔๔๙, ๑๑ พฤศจิกายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม ๒๓. หน้า ๘๔๘-๘๕๐. http//:www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF.848/033/2449/PDF

พระสุต์ตัน์ตปิฎก. [ออนไลน์]. (๒๔๓๖). พระนคร: [ม.ป.พ.]. https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=cat05085a&AN=chu.b1300452&site=eds-live

มหามกุฏราชวิทฺยาลเยน ปกาสิตา. [ออนไลน์]. (๒๔๖๙-๒๔๗๓). *สฺยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ*. พระนคร: มหามกุฎราชวิทยาลัย. https://library.car.chula.ac.th/record=b1299192

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. [ออนไลน์]. (๒๔๖๒). *ศาสนสุภาษิต*. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ. http://digital.library.tu.ac.th/tu_dc/frontend/Info/item/dc:47491?fbclid=IwAR0fQHbQVEUYg-mzPrp_CibFT6fAvdbgE8VSechcLhXO7GqWTayZ39hPZ8A

Blake, Erin. [online]. (2016). *Uncut, unopened, untrimmed, uh-oh*. https://collation.folger.edu/08/2016/uncut-unopened-untrimmed-uh-oh/

“อุปัชฌายะอาจารย์ผู้หวังความรู้แก่สัทธิวิหาริกและอันเตวาสิก ต้องหาอุบายสั่งสอนให้เขาได้ความรู้มากที่สุดตามแต่จะเป็นได้, ถ้าใช้แบบสอนที่พิสดาร เรียนรู้ยังไม่ถึงไหนก็ถึงเวลาสึก จึงต้องใช้ แบบย่อให้จุข้อความที่ควรจะศึกษา นี้เป็นเหตุเริ่มเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นหนังสือนี้ถึงเป็นแบบย่อ ถ้าเข้าใจวิธีสอนก็ทำให้ภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่เข้าใจกว้างขวางได้เหมือนกัน”

จากพระนิพนธ์ **นวโกวาท**

นวโกวาท พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: การศึกษาในฐานะ "แบบเรียนเร็ว" ทางพระพุทธศาสนา

สายป่าน ปุริวรรณชนะ[๑]

ตัวอย่างภาพปกหนังสือ นวโกวาท พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

---

[๑] นักวิชาการอิสระ.

หนังสือ**นวโกวาท** เป็นพระนิพนธ์เรื่องหนึ่งซึ่งมีความโดดเด่นด้านการรวบรวมเรียบเรียงและจัดหมวดหมู่ทั้ง "พระธรรม" และ "พระวินัย" จนกล่าวได้เต็มที่ว่าเป็น "แบบเรียนเร็ว" ทางพระพุทธศาสนา อันแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถในการ "จัดระบบความคิด" และ "จัดระเบียบวิธีสอน" ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าผู้ทรงเป็นเสาหลักแรกเริ่มแห่งการศึกษาพระพุทธศาสนาในรูปแบบ "สมัยใหม่" ซึ่งยังคงใช้อยู่จนปัจจุบันกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระกิตติคุณเป็นที่ยกย่องอยู่ทั่วกันประการหนึ่งในฐานะผู้ทรงปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยให้ก้าวหน้า โดยเฉพาะการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมด้วยภาษาไทย เรียกว่า หลักสูตรนักธรรม (ต่อมาพัฒนาเป็นหลักสูตรธรรมศึกษาสำหรับผู้เรียนที่เป็นฆราวาส) และการทรงพระนิพนธ์ตำราซึ่งเรียกได้ว่าเป็น "งานรวบรวมเรียบเรียง" ข้ออรรถข้อธรรมให้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน อันเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่ทำให้องค์ความรู้ทางพุทธศาสนาแพร่หลายกว้างขวางออกไปในหมู่ประชาชนซึ่งส่วนใหญ่ไม่มีความรู้ความเข้าใจภาษาบาลี และอาจไม่มีโอกาสศึกษาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาพระไตรปิฎกโดยตรง

หนังสือ**นวโกวาท** เป็นพระนิพนธ์เรื่องหนึ่งซึ่งมีความโดดเด่นด้านการรวบรวมเรียบเรียงและจัดหมวดหมู่ทั้ง "พระธรรม" และ "พระวินัย" จนกล่าวได้เต็มที่ว่าเป็น "แบบเรียนเร็ว" ทางพระพุทธศาสนา อันแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถในการ "จัดระบบความคิด" และ "จัดระเบียบวิธีสอน" ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าผู้ทรงเป็นเสาหลักแรกเริ่มแห่งการศึกษาพระพุทธศาสนาในรูปแบบ "สมัยใหม่" ซึ่งยังคงใช้อยู่จนปัจจุบันกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงชี้แจงวัตถุประสงค์ของการทรงพระนิพนธ์ **นวโกวาท**ไว้อย่างชัดเจนว่า *"หนังสือเล่มนี้ แต่งขึ้นสำหรับสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่ให้พอควรแก่เวลาจะศึกษาได้ จึงตั้งชื่อว่า นวโกวาท และมีข้อความแต่โดยย่อ ๆ เพียงเท่านี้"* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้าคำนำ) อันแสดงถึงความแตกต่างอย่างยิ่งจากความคิดในการจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาแก่พระภิกษุสงฆ์ในอดีต ซึ่งต้องเริ่มจากการศึกษา

ไวยากรณ์ภาษาบาลีโดยมี**คัมภีร์มูลกัจจายน์**เป็นตำราหลัก ส่งผลให้การเข้าถึงความรู้เรื่องพระธรรมคำสอนไม่สามารถกระทำได้เลยหากปราศจากความรู้ความเข้าใจภาษาบาลีอย่างแตกฉาน (พระมหาไพโรจน์ ปญฺญาวชิโร แก่นแก้ว, ๒๕๔๘, หน้า ๑) ทว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเล็งเห็นแล้วว่า *“ผู้บวชใหม่ย่อมบวชเพียงพรรษาเดียว...ถ้าใช้แบบสอนที่พิสดาร เรียนรู้ยังไม่ถึงไหนก็ถึงเวลาสึก จึงต้องใช้แบบย่อให้จุข้อความที่ควรศึกษา นี่เป็นเหตุให้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้น หนังสือนี้ถึงเป็นแบบย่อ ถ้าเข้าใจวิธีสอน ก็ทำให้ภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่เข้าใจกว้างขวางได้เหมือนกัน”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้าคำนำ) จึงได้ทรง “สกัดกลั่น” สาระสำคัญจากพระไตรปิฎกเป็นตำราเล่มดังกล่าว

พระนิพนธ์**นวโกวาท**แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนแรกได้แก่ **วินัยบัญญัติ** แจกแจงเนื้อหาจากพระวินัยปิฎก ส่วนที่สอง ได้แก่ **ธรรมวิภาค** แจกแจงข้อธรรมสำหรับบรรพชิต และส่วนสุดท้าย ได้แก่ **คิหิปฏิบัติ** แจกแจงข้อธรรมสำหรับคฤหัสถ์ ทั้งนี้ทรง “กำหนดแผนการศึกษา” ไว้โดยคร่าว ๆ ด้วยว่าหากการบวชของกุลบุตรผู้หนึ่งใช้เวลา ๔ เดือน ภายหลังจากการทำบุรพกิจ หรือการปรับตัวให้เข้ากับสมณเพศในช่วงเดือนแรกแล้ว เดือนที่ ๒ ให้ศึกษาเนื้อหาวินัยบัญญัติ เดือนที่ ๓ ให้ศึกษาธรรมวิภาค และช่วงเดือนสุดท้ายก่อนสึกให้ศึกษาคิหิปฏิบัติไปโดยลำดับ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้าคำนำ) แสดงให้เห็นพระวิจารณญาณรอบคอบในการจัดการศึกษาว่าสิ่งไรควรเรียนรู้เมื่อไรจึงจะเหมาะควรแก่กาลและสถานภาพของผู้เรียน

น่าสนใจยิ่งว่าในส่วนวินัยบัญญัติ นอกจากจะทรงอธิบายเรื่องอาบัติต่าง ๆ เป็นภาษาไทยให้สามารถเข้าใจได้ง่ายแล้ว ยังทรงใช้วิธี *“ให้ผูกปัญหาเป็นแนวเทียบ”* ตัวอย่างเช่นที่ทรงอธิบายในคำนำว่า *“ภิกษุพยาบาลคนไข้วางยาผิด คนไข้ตาย, จะต้องปาราชิกหรือไม่? ผู้ตอบต้องครวญดูเจตนาของผู้วางยาว่า เหมือนกับเจตนาของผู้ที่กล่าวไว้ในแบบหรือไม่ ? เท่านี้ก็ตัดสินได้.”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้าคำนำ) วิธีดังกล่าวนี้ช่วยลดความสับสนของพระภิกษุใหม่ และน่าจะ

วัดบวรนิเวศวิหาร

สามารถลดการทำผิดพระวินัยโดยไม่เจตนาได้อีกทางหนึ่ง

ในส่วนธรรมวิภาคเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประยุกต์ใช้ระเบียบวิธีการจัดเรียงหัวข้อของ **พระสุตตันตปิฎก อังคุตรนิกาย** ซึ่งเป็นการเรียงลำดับหัวข้อธรรมจากน้อยไปหามาก จากเอกนิบาตมีข้อธรรม ๑ ข้อ ถึงเอกาทสกนิบาตมีข้อธรรม ๑๑ ข้อ มาใช้กับการจัดเรียงหัวข้อของ **นวโกวาท** และหากพิจารณาโดยละเอียดแล้ว

หัวข้อธรรมต่าง ๆ ทรงรวบรวมจาก **พระวินัยปิฎก** และ **พระสุตตันตปิฎก** เป็นหลัก มีเพียงบางหัวข้อเท่านั้นที่นำมาจาก **พระอภิธรรมปิฎก** เช่น หัวข้อ มละ คือ มลทิน ๙ อย่าง ที่มีที่มาจาก **พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้า ๕๗) สันนิษฐานว่าเพราะทรงมุ่งจะนำเสนอธรรมะที่ผู้เริ่มศึกษาพึงรู้เป็นเบื้องต้น และเป็นเรื่องที่เข้าใจง่ายเสียก่อน จึงทรงเลือกหัวข้อธรรมจากพระวินัยและพระสูตรซึ่งซับซ้อนน้อยกว่าพระอภิธรรมเป็นสำคัญ อีกทั้งยังทรงมีอักษรย่อชื่อคัมภีร์ที่มาของหัวข้อนั้น ๆ กำกับไว้เสมอเพื่อให้สามารถสืบค้นเพิ่มเติมได้

ในแง่วิธีการนำเสนอ หากเป็นคำสั้น ๆ ทรงใช้คำภาษาบาลีควบคู่ไปกับคำภาษาไทย ขณะที่หากหัวข้อธรรมใดเป็นประโยคภาษาบาลีขนาดยาว จะทรงเลือกแปลเป็นประโยคภาษาไทย ในที่นี้ขอเปรียบเทียบการนำเสนอหัวข้อ อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ ๔ อย่าง ที่ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายเป็นประโยคภาษาไทยกับหัวข้อ ปธาน คือความเพียร ๔ อย่าง

อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ ๔ อย่าง

๑. อดทนต่อคำสอนไม่ได้	*คือเบื่อต่อคำสั่งสอนขี้เกียจทำตาม.*
๒. เป็นคนเห็นแก่ปากแก่ท้อง	*ทนความอดอยากไม่ได้.*
๓. เพลิดเพลินในกามคุณ	*ทะยานอยากได้สุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป.*
๔. รักผู้หญิง	

ภิกษุสามเณรผู้หวังความเจริญแก่ตน ควรระวังอย่าให้อันตราย ๔ อย่างนี้ย่ำยีได้.
องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๖๕.

ปธาน คือความเพียร ๔ อย่าง

๑. สังวรปธาน	*เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน.*
๒. ปหานปธาน	*เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว.*
๓. ภาวนาปธาน	*เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน.*
๔. อนุรักขนาปธาน	*เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม.*

ความเพียร ๔ อย่างนี้เป็นความเพียรชอบ ควรประกอบให้มีในตน.
องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๐.

ซึ่งมีคำศัพท์ภาษาบาลีและคำแปลภาษาไทย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้า ๓๕) ดังนี้

เหตุที่ทรงเลือกใช้วิธีการอธิบายแบบนี้ก็ด้วยทรงคำนึงถึงทั้งผู้คุ้นเคยกับภาษาบาลีที่อาจสับสนหากไม่มีศัพท์ภาษาบาลีกำกับข้อธรรมที่ตนเคยทราบมา และผู้ใหม่ต่อการศึกษาพุทธศาสนา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๐, หน้าคำนำ) โดยหากจำเป็นต้องอธิบายภาษาไทยก็ทรงใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย สื่อความได้อย่างตรงไปตรงมา ดังปรากฏในตัวอย่างที่ได้ยกมาข้างต้นแล้ว

อนึ่ง ความที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงคำนึงถึงความจริงข้อที่ว่ากุลบุตรส่วนใหญ่อุปสมบทแต่เพียงชั่วคราวตามประเพณี จึงทรงแยกหัวข้อคิหิปฏิบัติ หรือข้อปฏิบัติสำหรับฆราวาส ประกอบด้วยหัวข้อธรรม อาทิ สังคหวัตถุ ๔ ศีล ๕ ทิศ ๖ อันล้วนแต่เป็นธรรมะที่ใช้ได้จริงในชีวิตของผู้ครองเรือนไว้ต่างหากในส่วนท้ายของ **นวโกวาท** เห็นได้ชัดเจนว่าทรงพระประสงค์จะให้กุลบุตรผู้เคยอุปสมบทแล้วไม่เพียงแต่จะเป็น “ภิกษุที่ดี” ในชั่วระยะเวลาที่บวชเท่านั้น แต่ยังทรงปรารถนาจะอบรมให้เกิด “คนดีของสังคม” ขึ้นในระยะยาวด้วย

การวิเคราะห์วิธีการแบ่งส่วนเนื้อหา การจัดลำดับหัวข้อ การคัดเลือกข้อธรรม และการอธิบายในพระนิพนธ์ **นวโกวาท** ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระนิพนธ์ดังกล่าวมีคุณสมบัติของการเป็น “แบบเรียนเร็ว” ที่สามารถเข้าใจได้ง่ายในระยะเวลาอันสั้น ทั้งยังเป็นเครื่องประกาศพระกิตติคุณอันประกอบไปด้วยพระปรีชาแตกฉานในพระธรรมวินัย และพระอัจฉริยภาพ

รายการอ้างอิง

ไพโรจน์ ปญฺญาวชิโร แก่นแก้ว, พระมหา. (๒๕๔๘). *โยชนามูลกัจจายนะ ปริเฉทที่ ๕-๖ (ตัทธิต-อาขยาต): การตรวจชำระและศึกษา*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๓๐). *นวโกวาท (หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่ง*. (พิมพ์ครั้งที่ ๗๕). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

“เรื่องที่จะแต่งนี้ก็เป็นข่าวเกิดมานานแล้ว
เหลือวิสัยที่จะรับรองได้ว่าเป็นจริงทั้งหมด
เพราะไม่มีสิ่งใดเป็นหลักฐานมั่นคงเว้นไว้แต่
ธรรมคำสั่งสอนของพระสัมพุทธเจ้า ซึ่งมี
ปัญญาของนักปราชญ์สามารถจะรู้ได้ว่า
จริงเท่านั้น เหตุนั้นผู้ศึกษาจงตั้งใจเลือกถือเอา
สิ่งที่จริงและประกอบด้วยประโยชน์เทอญ”

จากพระนิพนธ์ **พุทธานุพุทธประวัติ**

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับพุทธประวัติแนวใหม่

ภูริทัต หงษ์วิวัฒน์[๑]

พุทธประวัติมีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนมาช้านาน ในวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยมีวรรณคดีพุทธประวัติที่สำคัญหลายเรื่อง อาทิ **พระปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงชำระต้นฉบับภาษาบาลีและแปลเป็นภาษาไทยสำหรับเทศน์ในวันสำคัญทางศาสนา วรรณคดีเรื่องนี้เป็นที่ยกย่องว่าแต่งด้วยรสวรรณศิลป์อันวิเศษ มีเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ตามขนบวรรณคดีพุทธประวัติที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ ในยุคต่อมาก็มี **ปฐมสมโพธิ** พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) วรรณคดีพุทธประวัติเล่มนี้ยังมีโครงเรื่องเดียวกับ**พระปฐมสมโพธิกถา** หากแต่ตัดทอนเหตุการณ์ที่แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ออกไปมาก เช่น ตอนมารวิชัย และตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ ต่อมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์หนังสือพุทธประวัติอย่างน้อยสองเรื่อง ได้แก่ **พุทธานุพุทธประวัติ**และ**พุทธประวัติ** ทั้งสองเล่มเป็นหนังสือพุทธประวัติที่พัฒนาสืบเนื่องมาจาก**ปฐมสมโพธิ**ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร)

แม้ว่าหนังสือ**พุทธประวัติ** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะเป็นที่รู้จักแพร่หลายที่สุด แต่แท้จริงแล้วพระนิพนธ์หนังสือพุทธประวัติเล่มแรกของพระองค์คือหนังสือ**พุทธานุพุทธประวัติ** ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๕ ใจความสำคัญของหนังสือเล่มนี้มิได้อยู่ที่อิทธิปาฏิหาริย์ แต่อยู่ที่การแสดงธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวก พระประวัตินั้นทรงกล่าวแต่โดยสังเขปเพื่อนำเรื่องไปสู่การแสดงธรรม มีหลายปริจเฉทที่เป็นบทธรรมเทศนาซึ่งไม่ปรากฏมาก่อนในพุทธประวัติอันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) อาทิ ปริจเฉท

---

[๑] นิสิตปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี สันสกฤต และพุทธศาสน์ศึกษา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ตัวอย่างภาพปกหนังสือ พุทธประวัติ
พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
(ที่มา: หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ)

ตัวอย่างภาพปกหนังสือ พุทธานุพุทธประวัติ
พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ปรมานุชิตชิโนรส (ที่มา: ศิลปวัฒนธรรม)

ที่ ๘ ซึ่งมีต้นเค้ามาจาก**โสฬสปัญหา** ในคัมภีร์**สุตตนิบาต ขุททกนิกาย** เนื้อความมีอยู่ว่า พาวรีพราหมณ์ประสงค์จะทดสอบปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงส่งมาณพ ๑๖ คนผู้เป็นศิษย์มาทูลถามปัญหาธรรมแก่พระองค์ ภายหลังมาณพทั้ง ๑๖ ครั้นได้ฟังวิสัชนาก็บังเกิดความเลื่อมใสได้บรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพุทธศาสนาด้วยกันทั้งสิ้น เช่น ปัญหาของอชิตมาณพ

อ. พระองค์จงตรัสบอกว่า อะไรเป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องกันความอยาก ซึ่งเป็นดุจกระแสน้ำ หลั่งไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง ความอยากนั้น จะละได้ เพราะธรรมอะไร.

พ. เรากล่าวว่า สติเป็นเครื่องห้ามเป็นเครื่องกันความอยากนั้น และความอยากนั้นจะละได้เพราะปัญญา.

อ. ปัญญา สติ กับนามรูปนั้น จะดับไป ณ ที่ไหน ข้าพระเจ้าทูลถามแล้ว ขอพระองค์ตรัสบอกความข้อนี้แก่ข้าพระเจ้า.

พ. เราจะแก้ปัญหาที่ท่านถามถึงที่ดับนามรูปสิ้นเชิงไม่มีเหลือแก่ท่าน เพราะวิญญาณดับไปก่อน นามรูปจึงดับไป ณ ที่นั้นเอง.

อ. ชนผู้มีธรรมได้พิจารณาเห็นแล้ว และชนผู้ยังต้องศึกษาอยู่ สองพวกนี้มีอยู่ในโลกเป็นอันมาก ข้าพระเจ้าขอทูลถามถึงความประพฤติของชนสองจำพวกนั้น พระองค์มีพระปัญญาแก่กล้า ขอจงตรัสบอกแก่ข้าพระเจ้า.

พ. ภิกษุผู้มีธรรมได้พิจารณาเห็นแล้ว และชนผู้ยังต้องศึกษาอยู่ ต้องเป็นผู้ไม่กำหนัดในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติอยู่ทุกอิริยาบถ.

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๕๖๑, หน้า ๘๒)

นอกจากจะมุ่งนำเสนอธรรมะแล้ว ยังทรงอธิบายความต่าง ๆ ใน**พุทธประวัติ**ด้วยการยกสถานการณ์ร่วมสมัยมาเปรียบเทียบด้วย เช่น ทรงอธิบายลักษณะการปกครองของแคว้นวัชชีและแคว้นมัลละโดยเทียบกับแว่นแคว้นเยอรมนี

...เทียบด้วยธรรมเนียมใหม่ เหมือนธรรมเนียมในแว่นแคว้นเยอรมนีนั้น ในแว่นแคว้นเยอรมนี แบ่งอาณาเขตเป็นส่วน ๆ มีเจ้าผู้ปกครองทุกส่วน ๆ ตั้งเป็นตระกูลอันหนึ่ง ๆ สืบกันมา มียศเรียกเจ้าผู้ปกครองต่าง ๆ กัน ตามมีอำนาจและที่ดินมากหรือน้อย ตระกูลเจ้าเหล่านั้น นับเนื่องเป็นพระวงศ์เดียวกัน แต่บางครั้งไม่อยู่ในความปกครองอันเดียวกัน บางครั้งก็อยู่ในความปกครองเป็นอันเดียวกันคือยกเจ้าในเมืองหนึ่งขึ้นเป็นราชาธิราช มีอำนาจปกครองทั่วไปเหมือนในบัดนี้ เขายกเจ้าในกรุงปรัสเซียขึ้นเป็นราชาธิราชรวมอยู่ในความปกครองอันเดียวกัน...

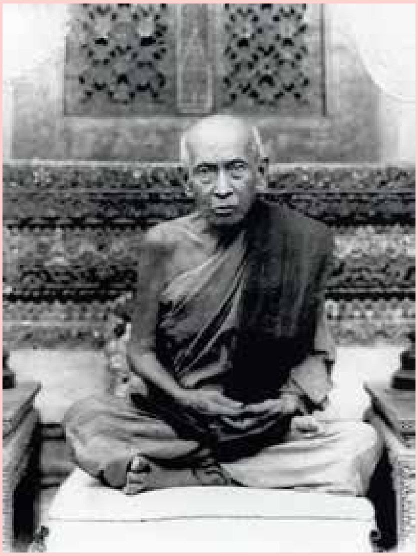
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๕๖๑, หน้า ๑๒๒-๑๒๓)

จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงมีภูมิรู้กว้างขวาง ไม่เพียงแต่เรื่องเกี่ยวแก่กิจการพระศาสนาเท่านั้น แต่รวมถึงประวัติศาสตร์และการปกครองของต่างประเทศอีกด้วย ทรงนำความรู้ทางโลกมาอธิบายประกอบเรื่องราวทางธรรมได้อย่างกลมกลืน บทที่คัดมานี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความรู้ทางโลกนั้นมีประโยชน์เกื้อหนุนความรู้ทางธรรมอย่างไรบ้าง

ส่วนหนังสือ**พุทธประวัติ**นั้นทรงรจนาขึ้นหลัง**พุทธานุพุทธประวัติ** ถึง ๒๑ ปี คือในราวปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ไว้สำหรับแจกในการบำเพ็ญกุศลพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ทรงแจ้งพระประสงค์ไว้ในพระนิพนธ์คำปรารภว่า

เรื่องพุทธประวัติที่พรรณนาความเป็นไปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมเป็นสำคัญในการศึกษาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาเพราะแสดงพระพุทธจรรยาให้ปรากฏ, อย่างเดียวกับตำนานย่อมเป็นสำคัญของชาติคน ที่จะให้รู้ได้ว่าชาติได้เป็นมาแล้วอย่างไร, แต่น่าเสียดายว่า เรื่องพุทธประวัตินั้น ไม่ปรากฏในบาลีซึ่งขึ้นสู่สังคีติจนตลอดเรื่องสักแห่งเดียว, มีมาในบาลีนั้นประเทศ ๆ เพียงเป็นท่อน ๆ...

...

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวมหาเถร)
(ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปัญโญ) หรือ
พุทธทาสภิกขุ (ที่มา: หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ)

พุทธประวัติที่รจนาในภาษาไทยของพวกเรา มุ่งในทางแสดงอภินิหารของพระศาสดาก็มีแล้ว มุ่งในทางธรรมก็มีแล้ว. ข้าพเจ้าเองก็ได้รจนามุ่งทางธรรมคราวหนึ่งแล้ว, ที่มุ่งทางตำนานยังไม่มี เรื่องที่ปรารภรจนาบัดนี้ จึงมุ่งในทางแสดงตำนานเป็นที่ตั้ง, ทั้งมุ่งจะแนะผู้เรียนให้รู้จักอ่านหนังสือถือเอาความ ท้องเรื่องเรียนเป็นตำนานชักเอาอภินิหารซึ่งท่านพรรณนาไว้มากล่าวในท้ายอธิการนั้น ๆ เพื่อกันความฟั่นเฝือ แต่ได้เรื่องบริบูรณ์. ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๕๕๗, หน้า ก, ค)

คำว่า "ตำนาน" ที่ทรงใช้นี้ น่าจะหมายความตรงกับคำว่า "ประวัติ" ซึ่งแปลว่า "ความเป็นไป" ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงตั้งชื่อพระนิพนธ์นี้ว่า **พุทธประวัติ** แปลตามพยัญชนะว่าเรื่องราวความเป็นไปของพระพุทธเจ้า การใช้คำว่า "ตำนาน" ในความหมายนี้คล้ายกับที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงอธิบายความเป็นมาของเรื่องนั้น ๆ ตามหลักวิชาการ พระนิพนธ์เรื่อง**พุทธประวัติ**

ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ดำเนินไปในลักษณะเดียวกันนี้ ทรงนำความรู้ด้านภารตวิทยามาประกอบการรจนาพุทธประวัติ เช่น ในปริจเฉท ๑ ที่กล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ของชมพูทวีปและประชาชนในชมพูทวีป ทรงกล่าวถึงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระสัมมาสัมพุทธโดยตีความเรื่องเล่าเหล่านั้นในรูปแบบธรรมาธิษฐาน เช่น การเพิ่มภาคผนวกที่ ๒ เรื่อง**ถอดใจความแห่งอภินิหารในเวลาประสูติ** ทรงอธิบายย่างพระบาท ๗ ก้าวว่าเป็นสัญลักษณ์หมายถึงการประกาศพระศาสนาไปยัง ๗ ชนบท

> *พระองค์ตรัสรู้ ณ จังหวัดคยาอันเป็นหนใต้ เสด็จเที่ยวประกาศพระศาสนาขึ้นไปหนเหนือ, แม้นเสด็จดำเนินด้วยพระบาท บ่ายพระพักตร์สู่อุดรทิศ. เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่างพระบาท ๗ ก้าวแล้วหยุดยืนนั้นน่าจะได้แก่ทรงแผ่พระศาสนาได้แพร่หลายใน ๗ ชนบท, หรือเพียงได้เสด็จด้วยพระองค์เอง. ลองนับดูประมาณก็ได้กัน, นับชนบทที่อยู่ในอาณาจักรเดียวกันเป็นแต่ ๑ คือ กาสีกับโกสละ ๑ มคธะกับอังคะ ๑ สักกะ ๑ วัชชี ๑ มัลละ ๑ วังสะ ๑ กุรุ ๑ เป็น ๗, นอกจากนี้ มีแต่ชนบทน้อย ที่ขึ้นในชนบทใหญ่. ทรงหยุดเพียงเท่านั้น ไม่ก้าวต่อไป ก็ได้แก่สิ้นเวลาของพระองค์เพียงเท่านั้น*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๕๕๗, หน้า ๑๐๔-๑๐๕)

ส่วนการผจญมาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายไว้ในปริจเฉทที่ ๕ ตอนตรัสรู้ว่า

> *ในประพฤติเหตุเหล่านี้ ข้อที่จะพึงปรารภถึง มีแต่เรื่องผจญมาร. สันนิษฐานเห็นว่า เป็นเรื่องแสดงน้ำพระหฤทัยของพระมหาบุรุษโดยบุคคลาธิษฐาน คือกล่าวเปรียบด้วยตัวบุคคล. กิเลสกามเปรียบด้วยพระยามาร, กิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกัน เปรียบด้วยเสนามาร. กิเลสเหล่านั้น เกิดขึ้นท่องเที่ยวอยู่ในจิตของพระมหาบุรุษ ให้นึกถึงความเสวยสุขสมบัติในปางหลังและทวนกลับ เปรียบด้วยพระยามารยกพลเสนามารมาผจญ. ...*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
๒๕๕๗, หน้า ๔๕)

วรรณคดีพุทธประวัติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์นั้นมีคุณค่าในฐานะผลงานบุกเบิกการตีความ**พุทธประวัติแนวใหม่** สำหรับพุทธศาสนิกชนจำนวนมากแล้ว พุทธประวัติอาจดูเป็นเรื่องสามัญ แต่เมื่อทรงนำมาเล่าใหม่แล้ว ประวัติของพระศาสดากลับทอประกายขึ้นมาอีกครั้ง

จะเห็นได้ว่าทรงนำหลักความรู้มากำกับการตีความพุทธประวัติ ทำให้วรรณคดีพุทธประวัติพากย์ไทยมีมิติที่ลึกซึ้งขึ้น น่าเสียดายว่ามิได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ**พุทธประวัติ**เล่มนี้จนจบบริบูรณ์ แต่เดิมทรงวางโครงไว้ ๔ วิภาค ได้แก่ **ปุริมกาล** และ **ปฐมโพธิกาล** คือตั้งแต่ประสูติจนได้อัครสาวก **มัชฌิมโพธิกาล** กล่าวถึงกาลในระหว่างที่ทรงเผยแผ่พระศาสนา **ปัจฉิมโพธิกาล** คือเมื่อจวนจะสิ้นพระชนมชีพจนดับขันธปรินิพพานและแจกพระธาตุ ส่วนสุดท้ายคือ **สังคีติกถา** กล่าวถึงการทำสังคายนาหลังพุทธปรินิพพานเป็นต้นไป ทรงพระนิพนธ์แล้วเสร็จแต่เฉพาะภาคปุริมกาลและ ปฐมโพธิกาล รวมเป็นเล่ม ๑ ภาคมัชฌิมโพธิกาล อันเป็นเล่ม ๒ ทรงไว้ไม่จบก็สิ้นพระชนม์ไปก่อน ภาคปัจฉิมโพธิกาลนั้นทรงนำตอนปรินิพพานในปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) มาดัดแปลงให้ใช้เป็นแบบเรียน ส่วนสังคีติกถา มิได้ทรงรจนาไว้

อย่างไรก็ตาม แม้หนังสือ**พุทธประวัติ**นี้จะมิได้บริบูรณ์ดังที่หมายพระทัย แต่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการแต่งวรรณคดีพุทธประวัติพากย์ไทยในยุคหลัง ทั้งเป็นต้นแบบให้แต่งตามและนำไปต่อยอด อาทิ **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์** ของพุทธทาสภิกขุ ที่เก็บความเฉพาะในพระไตรปิฎกมาแปลและเรียบเรียงเป็นพุทธประวัติ พุทธทาสภิกขุได้ระบุถึงหนังสือ**พุทธประวัติเล่ม ๑** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรสไว้พร้อมกับแนวทางที่นำมาต่อยอด

> *พระประวัติของพระองค์ทุก ๆ ตอน ทั้งที่ทรงเล่าเอง และเป็นคำของพระสังคีติกาจารย์ผู้ร้อยกรองบาลีพระไตรปิฎก ย่อมมีอยู่เป็นแห่ง ๆ ตอน ๆ ไม่ติดต่อกันไปจนตลอดเรื่อง เป็นการลำบากแก่ผู้ศึกษา. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส เคยทรงพบเหตุแห่งความไม่*

สะดวกข้อนี้...แต่ในหนังสือพุทธประวัติที่พระมหาสมณเจ้าพระองค์นี้ทรงเรียบเรียงนั้น ทรงเก็บความในบาลีมาคละปนกันไป ทั้งที่ตรัสเล่าโดยพระโอษฐ์เอง และที่เป็นคำของสังคีติกาจารย์ บางแห่งก็รวมทั้งอรรถกถา ทั้งไม่ได้ทรงหมายเหตุไว้ให้ชัดว่าตอนไหนเป็นคำตรัสเล่า ตอนไหนเป็นคำของผู้รจนา เพราะทรงแต่งให้เป็นหนังสือเล่มใหม่ขึ้นต่างหาก พร้อมทั้งมีอธิบายและความเห็นสันนิษฐาน. ส่วนเรื่องจากพระโอษฐ์ที่ข้าพเจ้ารวบรวมมานี้ เลือกเก็บและแปลออกเฉพาะตอนที่พระศาสดาตรัสเล่าเรื่องของพระองค์เองจากบาลีอย่างเดียว ไม่มีคำของพระสังคีติกาจารย์หรือคันถรจนาจารย์ปนอยู่เลย เพื่อไม่ให้คละกัน ด้วยหวังว่าจะเป็นการสะดวกแก่ผู้ที่จะศึกษา และสันนิษฐานคัมภีร์พุทธประวัติสืบไป, แม้เมื่อไปอ่านคัมภีร์พุทธประวัติอื่น ๆ ที่ท่านรวบรวมขึ้นใหม่ เช่นปฐมสมโพธิเป็นต้นก็ดี ตลอดจนพุทธประวัติต่างประเทศก็ดี จะเข้าใจได้ง่ายว่า อะไรเป็นแก่นและอะไรเป็นเกร็ดของเรื่อง

(พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๖๑, หน้า (๘)-(๙))

ข้อความที่คัดมานี้แสดงให้เห็นว่าผลงานพุทธประวัติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงริเริ่มไว้เป็นแรงบันดาลใจหนึ่งที่ทำให้พุทธทาสภิกขุรจนา**พุทธประวัติจากพระโอษฐ์**ขึ้น พุทธทาสภิกขุได้ระบุไว้ว่าหนังสือเล่มนี้มิใช่หนังสือแสดงประวัติศาสตร์ดังเช่น **พุทธประวัติเล่ม ๑** แต่เป็น “พุทธประวัติแห่งการปฏิบัติธรรม” (เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๔)) เชื้อเชิญสาธุชนให้ทดลองประพฤติตามหนทางที่พระบรมศาสดาได้เคยทรงบำเพ็ญมาแล้วเพื่อลิ้มรสความเป็น ‘อกาลิโก’ ของพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบและนำมาเผยแผ่

ผู้เขียนเห็นว่าวรรณคดีพุทธประวัติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์นั้นมีคุณค่าในฐานะผลงานบุกเบิกการตีความ**พุทธประวัติแนวใหม่** สำหรับพุทธศาสนิกชนจำนวนมากแล้ว พุทธประวัติอาจดูเป็นเรื่องสามัญ แต่เมื่อทรงนำมาเล่าใหม่แล้ว ประวัติของพระศาสดากลับทอประกายขึ้นมาอีกครั้ง แม้ในเวลานี้ พระนิพนธ์ของพระองค์ก็ยังคงมอบมโนทัศน์ใหม่ ๆ หากอ่านและศึกษาด้วยใจที่เปิดกว้าง ก็จะสัมผัสได้ถึงกระแสแห่งปัญญาและความคิดสร้างสรรค์ที่

แทรกอยู่แทบทุกบรรทัดในพระนิพนธ์ เปรียบเหมือนเดินท่องอยู่ในมรรควิถีอันกว้างใหญ่ทอดยาวไปสุดสายตา แต่หากอ่านด้วยจิตคิดระย่อ มิได้แลเห็นศักยภาพที่แฝงอยู่ในตนแล้ว หนทางที่กว้างก็จะกลายเป็นป่าชัฏไปโดยพลัน

วรรณกรรมพุทธประวัตินั้นเปรียบประดุจกระแสธารที่ไหลรินเรื่อยไปตามกาล ลำน้ำนี้จะไหลอยู่เรื่อยไปตราบที่พุทธศาสนายังไม่อันตรธานไป วรรณคดีพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เปรียบเหมือนช่วงตอนสำคัญแห่งลำน้ำที่กำลังเปลี่ยนทางเดินทางน้ำนี้ได้หันเหพาพุทธศาสนาไปสู่ยุคใหม่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ทรงรับมือความแปรเปลี่ยนในสายธารด้วยปัญญาและความกล้าหาญผสานกัน เห็นได้จากที่ทรงกล้านำองค์ความรู้ใหม่ ๆ มาอธิบายพุทธประวัติที่พุทธศาสนิกชนเข้าใจกันอย่างซึมซาบมาแต่ก่อน

บทความนี้จึงเป็นการพาผู้อ่านท่องเวลา ‘ทวนลำน้ำ’ กลับไปสำรวจความเป็นไปแห่งวรรณคดีพุทธประวัติ หากมองลงไปในลำน้ำให้ลึกซึ้งเพียงพอ ผู้อ่านที่มีสายตาแหลมคมอาจแลเห็นอะไรมากกว่าเงาสะท้อน

รายการอ้างอิง

พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๖๑). *พุทธประวัติจากพระโอษฐ์.* (พิมพ์ครั้งที่ ๒๔). กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๖). *พุทธประวัติเล่ม ๒ มัชฌิมโพธิกาล.* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๙). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๖). *พุทธประวัติเล่ม ๓.* (พิมพ์ครั้งที่ ๔๗). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๖). *พุทธานุพุทธประวัติ.* (พิมพ์ครั้งที่ ๓๒). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

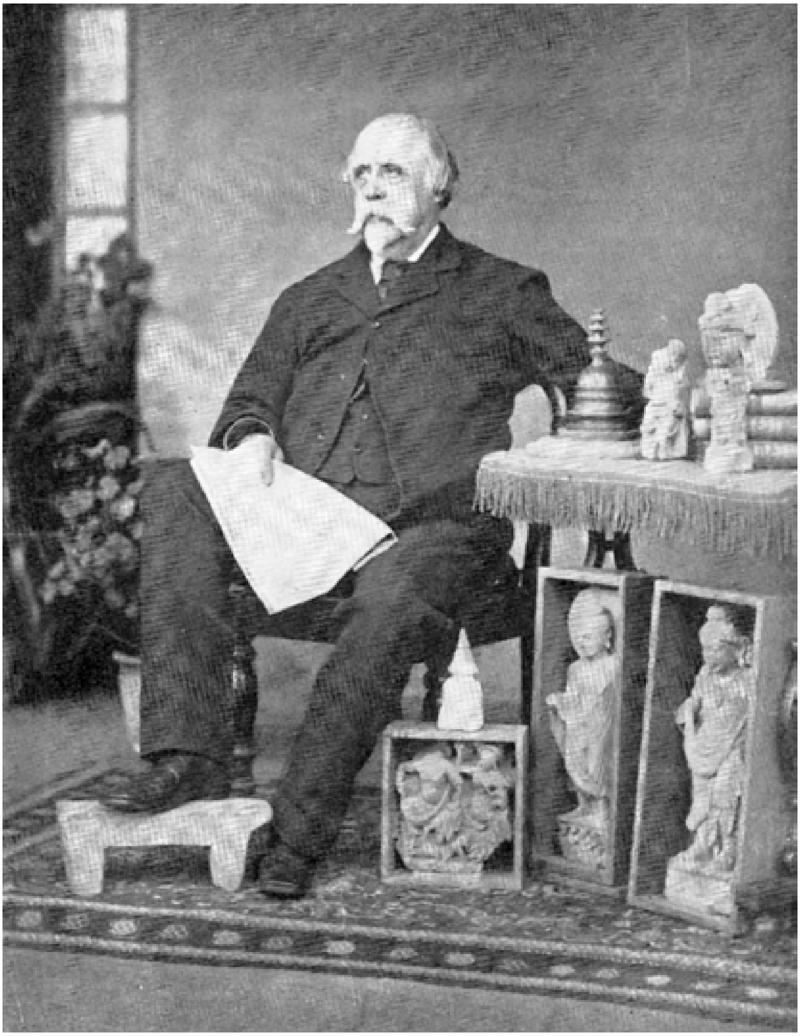
วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๗). *พุทธประวัติเล่ม ๑.* (พิมพ์ครั้งที่ ๕๖). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

"ขอกล่าวไว้ว่า การรจนาเรื่องเช่นนี้มีประโยชน์จะได้รวบรวมข้อความที่ฟังเอาเป็นหลักฐานได้ ขอท่านผู้สนใจในเรื่องนี้ ช่วยเสาะหาต่อไป ถ้าได้พบสอบสวนคงแก่เหตุผลพึงรจนาขึ้นไว้ บอกแก้หนังสือนี้อีกต่อหนึ่งความรู้ในเรื่องนี้ของคนชั้นหลังที่สุดของเราเอง จะเจริญขึ้นโดยลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ความรู้จักอ่านแล้วและถือเอาความจากหนังสือ ก็นับว่าเจริญขึ้นตามกัน"

จากพระนิพนธ์ **พุทธประวัติ เล่ม ๑**

พระนิพนธ์ พุทธประวัติ กับความรู้ใหม่จากโลกโบราณคดี

เดชดนัย ศุภศิลปเลิศ[๑]

เซอร์ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮม นักโบราณคดีชาวอังกฤษ

[๑] นักศึกษาปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีบทบาทหลายประการต่อวงการพระพุทธศาสนาของไทย ทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้เป็นจำนวนมาก หนึ่งในเล่มสำคัญ ได้แก่ **พุทธประวัติ** ซึ่งถือเป็นพระนิพนธ์ที่นำเสนอพุทธประวัติแนวใหม่ เนื่องจากภาพของพระพุทธองค์ตามพุทธประวัติฉบับนี้เป็นภาพของ "มนุษย์" ผู้มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์ ทรงพระชนม์อยู่ในชมพูทวีป คือ ประเทศอินเดีย หาใช่บุคคลอย่างตำนานปรัมปราที่เต็มไปด้วยอภินิหารอย่างวรรณกรรมพุทธประวัติแนวจารีตที่เคยมีมา พระนิพนธ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในเวลาที่ความรู้ทางโบราณคดีในอินเดียอันเป็นแดนพุทธภูมิเจริญขึ้น บทความนี้จะมุ่งฉายภาพถึงความรู้ทางโบราณคดีอันเนื่องกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาบางเรื่องที่ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์**พุทธประวัติ** อันแสดงถึงความเป็นนักวิชาการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการค้นคว้าหาความรู้ใหม่ ๆ อันเกิดจากความก้าวหน้าทางโบราณคดีในสมัยนั้น

โบราณคดีที่อินเดีย: เมื่อพระพุทธองค์ทรงเป็น "บุคคล" ในประวัติศาสตร์

จุดเริ่มต้นของงานโบราณคดีในอินเดียเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จากกระแสของผู้นิยมของเก่า (Antiquarianism) ซึ่งมักจะเสาะแสวงหาที่ตั้งของเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ เช่น เอกสารกรีกและจีน หลายคนได้ศึกษาหาความรู้จากสิ่งที่พบ ความรู้ที่ได้เหล่านี้กลายเป็นต้นธารของความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อันยาวนานของอินเดีย โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สูญหายไปกว่า ๗๐๐ ปี เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ เจมส์ ปรินเซป (James Princep) นักวิชาการชาวอังกฤษ สามารถถอดอักษรพราหมีบนจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้สามารถอ่านข้อความบนจารึกเสาอโศกได้ ส่งผลให้ประวัติศาสตร์ยุคต้นของอินเดียที่เรื่องราวของพุทธศาสนาเคยโลดแล่นอยู่นั้น "ถูกปลุก" ขึ้นมาอีกครั้ง เพราะเมื่ออ่านอักษรพราหมีได้ เรื่องราวในจารึกทั้งหลายที่กระจายอยู่ทั่วอินเดียเหนือก็ย่อมเป็นที่เปิดเผย

ผู้ที่ขยายความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาในทางโบราณคดีอย่างกว้างขวาง คือ เซอร์ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮม (Sir Alexander Cunningham) ผู้ซึ่งออกสำรวจและดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีตามแหล่งโบราณคดีหลายแห่ง เช่น การขุดค้นที่สารนาถในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ และยังดำเนินการทางโบราณคดีในอีกหลายพื้นที่ เช่น เมืองสังกัสสะ ตักกสิลา และพระสถูปสาญจี โดยเฉพาะกรณีธัมเมกขสถูป ที่ตำบลสารนาถนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินไปสักการะถึงที่สังเวชนียสถาน สถานที่แสดงปฐมเทศนา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ นำไปสู่การจำลองธัมเมกขสถูปในกรุงเทพมหานคร ที่วัดโสมนัสวิหาร และวัดกันมาตุยาราม และยังทำให้เกิดความนิยมในการเดินทางไปศึกษาโบราณคดีเนื่องด้วยพุทธศาสนาในอินเดียมากขึ้นนับแต่นั้น[๒] เซอร์ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮม ได้ตีพิมพ์หนังสือหลายเล่ม เช่น The Bhilsa Topes, The Ancient Geography of India และ The Stûpa of Bharhut ซึ่งนับเป็นก้าวแรกของความรู้ทางโบราณคดีอันเนื่องกับพุทธศาสนา

หลังจากสมัยของเซอร์ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮมแล้ว ยังมีการดำเนินงานทางโบราณคดีอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาอีกหลายครั้ง เช่น การดำเนินงานทางโบราณคดีที่สถูปปิปราหวะ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยนายวิลเลียม แคลกซ์ตัน เปปเป้ (W.C.Peppe) ซึ่งได้ค้นพบผอบมีจารึกอักษรพราหมี ระบุว่าภายในเป็นส่วนพระสรีระของพระพุทธเจ้า ภายในมีพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งต่อมารัฐบาลอังกฤษในอินเดียได้นำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันพระบรมสารีริกธาตุส่วนนี้บรรจุอยู่ ณ บรมบรรพต วัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร ถือเป็นพระบรมสารีริกธาตุที่ค้นพบจากงานโบราณคดี และมีความเป็นมาชัดเจนที่สุด

[๒] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (นนทบุรี: ดอกหญ้า ๒๐๐๐, ๒๕๖๐), หน้า ๘๑.

ธัมเมกขสถูปจำลอง วัดกันมาตุยาราม กรุงเทพมหานคร

พระเจดีย์บนยอดพระบรมบรรพต วัดสระเกศ สถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ
ซึ่งรัฐบาลอังกฤษทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

"พุทธประวัติ" กับความรู้สมัยใหม่ในทางโบราณคดี

ภาพของพระพุทธเจ้าในสายตาคนไทยก่อนรัชกาลที่ ๔ แตกต่างจากภาพของพระพุทธเจ้า ณ ปัจจุบันอยู่มาก กระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ พระวชิรญาณมหาเถระ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงตั้งคณะธรรมยุตขึ้น อันเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการปฏิรูปพระพุทธศาสนาให้มีความเป็นมนุษยนิยม-เหตุผลนิยมมากขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับการเข้ามาของความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ซึ่งมิใช่ภูมิศาสตร์แบบไตรภูมิอีกต่อไป ภาพของพระพุทธเจ้าจึงเริ่มมีตัวตนชัดเจนขึ้น และเริ่มเกิดความรู้ว่าพระพุทธเจ้าเป็น "แขก" (อินเดีย) เป็นบุคคลที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์

พระนิพนธ์**พุทธประวัติ** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นหนังสือสำหรับใช้ในหลักสูตรนักธรรม มี ๓ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๑ ปุริมกาล และปฐมโพธิกาล เล่ม ๒ มัชฌิมโพธิกาล และเล่ม ๓ ปัจฉิมโพธิกาล สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์เล่ม ๑ (ตีพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๕) และเล่ม ๒ (ทรงพระนิพนธ์ไว้เพียง ๓ ปริเฉท ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๙๓) ส่วนเล่ม ๓ นั้น ทรงดัดแปลงจากเทศนาปฐมสมโพธิตอนนิพพานของสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) เพื่อใช้ไปพลางก่อนทรงพระนิพนธ์เสร็จ

ในบทความนี้จึงขอกล่าวถึงความใน**พุทธประวัติเล่ม ๑** ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ที่แสดงข้อวิเคราะห์วิจารณ์เรื่องในพุทธประวัติ ร่วมกับการค้นคว้าความจากเอกสารต่าง ๆ อย่างหลากหลายและทันยุคทันสมัยในเวลานั้น อันเป็นเอกลักษณ์ของ**พุทธประวัติเล่ม ๑** ตัวอย่างประเด็นในพระนิพนธ์โดยสังเขปที่สะท้อนความเป็นนักวิชาการอันเกี่ยวข้องกับความรู้ทางโบราณคดีสมัยใหม่ของพระองค์

อริยกะ-อารยัน และชมพูทวีป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเริ่มเรื่องพุทธประวัติด้วยข้อความว่า *"ตั้งแต่ครั้งดึกดำบรรพ์มา ชมพูทวีปคือแผ่นดินที่เรียกในทุกวันนี้ว่าอินเดีย อันตั้งอยู่ในทิศพายัพของประเทศสยามของเรานี้"*[๓] ข้อความนี้ถือเป็นการแสดงความคิดที่ว่า "ชมพูทวีป" อันเป็นแดนพุทธภูมิ หมายถึงภูมิภาคเอเชียใต้ หาใช่ "ชมพูทวีป" ในภูมิศาสตร์แบบไตรภูมิ[๔] จากนั้นยังทรงกล่าวถึงชนชาติสองชนชาติในชมพูทวีป ได้แก่ "อริยกะ" ซึ่งมีความเจริญมากกว่า ข้ามภูเขาหิมาลัยมา *"รุกไล่ชนชาติ 'มิลักขะ' เจ้าถิ่นเดิมให้ถอยเลื่อนลงมาข้างใต้"*[๕] ความตามนี้จึงนับว่าเป็น "ความรู้ใหม่" ที่พระองค์ทรงพระประสงค์ให้คนไทยได้รับรู้

ความรู้ดังกล่าวเริ่มก่อตัวขึ้นราวพุทธทศวรรษที่ ๒๓๙๐ เมื่อมัคส์ มึลเลอร์ (Max Muller) นักภารตวิทยารุ่นแรกชาวเยอรมันได้เสนอแนวคิดว่าชาว "อารยัน" สายหนึ่งได้อพยพสู่อินเดีย (อีกสายหนึ่งเข้าสู่ยุโรป) ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ เซอร์ เฮอร์เบิร์ต โฮป ริสลีย์ (Sir Herbert Hope Risley) นักชาติพันธุ์วิทยาชาวอังกฤษได้เสนอแนวคิดอันเป็นผลจากการสำรวจทางชาติพันธุ์วรรณาในเบงกอลว่าชาวอารยันได้เข้ารุกรานอินเดียซึ่งเดิมมีชาวดราวิเดียน ซึ่งควรหมายถึง "มิลักขะ" ในพระนิพนธ์อาศัยอยู่ ชาวอารยันได้สร้างระบบวรรณะทั้ง ๔ ขึ้นเพื่อควบคุมสังคมหลังการเข้ามายังอินเดีย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส น่าจะทรงทราบถึงแนวคิดดังกล่าวด้วย จึงประมวลแนวคิดดังกล่าวซึ่งนับว่าทันสมัยในเวลานั้นลงในพระนิพนธ์

---

[๓] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๖ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑.

[๔] ตั้งแต่สมัยสุโขทัยไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีคนไทยคนใดเคยเดินทางหรือติดต่อกับดินแดนสังเวชนียสถานในอินเดียเหนือ พบแต่การติดต่อสืบพระศาสนายังลังกา กระทั่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงเริ่มปรากฏความรับรู้เรื่องแดนพุทธภูมิในอินเดียเหนือ เช่น การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วยเมล็ดจากพุทธคยา.

[๕] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๖ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑.

Friedrich Max Müller
นักภารตวิทยา ชาวเยอรมัน

พระพุทธรูปประทานอภัย ศิลปะอินเดีย แบบคันธาระ พุทธศตวรรษที่ 6-9 ห้างบอมเบเบอร์ม่า น้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ที่มา: กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร)

ในช่วงปลายพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ การศึกษาทางโบราณคดีในอินเดียยังคงดำเนินต่อไป และได้พบหลักฐานใหม่จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโมเฮนโจดาโร (Mohenjo-Daro) และฮารัปปา (Harappa) ในลุ่มแม่น้ำสินธุตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นต้นมา ทำให้พบข้อสันนิษฐานใหม่ว่า ชาวดราวิเดียนในลุ่มแม่น้ำสินธุมีอารยธรรมอันเจริญรุ่งเรืองมาอยู่ก่อนที่ชาวอารยันซึ่งมาจากภายนอกจะเข้ามารุกรานแล้ว อย่างไรก็ตาม นักโบราณคดีในปัจจุบันมองว่าชาวอารยันอาจมิได้รุกราน (invasion) ชาวดราวิเดียน แต่อาจอยู่ในรูปแบบการอพยพเข้ามา (migration) มากกว่า

บทความนี้จะมุ่งฉายภาพถึงความรู้ทางโบราณคดีอันเนื่องกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาบางเรื่องที่ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์**พุทธประวัติ** อันแสดงถึงความเป็นนักวิชาการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการค้นคว้าหาความรู้ใหม่ ๆ อันเกิดจากความก้าวหน้าทางโบราณคดีในสมัยนั้น

ในการพรรณนาเรื่องบ้านเมืองต่าง ๆ ในชมพูทวีป ทรงกล่าวถึงบ้านเมืองต่าง ๆ แยกออกไปในภาคผนวกด้วย โดยทรงให้ข้อมูลเกี่ยวกับแคว้นต่าง ๆ ในมหาชนบททั้ง ๑๖ แคว้น ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ไม่ปรากฏว่าทรงระบุที่ตั้งอันแน่นอนของเมืองเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม ในการตีพิมพ์ฉบับปี พ.ศ. ๒๔๘๐ กองตำราของมหามกุฏราชวิทยาลัย ผู้จัดพิมพ์ได้ทำเชิงอรรถอธิบายถึงตำแหน่งของเมืองต่าง ๆ ในภูมิศาสตร์จริง อาจด้วยในเวลานั้นมีได้มีการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีตามเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในพุทธประวัติ และเอกสารทางประวัติศาสตร์ต่าง ๆ อย่างกว้างขวางแล้ว

เรื่องพระพุทธรูป

พระวินิจฉัยเรื่องพระพุทธรูปแสดงพระลักษณะแห่งความเป็นนักวิชาการของพระองค์โดยแท้ เพราะเมื่อทรงอภิปรายเรื่องการออกบรรพชาของพระพุทธองค์ และทรงกล่าวถึงเรื่องการตัดพระเกศา ทรงตั้งคำถามขึ้นว่า *“เหตุไฉนพระพุทธรูปโบราณจึงมีพระเกตุมาลา ดูเป็นที่เกล้าพระเมาลี?”*[๖] ซึ่งเกตุมาลาครั้งนั้นหมายถึง กะโหลกส่วนที่นูนออกมากลางพระเศียร หรือต่อมกลางพระเศียร[๗] ในประเด็นดังกล่าวนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเชื่อมโยงเรื่องพระเกตุมาลากับเรื่องการเกล้าพระเมาลี โดยทรงตั้งข้อสังเกตจาก *“พระพุทธรูปศิลาในแคว้นเนปอล*

[๖] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๖ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๒.

[๗] ปัจจุบันนี้เรียกว่า พระอุษณีษะ ส่วนคำว่าเกตุมาลาใช้เรียกพระรัศมีเปลวเพลิงเหนือพระ

อินเดียตอนเหนือ ดูเป็นตัดพระเมาลีเหลือไว้ยาว ๆ กว่า ๒ นิ้ว" พระพุทธรูปอย่างดังกล่าวนั้น คงจะทรงหมายถึงพระพุทธรูปศิลปะคันธาระ (Gandhara) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปรุ่นแรก ๆ ของโลก กำเนิดในแถบคันธาระ ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย มีลักษณะเด่นคือพระวรกายที่สมจริง มีพระเกศาหยิกสลวยขมวดเป็นมุ่นมวยผม คล้ายประติมากรรมอย่างกรีกผสานกับลักษณะของมหาบุรุษตามคัมภีร์ ก่อนที่ในภายหลังความนิยมสร้างพระพุทธรูปจะแพร่หลายสู่ตอนในของอินเดีย ความรับรู้ของคนไทยเกี่ยวกับพระพุทธรูปลักษณะนี้น่าจะเป็นที่แพร่หลายพอควร จนนำไปสู่การสร้างพระพุทธรูปพระคันธารราฐ ปางขอฝนในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีลักษณะสมจริง รวมถึงพระผอม หรือพระพุทธรูปปางบำเพ็ญทุกขรกิริยา ศิลปะคันธาระ มีลักษณะพระวรกายซูบผอมเห็นโครงพระอัฐิ[๘] ผิดจากพระพุทธรูปทั่วไป

จากพระพุทธรูปดังกล่าวทรงอภิปรายต่อว่า *"ถ้าพระพุทธรูปเหล่านี้ทำตามเรื่องในอรรถกถาว่าด้วยตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ก็แล้วไป"* เพราะในอรรถกถากล่าวถึงการตัดพระเกศาว่า ทรงเหลือพระเกศาเพียง ๒ นิ้ว[๙] ซึ่งน่าจะทรงตัดที่เกล้าพระเมาลี หรือจุก ตามธรรมเนียมการไว้ผมแต่โบราณ[๑๐] แต่หากไม่ได้มาจากคติเช่นนั้น ทรงสันนิษฐานตามธรรมเนียมบรรพชิตว่า เดิมอาจทรงเกล้าพระเกศาตามอย่างคณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ก่อนจะตรัสรู้ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงวินิจฉัยว่าพระพุทธองค์ทรงตัดพระเกศา ไม่ไว้พระเกศาเกิน ๒ นิ้วตลอดพระชนม์ชีพเป็นแน่แท้ โดยทรงอ้างอิงความในพระไตรปิฎก เช่น **พระวินัย มหาวิภังค์** และ**สามัญญสูตร** ที่ยืนยันว่าพระเกศาของพระพุทธองค์ไม่ต่างกับ

---

[๘] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (นนทบุรี: ดอกหญ้า ๒๐๐๐, ๒๕๖๐), หน้า ๑๐๑-๑๐๓.

[๙] อรรถกถา ขุททกนิกาย สุตตนิบาต มหาวรรค ปัพพชาสูตร.

[๑๐] การไว้มวยผม ในคัมภีร์ฝ่ายฮินดูเรียกว่า "ศิขา" (Shikha) เป็นข้อปฏิบัติสำคัญของวรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ และแพศย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นที่มาของการไว้จุกในเด็ก และผมทรงมหาดไทย.

พระสาวกเลย

ส่วนพระพุทธรูปที่เกล้าพระเกศานี้ น่าจะเป็นที่มาของพระเกตุมาลา หรือปัจจุบันคือพระอุษณีษะของพระพุทธรูปนั่นเอง ในปัจจุบันมีความเห็นจากนักวิชาการหลายท่านที่ว่าช่างชาวคันธาระได้สร้างพระพุทธรูปที่เกล้ามวยพระเกศาเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่อย่างจักรพรรดิ และแสดงให้เห็นว่าเป็นประติมากรรมรูปพระพุทธองค์ ต่างจากรูปพระสาวก หากแต่ในภายหลังลักษณะพระเกศาที่หยิกสลวยถูกลดทอนให้เรียบลง และแทนที่ด้วยเม็ดขมวดพระเกศา เป็นต้นแบบให้แก่พระพุทธรูปในพื้นที่ต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนาสืบมา

สรุป

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ ทำให้เห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีความเป็นนักวิชาการ ทรงใฝ่พระทัยในการแสวงหาข้อมูลทั้งความรู้จากคัมภีร์ต่าง ๆ ในทางพุทธศาสนา และความรู้ใหม่ ๆ อันเกิดจากความก้าวหน้าของวิชาโบราณคดีในอินเดีย ซึ่งกำลังเผยข้อเท็จจริงในทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนา แม้จะยังมีข้อมูลอยู่จำกัด และอาจไม่สอดคล้องกับผลการศึกษาในปัจจุบันก็ตาม พระนิพนธ์ **พุทธประวัติ**ของพระองค์จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการนำความรู้ทั้งเก่าและใหม่มาผสานอย่างเป็นเหตุเป็นผลเพื่อร้อยเรียง**พุทธประวัติ**ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระมหาบุรุษผู้ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่จริง

บรรณานุกรม

เชษฐ์ ติงสัญชลี. (๒๕๕๖). *สังเวชนียสถาน และสถานที่สำคัญทางพุทธประวัติในอินเดีย-เนปาล.* กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา (๒๕๖๐). *นิทานโบราณคดี.* (พิมพ์ครั้งที่ ๖). นนทบุรี: ดอกหญ้า ๒๐๐๐.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา และ นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยา. (๒๕๑๕). *สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๗.* (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (๒๕๔๖). *ความทรงจำ.* กรุงเทพฯ: พิฆเนศ.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๗). *พุทธประวัติ เล่ม ๑.* (พิมพ์ครั้งที่ ๕๖). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

Imam, A. (1963). Sir Alexander Cunningham (1814-1893): The First Phase of Indian Archaeology. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 95(3-4).

Risley, Herbert Hope (1891). The Study of Ethnology in India.*The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

"...ในเวลาสอนหนังสือเล่มนี้ เมื่อถึงแบบใด อาจารย์ต้องแนะให้ศิษย์เข้าใจความแบบนั้นให้ดีก่อน จึงให้แปลประโยคเหล่านั้น อาจารย์ไม่ควรบอกให้ศิษย์ว่าตามไป เช่นบอกหนังสือกันโดยธรรมดา ควรจะให้ศิษย์แปลประโยคเหล่านั้น เขียนลงในกระดานชะนวนหรือในสมุด หรือในกระดาษแล้วคอยตรวจดู ... สอนอย่างนี้ ศิษย์จะต้องอาศัยกำลังความคิดและความจำของตนเองมาก จะได้ความรู้ดี อาจารย์จะสอนศิษย์ได้มากคนด้วย..."

จากพระนิพนธ์ **อุภัยพากย์ปริวัตน์**

ตำราไวยากรณ์บาลีฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส: ลักษณะเด่นและอิทธิพลต่อการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย

บุณฑริกา บุญโญ[๑]

การศึกษาภาษาบาลีมีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง เนื่องจากภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้บันทึกพระพุทธพจน์ ฉะนั้นการจะศึกษาคัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาทตั้งแต่ชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ชั้นรองลงมาให้แตกฉาน จึงต้องมีการศึกษาภาษาบาลีควบคู่กัน ดังคำกล่าวของพระมหาสิทธิชัย ชยสิทฺธิ (๒๕๖๐, หน้า ๑๖๗) ว่า

...การศึกษาภาษาบาลี สิ่งสำคัญคู่กับพระพุทธศาสนาเถรวาท คำสอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองลงมา คืออรรถกถา หากไม่ศึกษาหลักภาษาบาลีเป็นอย่างดีในเบื้องต้นก่อนแล้ว อาจตีความพระวินัยคลาดเคลื่อนและนำไปเผยแผ่ให้ผู้อื่นอย่างผิดพลาดนำไปสู่การปฏิบัติที่ผิดธรรมวินัย...

พระภิกษุสามเณรผู้มุ่งจะศึกษาหาความรู้จากพระไตรปิฎกจึงจำเป็นต้องเรียนรู้ภาษาบาลีเพื่อให้สามารถอ่านแปลเองได้

ปัจจุบันการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทยอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของแม่กองบาลีสนามหลวง โดยมีแบบแผนการศึกษาที่ยังคงรักษารูปแบบดั้งเดิมมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปรับปรุงการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งมีการแบ่งหลักสูตรการศึกษาออกเป็น ๓ ระดับ ๙ ประโยค ได้แก่ เปรียญตรี (ประโยค ๑-๒, ๓) เปรียญโท (ประโยค ๔, ๕, ๖) และเปรียญเอก (ประโยค ๗, ๘, ๙) โดยใช้แบบเรียน**บาลีไวยากรณ์**ฉบับพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นแบบเรียนสำหรับวิชาไวยากรณ์

---

[๑] อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หนังสือ บาลีไวยากรณ์ พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

หนังสือ อุภัยพากยปริวัตน์ พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

แต่เดิมก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะทรงพระนิพนธ์ตำรา **บาลีไวยากรณ์**นั้น การเรียนการสอนภาษาบาลีในสมัยก่อนจะใช้**คัมภีร์มูลกัจจายน์**เป็นหลัก ดังที่ทรัพย์ ประกอบสุข (๒๕๒๐, หน้า ๑) ระบุถึงตำราไวยากรณ์ที่ใช้ในการเรียนภาษาบาลีในสมัยก่อนว่า *"...ตำราไวยากรณ์ที่ใช้ศึกษาภาษาบาลี ได้แก่ คัมภีร์กัจจายนะและต่อมาได้เปลี่ยนมาใช้คัมภีร์มูลกัจจายน์เป็นแบบเรียนแทน..."* รังษี สุทนต์ ก็ได้ระบุว่า**มูลกัจจายน์**เป็นแบบเรียนที่ผู้ศึกษาพระปริยัติธรรมต้องศึกษาก่อนจะเริ่มแปล **อรรถกถาธรรมบท** อันเป็นหลักสูตรสำหรับผู้เริ่มศึกษาพระปริยัติธรรมเช่นกัน ดังความว่า

...ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดอาราธนา สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นให้ทรงรับภาระในการสอบไล่ โดยจัดแบ่งออกเป็น ๓ สูตร คือ ๑. ธรรมบท ๒. มงคลทีปนี ๓. สารัตถสังคหะ อนึ่ง ก่อนจะขึ้นแปลธรรมบท จะต้องเรียน สนธิและนามมาก่อน เรียกกันว่า เรียนมูลกัจจายน์...

(รังษี สุทนต์, ๒๕๕๖, หน้า ๑๔๑)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเองก็ทรงผ่านการศึกษาในแนวทางนี้มาเช่นกัน โดยทรงระบุไว้ใน**พระประวัติตรัสเล่า**ว่า ทรงเริ่มเรียนภาษาบาลีกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ตั้งแต่มีพระชนมายุ ๗ หรือ ๘ พรรษา โดยเริ่มจากอ่านอักษรขอมจนถึงเรียนไวยากรณ์ที่เรียกว่าปทมาลา (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๖-๗) ต่อมาได้ทรงเรียน**มูลกัจจายน์**กับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ด้วยทรงเห็นว่าหากต้องการรู้ธรรมเป็นหลักและกว้างขวาง ควรรู้ภาษาบาลี และปทมาลาที่ทรงศึกษามาจากพระปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) นั้นแคบไป ดังความใน**พระประวัติตรัสเล่า**ว่า

...เราลงสันนิษฐานว่า จะรู้ธรรมเป็นหลักและกว้างขวาง ต้องรู้ภาษามคธ จะได้อ่านพระไตรปิฎกได้เอง ไม่เช่นนั้น จะอ่านได้เรื่องแปล เรื่องแต่งที่มักเป็นไปตามใจของผู้แปล ผู้แต่ง... พระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) อยู่บ้านหน้าวัดรังษี สุทธาวาส ไม่ไกล ทั้งได้เคยเป็นครูสอนมาบ้างแล้ว จึงขอให้ แกมาสอน ได้ยินเขาพูดกันว่า จะรู้ภาษามคธกว้างขวาง ต้อง เรียนมูลคือกัจจายนปกรณ์ บทมาลาแคบไป ไม่พอจะให้รู้ กว้างขวาง เรียนทั้งทีปรารถนาจะรู้ดีที่สุดตามจะเป็นได้ ทั้งบท มาลาก็ได้เคยเรียนมาแล้ว รู้ทางอยู่จึงตกลงเรียนเป็นมูล...

(พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๓๖-๓๗)

ตำรา**ไวยากรณ์บาลี**ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้นเรียบเรียงมาเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยมีการอธิบายและสรุปความด้วยร้อยแก้วภาษาไทยที่อ่านเข้าใจง่าย และแบ่งเนื้อหาออกเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ได้แก่สมัญญาภิธาน สนธิ นาม อัพยยศัพท์ สมาส ตัทธิต อาขยาต และกิตก์ ซึ่งผู้เรียนจะได้เห็นภาพรวมของเนื้อหาในเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน มีเอกภาพ และไม่กระจัดกระจาย

มูลกัจจายน์เป็นตำราไวยากรณ์ประเภทสูตร คือเป็นข้อความสั้น ๆ ในรูปแบบของสูตร ผู้เรียนจำเป็นต้องท่องสูตรให้ได้ก่อน แล้วจึงเรียนรู้ความหมายและคำอธิบาย ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงระบุว่าการเรียนในรูปแบบเช่นนี้มีอุปสรรคคือครูที่ไม่ชำนาญนักจะไม่สามารถอธิบายให้เข้าใจได้ ผู้เรียนจึงต้องทำความเข้าใจเอาเอง ทำให้เรียนได้ไม่ละเอียด และอุปสรรคอีกประการหนึ่งคือเวลา ซึ่งคนทั่วไปใช้เวลาเรียนถึงสองปี (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๓๗)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นปัญหาของการเรียน**มูลกัจจายน์**ตามแบบแผนว่า การเรียนในลักษณะสูตรนั้นยังจัดระเบียบไม่ดี ยากแก่การทรงจำ เนื่องจากต้องใช้เวลามาก ผู้เรียนจึงมักเลิกเรียนกลางคัน และถึงแม้ว่าจะเรียนจบ**มูลกัจจายน์**แล้วก็ยังยากแก่การนำไปใช้แปล**อรรถกถาธรรมบท** ดังที่ทรงระบุใน**พระประวัติตรัสเล่า**ว่า

> *...เราอาจสังเกตเห็นว่าระเบียบที่จัดในมูลยังไม่ดีมีก้าวก่ายความยืดยาวฟั่นเฝือ เหลือความสามารถของผู้แรกเรียนจะทรงไว้อยู่ ครั้นขึ้นคัมภีร์คือจับเรียนเรื่องนิทานในอรรถกถาธรรมบท เป็นเรื่องดาดของเราในเวลานี้แล้ว แต่เราเลือกเอาหนังสือที่ครูถนัดว่าเป็นดีจึงตกลงเรียนอรรถกถาธรรมบท ทั้งเรียนมูลมาแล้ว และแปลพฤติของมูลได้เองแล้วเริ่มเรียนอรรถกถาธรรมบทยังงง กว่าจะเอาความรู้ในมูลมาใช้เป็นเครื่องกำหนดได้ ก็เปลืองเวลาอยู่...*

(พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๓๗)

จะเห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเล็งเห็นปัญหาของการศึกษาไวยากรณ์บาลีตามแบบแผนที่ใช้ตำราในรูปแบบของสูตร จึงทรงพระนิพนธ์แบบเรียนบาลีไวยากรณ์ขึ้น เพื่อใช้ประกอบการเรียนตั้งแต่สมัยแรกตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย และเป็นที่นิยมใช้แพร่หลาย ภายหลังเมื่อทรงจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรและเปลี่ยนวิธีการสอนและการสอบจากการแปลด้วยปากเป็นการเขียน ก็ได้ใช้แบบเรียนนี้ประกอบในหลักสูตรเปรียญธรรมตรี (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๓๑๓) อันประกอบด้วยประโยค ๑-๒ และประโยค ๓ โดยแบบเรียนชุดนี้มีทั้งสิ้น ๖ เล่ม ประกอบด้วย

๑. อักขรวิธี ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ
๒. วจีวิภาค ภาคที่ ๒ นามและอัพยยศัพท์
๓. วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและตัทธิต
๔. วจีวิภาค ภาคที่ ๒ อาขยาตและกิตก์
๕. อุภัยพากยปริวัตน์ ภาค ๑-๒
๖. วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓

แบบเรียนชุดนี้ยังคงใช้มาจนถึงปัจจุบัน เมื่อเทียบกับตำราไวยากรณ์บาลีในรูปแบบสูตรจะเห็นว่า ตำรา**ไวยากรณ์บาลี**ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้นเรียบเรียงมาเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยมีการอธิบายและสรุปความด้วยร้อยแก้วภาษาไทยที่อ่านเข้าใจง่าย และแบ่งเนื้อหาออกเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ได้แก่สมัญญาภิธาน สนธิ นาม อัพยยศัพท์ สมาส ตัทธิต อาขยาต และกิตก์ ซึ่งผู้เรียนจะได้เห็นภาพรวมของเนื้อหาในเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน มีเอกภาพ และไม่กระจัดกระจาย ดังเช่นในเรื่องอาขยาต สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงอธิบายกริยาอาขยาตทั้งหมดอย่างเป็นระบบ เริ่มตั้งแต่วิภัตติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ วาจก ปัจจัย จากนั้นจึงทรงแสดงแบบแจกวิภัตติกริยาในวาจกต่าง ๆ และมีคำอธิบาย ในขณะที่ไวยากรณ์จาก**มูลกัจจายน์**นั้นจะต้องอาศัยหลายสูตรประกอบกันในการประกอบกริยา ๑ คำ เช่น หากจะแจก กโรติ สำหรับไวยากรณ์ทั้งสองฉบับจะเป็นดังนี้

ตำราไวยากรณ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ	มูลกัจจายน์
กรฺ เป็นในความ ทำ [กรฺ+โอ+ติ] สำเร็จรูปเป็น กโรติ ย่อมทำ. (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๕๗, หน้า ๑๖๔) (ก่อนจะมาถึงขั้นนี้นั้นผู้เรียนจะได้ศึกษาทำความเข้าใจปูพื้นฐานตั้งแต่เรื่องวิภัตติ กาล บท บุรุษ วจนะ ธาตุ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของกริยามาก่อนแล้วและหากจะดูวิธีแจกสำหรับบุรุษและพจน์อื่นในกาลเดียวกัน ก็สามารถดูแบบแจกที่ทรงแสดงให้ดูในลำดับต่อ ๆ ไปได้)	- *กโรติ* ศัพท์เดิมเป็น *กรฺ* ธาตุ *กรฺ ธาตุ กรเณ* เป็นไปในความทำ - ตั้ง *กรฺ* ชื่อธาตุ ด้วย *ภูวาทโยธาตฺโว* - ลบ *ธาตฺวนฺตอเนกสร* ธาตุ ด้วย *ธาตุสฺสนฺโต โลโป เนกสรสฺส* - ลง *ติ* วิภัตติ ด้วย *วตฺตมานาปจฺจุปฺปนฺเน* - ลง *โอ* ปัจจัย ด้วย *ตนาทิโต โอ ยิรา* - แยกสระออกจากพยัญชนะ ด้วย *ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย* - ลบสระหน้า เพราะสระหลัง สระหลังเป็นปกติด้วย *สรโลโปมาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ* ปกติ - เอา *ร* ประกอบกับ *โอ* ด้วย *นเย ปรํ ยุตฺเต* สำเร็จรูปเป็น *กโรติ* (ธาตุพนมกัจจายน์, ร.ศ. ๑๓๑, หน้า ๓๓ อ้างถึงใน ทรัพย์ ประกอบสุข, ๒๕๒๐, หน้า ๒๒-๒๓)

เมื่อเปรียบเทียบกับตัวอย่างจากมูลกัจจายน์จะเห็นได้ชัดว่า คำอธิบายไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้นทำความเข้าใจได้ง่ายกว่า โดยมีการอธิบายไปตามลำดับ เมื่อศึกษาจบผู้เรียนจะเข้าใจกริยาอาขยาตทั้งในส่วนของการประกอบรูปคำและการนำไปใช้ ในขณะที่สูตรจาก**มูลกัจจายน์**นั้นต้องอาศัยวุตติคือคำอธิบายและอุทาหรณ์คือตัวอย่างประกอบการทำความเข้าใจ และบางครั้งต้องใช้หลายสูตรประกอบกัน จึงทำให้ต้องใช้เวลาในการศึกษามากกว่า

นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงพระนิพนธ์**อุภัยพากยปริวัตน์** ซึ่งเป็นแบบฝึกหัดสำหรับฝึกแปลบาลีเป็นไทยและไทยเป็นบาลี ควบคู่ไปกับแบบเรียนบาลีไวยากรณ์ด้วย โดยใน**อุภัยพากยปริวัตน์**นั้นจะมีคำอธิบายสั้น ๆ เพื่อสรุปหรือย้ำวิธีการแปลประโยคแบบต่าง ๆ ก่อนจะเริ่มแบบฝึกหัดในแต่ละหัวข้อ โดยตัวแบบฝึกหัดนั้นจะเริ่มจากวลีง่าย ๆ ในภาษาบาลี แล้วค่อย ๆ เพิ่มระดับความยากขึ้นจนกระทั่งมีความยาวในระดับย่อหน้าขนาดสั้น ทั้งนี้พระอมราภิรักขิตได้ระบุไว้ในคำนำของหนังสือ**อุภัยพากยปริวัตน์**ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียงขึ้นเองเกือบทั้งหมด มีคาถา ๒-๓ แห่งเท่านั้นที่นำมาจาก**ธรรมบท** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๕๘, หน้าคำชี้แจง)

อาจกล่าวได้ว่าแบบเรียน**ไวยากรณ์บาลี**พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสชุดนี้เป็นคุณูปการต่อการศึกษาภาษาบาลีเป็นอย่างยิ่ง การสรุปและอธิบายความด้วยร้อยแก้วภาษาไทยที่เข้าใจง่ายและไม่ยาวมาก ทำให้ย่นเวลาการศึกษาภาษาบาลีได้มากขึ้น และทำให้ผู้เรียนเข้าใจภาษาบาลี มีความคล่องแคล่วในการแปลทั้งบาลีเป็นไทยและไทยเป็นบาลี และสามารถนำความรู้ไปประยุกต์ใช้กับการแปลและทำความเข้าใจตัวบทวรรณคดีบาลีได้มากกว่าการศึกษาแบบจารีตที่ใช้ไวยากรณ์ในลักษณะสูตรซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาในการศึกษาและทำความเข้าใจมากกว่า

นอกจากนี้แบบเรียนชุดนี้ซึ่งเป็นแบบเรียนบาลีไวยากรณ์ภาษาไทยที่สมบูรณ์ฉบับแรก และใช้ประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสำหรับประโยค ๑-๒ และ ๓ มาตั้งแต่สมัยที่ทรงวางรากฐานการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น ยังมีอิทธิพลอย่างมากต่อการเรียนการสอนและการเขียนตำราบาลีไวยากรณ์ในปัจจุบัน เนื่องจากการศึกษาและการสอบที่อยู่ใต้กำกับของแม่กองบาลีสนามหลวงได้ยึดตามตำราของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงมีการเขียนตำราไวยากรณ์บาลีออกมาเป็นจำนวนมากเพื่อเกื้อกูลแก่การศึกษาและการสอบภาษาบาลี โดยยึดแบบเรียน**บาลีไวยากรณ์**ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นต้นแบบเช่นกัน เนื้อหาที่เขียนจึงเป็นลักษณะการนำไวยากรณ์บาลีแบบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงอธิบายไว้ในพระนิพนธ์มาย่อหรือสรุปหรืออธิบายใหม่ให้เข้าใจง่ายขึ้นหรือเพื่อให้ท่องจำง่ายขึ้น

จึงกล่าวได้ว่าพระนิพนธ์แบบเรียน**บาลีไวยากรณ์**นั้นนับเป็นจุดเปลี่ยนและเป็นการปฏิรูปการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยอย่างแท้จริง

รายการอ้างอิง

ทรัพย์ ประกอบสุข. (๒๕๒๐). *กิริยาอาขยาตในบาลีไวยากรณ์มูลกัจจายน์*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (๒๕๑๔). พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระมหาสิทธิชัย ชยสิทฺธิ. (๒๕๖๐). ภาษาบาลีกับการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนา. *วารสารวิชาการธรรมทัศน์, ๑๗*(๓), ๑๖๕-๑๗๖.

รังษี สุทนต์. (๒๕๕๖). *ความจำเป็นของการเรียนภาษาบาลีในการศึกษาพระพุทธศาสนา*. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๗). *บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ อาขยาตและกิตก์*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๕๘). *อุภัยพากยปริวัตน์ ภาค ๑-๒*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

“การเรียนภาษานั้น นักปราชญ์ท่านนิยม
เป็น ๓ อย่าง คือเรียนภาษาของตัว ๑
เรียนภาษาโบราณ ๑
เรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบัน ๑”

จากพระนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ**

บาลีไวยากรณ์ และแว่นอังกฤษ

สิรีมาศ มาศพงศ์[๑]

กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย สถานศึกษาซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงนำหนังสือ **บาลีไวยากรณ์** และ **แว่นอังกฤษ** มาใช้สอนพระภิกษุสงฆ์

[๑] นักศึกษาปริญญาดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยคอร์แนล.

ในตำราทั้งสองเล่มนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแบ่งออกเป็นภาคย่อย ๆ โดย**บาลีไวยากรณ์**ทรงแบ่งเป็นอักขรวิธี วจีวิภาค และวากยสัมพันธ์ ส่วน**แว่นอังกฤษ**ก็ทรงแบ่งออกเป็นสามภาคใกล้เคียงกัน การแบ่งตำราไวยากรณ์ออกเป็นภาคย่อยเช่นนี้น่าจะเป็นการสืบลักษณะของตำราไวยากรณ์ของนักปราชญ์ภาษาอังกฤษซึ่งแบ่งออก ๔ ภาค ได้แก่ Orthography, Etymology, Syntax และ Prosody

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์ข้อความตอนหนึ่งของคำนำใน**แว่นอังกฤษ** (พ.ศ. ๒๔๔๒) ไว้ว่า "*การเรียนภาษานั้น นักปราชญ์ท่านนิยมเป็น ๓ อย่าง คือเรียนภาษาของตัว ๑ เรียนภาษาโบราณ ๑ เรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบัน ๑*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖ค) เป็นการสรุปเป้าประสงค์ในการทรงพระนิพนธ์หนังสือ**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ**ได้เป็นอย่างดี เมื่อเราพิจารณาบริบทในขณะนั้น จะพบว่ามีตำราเรียน "ภาษาของตัว" คือ**ตำราสยามไวยากรณ์**ซึ่งจัดทำโดยกระทรวงธรรมการแล้ว แต่ยังไม่มีตำราเรียน "ภาษาโบราณ" และ "ภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบัน" การที่ทรงพระนิพนธ์**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ**จึงเป็นการทำให้มีแบบเรียนภาษาอันนักปราชญ์พึงเรียนครบทั้ง ๓ ภาษาตามพระวิสัยทัศน์ของพระองค์

ในตำราทั้งสองเล่มนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแบ่งออกเป็นภาคย่อย ๆ โดย**บาลีไวยากรณ์**ทรงแบ่งเป็นอักขรวิธี วจีวิภาค และวากยสัมพันธ์ ส่วน**แว่นอังกฤษ**ก็ทรงแบ่งออกเป็นสามภาคใกล้เคียงกัน การแบ่งตำราไวยากรณ์ออกเป็นภาคย่อยเช่นนี้น่าจะเป็นการสืบลักษณะของตำราไวยากรณ์ของนักปราชญ์ภาษาอังกฤษซึ่งแบ่งออก ๔ ภาค ได้แก่ Orthography, Etymology, Syntax และ Prosody และภาคต่าง ๆ เหล่านี้น่าจะเป็นต้นแบบของภาคย่อยใน**ตำราสยามไวยากรณ์** ได้แก่ อักขรวิธี วจีวิภาค วากยสัมพันธ์ และฉันทลักษณ์ เช่นเดียวกัน บทความนี้วิเคราะห์เปรียบเทียบแต่ละภาคของ**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ** และพบว่าเนื้อหาของพระนิพนธ์ทั้งสองเล่มมีลักษณะเนื้อหาแตกต่างกันตามวัตถุประสงค์ของการเรียนภาษาที่ต่างประเภทกัน

อักขรวิธี

ภาคอักขรวิธีของ**บาลีไวยากรณ์** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๐๐ค) และภาค ๑ ของ**แว่นอังกฤษ** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖) มีเนื้อหาเกี่ยวกับอักษรและเสียงอ่าน แต่ตำราทั้งสองมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันตามลักษณะภาษาและวัตถุประสงค์ของการสอน

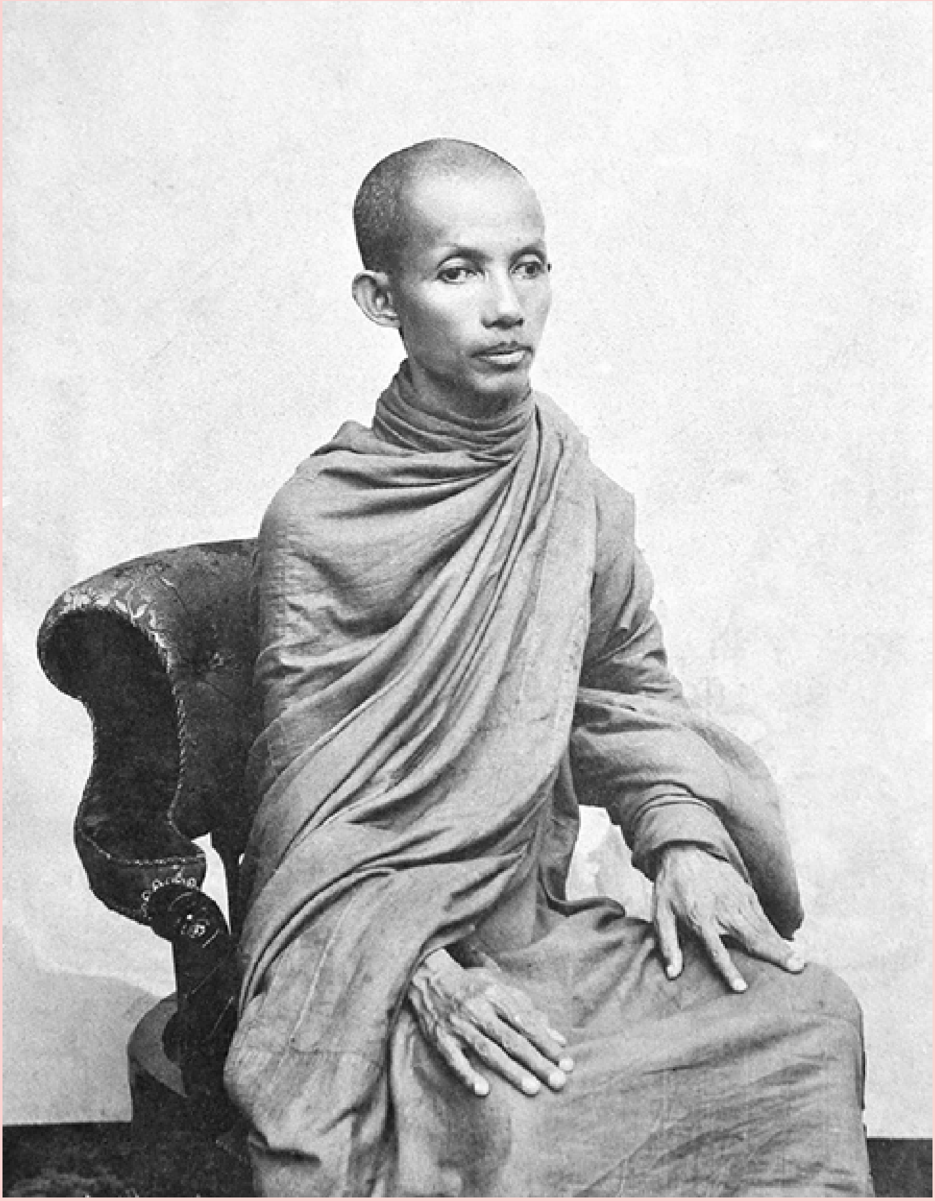
อักขรวิธีของ**บาลีไวยากรณ์**แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนหลักคือ สมัญญาภิธาน อันกล่าวถึงอักษรและเสียงพยัญชนะและสระ และสนธิ อันกล่าวถึงสนธิประเภทในภาษาบาลี ส่วนที่น่าสนใจคือการอธิบายเสียงอ่านในส่วนสมัญญาภิธาน ลักษณะประการหนึ่งที่แตกต่างจากแบบเรียนภาษาบาลีในยุคปัจจุบันคือ**บาลีไวยากรณ์**บรรยายถึงระบบเสียงภาษาบาลีที่แตกต่างกับภาษาไทยอย่างชัดเจน เช่น ในขณะที่ภาษาไทยออกเสียงพยัญชนะ ค ช พ ฯลฯ เป็นเสียงอโฆษะ พยัญชนะดังกล่าวในภาษาบาลีเป็นเสียงโฆษะ หรือภาษาบาลีมีพยัญชนะท้าย -ร ในขณะที่ภาษาไทยไม่มี ทั้งยังทรงกล่าวว่า "*อ่านให้ถูกต้องดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็จะเป็นความเจริญวิทยาของตน*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๐๐ค, หน้า ๑๑) อีกด้วย

ส่วน**แว่นอังกฤษ**นั้น เนื่องจากเป็นตำราที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นสำหรับ "เพื่อนวัด" ที่รู้ภาษาข้างอินเดียอยู่บ้าง การอธิบายเสียงอ่านของอักษรภาษาอังกฤษจึงอิงจากการออกเสียงของภาษาไทยประสมกับภาษามคธ เช่น อักษร g ท่านว่ามีสำเนียงแบบ *ค* ในภาษามคธ หรือคือเสียง [g] ตามสัทอักษร ที่ไม่มีในระบบเสียงภาษาไทย เป็นต้น การบรรยายระบบเสียงภาษาอังกฤษใน**แว่นอังกฤษ** แตกต่างจาก**บาลีไวยากรณ์**เล็กน้อย คือเน้นการอ่านออกเสียงมากกว่า ดังจะเห็นได้จากการที่มีแบบหัดอ่านสำหรับทุกหน่วยเสียง ทั้งพยัญชนะและสระไปจนถึงเสียงหนักเบา (stress) **แว่นอังกฤษ**บรรยายเสียงอ่านของคำในภาษาอังกฤษอย่างครบถ้วนก็จริง แต่ไม่ได้อธิบายอย่างชัดเจนว่าภาษาอังกฤษมีหลายสำเนียง หรือสำเนียงที่ใช้ใน**แว่นอังกฤษ**เป็นเสียงอ่านของภาษาอังกฤษสำเนียงใด ทั้งยังไม่ได้กล่าวถึงเงื่อนไขในการออกเสียง เช่น สำเนียงของอักษร g แม้จะมีบรรยายว่ามีเสียงแข็งเป็น [g] ในคำกลุ่มหนึ่ง และเป็นเสียงอ่อน [ʤ] ในคำอีกกลุ่มหนึ่ง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖, หน้า ๑๖) แต่ไม่ได้อธิบายว่าคำในกลุ่มเสียง [ʤ] นั้น g ปรากฏอยู่หน้า i หรือ e เป็นต้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นความตั้งใจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตามที่ทรงเขียนไว้ว่า "*สำเนียงสระและพยัญชนะที่อธิบายมานี้ ต้องเข้าใจว่ายังไม่สิ้นเชิง แสดงแต่พอเป็นเค้าที่ผู้ศึกษาจะกำหนดอ่านได้โดยมาก*" (สมเด็จ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖, หน้า ๒๘) และ "*หวังว่าหนังสือนี้คงจะเป็นประโยชน์ในชั้นต้น [...] ต่อนั้นไปก็พอมีตาเลือกหาหนังสือเรียนรู้ให้มากตามลำพังตนเอง*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖, หน้า ฉ)

วจีวิภาคและวากยสัมพันธ์

วจีวิภาค (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๐๐ก, ๒๕๐๐ข, ๒๕๐๑ก) และวากยสัมพันธ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๐๑ข) ใน**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ** ครอบคลุมการประกอบรูปคำและรูปประโยคในภาษาบาลีและภาษาอังกฤษตามลำดับ ซึ่งทั้งใน**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ**มีโครงสร้างการเรียบเรียงใกล้เคียงกัน อาจสันนิษฐานได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อธิบายลักษณะประกอบรูปคำและรูปประโยคในภาษาอังกฤษโดยใช้โครงสร้างภาษาบาลีเป็นพื้น ทั้งนี้ แม้ว่าโครงสร้างแบบนี้จะไม่เหมาะแก่การอธิบายไวยากรณ์ภาษาไทย การใช้โครงสร้างภาษาบาลีเป็นพื้นฐานในการอธิบายไวยากรณ์ภาษาอังกฤษไม่นับว่าเป็นปัญหาแต่อย่างใด เนื่องจากภาษาบาลีและภาษาอังกฤษเป็นภาษาในตระกูลอินโด-ยูโรเปียนเช่นเดียวกัน ลักษณะโครงสร้างไวยากรณ์จึงมีความใกล้เคียงกัน เช่น ทั้งภาษาบาลีและภาษาอังกฤษมีการแจกรูปคำนามตามพจน์ (number) เช่นเดียวกัน เป็นต้น การใช้โครงสร้างในลักษณะนี้ทำให้การบรรยายเป็นไปอย่างมีระบบระเบียบอย่างมาก ทั้งนี้ ภาษาอังกฤษก็มีลักษณะทางไวยากรณ์ที่แตกต่างจากภาษาบาลีเช่นกัน แต่ใน**แว่นอังกฤษ**ยังมีหัวข้อย่อยที่อธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ที่ไม่มีในภาษาอังกฤษ เช่น คำนามภาษาอังกฤษไม่มีลิงค์หรือเพศทางไวยากรณ์ (grammatical gender) แต่มีหัวข้อลิงค์ใน**แว่นอังกฤษ**เพื่อบรรยายเพศของคำนามตามเพศในโลกจริง ซึ่งไม่ถือเป็นสิ่งเดียวกับเพศทางไวยากรณ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖, หน้า ๓๑) เป็นต้น

บาลีไวยากรณ์และแว่นอังกฤษ ในฐานะแบบเรียนภาษา

บาลีไวยากรณ์และ**แว่นอังกฤษ**เป็นตำราที่มุ่งเน้นเพื่อใช้เป็นแบบเรียนมากกว่าที่จะใช้เป็นตำราไวยากรณ์ที่มุ่งเน้นบรรยายลักษณะภาษา ทั้งยังถือเป็นแบบเรียนที่ครบถ้วนแก่นักเรียนนักศึกษา ดังจะเห็นได้จากการสอดแทรกวิธีการจำและแบบฝึกหัดตลอดเล่ม

แบบฝึกหัดในภาคอักขรวิธีของ**บาลีไวยากรณ์**ไม่มีแบบฝึกหัดสำหรับอ่านออกเสียง มีเพียงแบบฝึกหัดสำหรับส่วนสนธิเท่านั้น ต่างจากใน**แว่นอังกฤษ**ที่มีแบบฝึกอ่านออกเสียงสำหรับทุกหน่วยเสียง ส่วนในวจีวิภาคและวากยสัมพันธ์ทั้งใน**บาลีไวยากรณ์**และ**แว่นอังกฤษ**มีแบบฝึกหัดเน้นให้ผู้เรียนแจกรูปคำตามประเภททางไวยากรณ์ต่าง ๆ และการแปลในบาลีไวยากรณ์จะเป็นแบบฝึกหัดแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยเป็นหลัก แต่ในแว่นอังกฤษจะมีทั้งแบบฝึกหัดแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยและแปลภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ

ความแตกต่างของแบบฝึกหัดอาจแสดงให้เห็นว่าในการเรียน "ภาษาโบราณ" และ "ภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบัน" มีเป้าหมายในการเรียนที่ต่างกัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวไว้ในคำนำของ**แว่นอังกฤษ**ที่ว่า "*การเรียนภาษาโบราณนั้น เป็นเหตุให้รู้เรื่อง [...] ของคนโบราณในกาลไกลที่เราเกิดไม่ทัน ชื่อว่าเป็นอันได้ความรู้เหตุการณ์อันล่วงไปแล้ว. การเรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบันนี้นั้น [...] เป็นเหตุให้การสมาคมกับเขา เพื่อกิจธุระนั้น ๆ สำเร็จไปได้โดยสะดวก ชื่อว่าเป็นอันได้รู้เหตุการณ์ปัจจุบันนอกจากของตัวเองออกไป*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๖, หน้า ค)

รายการอ้างอิง

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๐๐ก). *บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ นามและอัพยยศัพท์ [หลักสูตรเปรียญธรรมตรี]*. (พิมพ์ครั้งที่ ๓๓). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๐๐ข). *บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและตัทธิต [หลักสูตรเปรียญธรรมตรี]*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒๕). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๐๐ค). *บาลีไวยากรณ์ อักขรวิธี ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ [หลักสูตรเปรียญธรรมตรี]*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒๕). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๐๑ก). *บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ อาขยาตและกิตก์ [หลักสูตรเปรียญธรรมตรี]*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒๗). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๐๑ข). *บาลีไวยากรณ์ วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น [หลักสูตรเปรียญธรรมตรี]*. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๘). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๓๖). *แว่นอังกฤษ: ที่ระลึกงานครบรอบ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก*. กรุงเทพฯ: วัดกันมาตุยาราม.

“ผู้เรียนภาษาต่าง ๆ รู้กี่ภาษาก็ชื่อว่า
มีตามีหูขึ้นอีกเท่านั้นเพราะสามารถ
จะอ่านหนังสือแลฟังความที่แต่ง
แลกล่าวในภาษาที่ตนเรียน ทำอินทรีย์
ให้กว้างขวาง มีทางที่เกิดแห่งความคิด
ผิดกว่าคนรู้ภาษาเดียว”

จากพระนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ**

พระนิพนธ์ แว่นอังกฤษ กับการสอนการอ่านออกเสียงภาษาอังกฤษ

ณัฏฐนันท์ จันทร์เจ้าฉาย[๑]

ฟรานซิส ยอช แปตเตอร์สัน ครูภาษาอังกฤษ ทำให้ทรงสนใจภาษาอังกฤษ
และความรู้อย่างตะวันตก

[๑] อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นอกจากพระกรณียกิจในด้านพระพุทธศาสนาแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงพระคุณูปการอย่างมากในด้านการศึกษาภาษาทั้งไทยและเทศ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ ตำรา และคัมภีร์ไว้จำนวนมาก เนื่องจากทรงมุ่งเน้นที่จะให้การศึกษาแก่พระภิกษุสามเณร พระนิพนธ์ที่เป็นที่รู้จักในวงกว้างจึงเป็นพระนิพนธ์เนื่องด้วยภาษามคธ (บาลี) เสียโดยมาก อย่างไรก็ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราเพื่อการศึกษาต่างประเทศไว้ด้วยเช่นกัน ด้วยทรงเล็งเห็นความสำคัญของการรู้ภาษานอกเหนือจากเพียงภาษาของตัวว่า *"ผู้เรียนภาษาต่าง ๆ รู้กี่ภาษา ก็ชื่อว่ามีตามีหูขึ้นอีกเท่านั้น เพราะสามารถจะอ่านหนังสือ แลฟังความที่แต่ง แลกล่าวในภาษาที่ตนเรียน ทำอินทรีย์ให้กว้างขวาง มีทางที่เกิดแห่งความคิด ผิดกว่าคนรู้ภาษาเดียว"* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๓๔, หน้า ๑)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแนะนำและระบุภาษาที่คนไทยควรศึกษาไว้อีกด้วยว่า "*ถ้าว่าเฉพาะคนชาติเรา ควรเรียนภาษามคธ ภาษาสันสกฤต แลควรเรียนภาษาอังกฤษ เพราะใช้ได้ทั่วไปในที่นั้น ๆ แลหาตำหรับวิทยาความรู้ที่แต่งในภาษานั้นก็ได้ง่าย แลพวกอังกฤษมีธุระเกี่ยวข้องกับพวกเรามากกว่าชาติอื่น ๆ*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๓๔, หน้า ๒) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ**แว่นอังกฤษ**ขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๔๓๙ เพื่อประกอบการศึกษาวิชาภาษาอังกฤษที่สอนโดยครูชาวต่างประเทศในโรงเรียนภาษาอังกฤษที่มหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร นักเรียนที่เข้าเรียนในโรงเรียนดังกล่าวล้วนแต่เป็นพระภิกษุสามเณร ในคำนำของพระนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ** จึงทรงแสดงทัศนะเกี่ยวกับการเรียนภาษาอังกฤษสำหรับพระภิกษุสามเณรโดยเฉพาะไว้ว่า "*เมื่อใคร่ครวนดู แม้ว่าพวกเราไม่ต้องแสวงหาศาสนปฏิบัติในภาษาอังกฤษก็จริง ถึงอย่างนั้นการที่เราจะรู้เรื่องราวที่เนื่องในศาสนามาจากประเทศต่าง ๆ ก็ดี การที่จะปลูกภาษาสันสกฤตให้กลับงอกงามขึ้นอีกก็ดี การที่จะต้องการความรู้ทางโลกก็ดี จะต้องอาศัยภาษาอังกฤษเปนพื้น*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๓๔, หน้า ๓) พระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**จึงเปรียบ "*เปนดุจแว่นตาสำหรับเพื่อนวัด ส่องเหน ภาษาอังกฤษบ้างราง ๆ*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๓๔, หน้า ๓) และมีเนื้อหาที่ "*แต่งเทียบกับภาษามคธ*" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๓๔, หน้า ๓) เพื่อให้

แว่นอังกฤษ พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระภิกษุสามเณรเข้าใจได้ง่าย

พระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**แบ่งออกเป็นสามภาค เทียบเคียงได้กับอักขรวิธี วจีวิภาค และวากยสัมพันธ์ ส่วนที่อภิปรายในบทความนี้คือเนื้อหาในภาคที่ ๑ ซึ่งแตกต่างจากเนื้อหาที่เกี่ยวกับอักษรและอักขรวิธีในพระนิพนธ์ทางไวยากรณ์เล่มอื่น ๆ ด้วยพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**อยู่ในรูปแบบของ "เอกสารประกอบการสอน" หาใช่ในรูปแบบของ "ตำรา" วิธีการที่ทรงสอนเกี่ยวกับอักษรและอักขรวิธีในพระนิพนธ์ภาคนี้จึงเน้นให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเสียงรูปเขียนในภาษาอังกฤษได้จริง บทความนี้มุ่งที่จะหาคำตอบเบื้องต้นต่อคำถามต่อไปนี้ เพื่อให้นักวิชาการและผู้สนใจสามารถศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นดังกล่าวได้ในภายหน้า

๑. การสอนการอ่านออกเสียงภาษาอังกฤษในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ** มีเนื้อหาและรูปแบบเช่นใด อ้างอิงจากรูปแบบการสอนการอ่านออกเสียงภาษาอังกฤษในหนังสือภาษาอังกฤษที่ตีพิมพ์ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันหรือไม่ อย่างไร

๒. อักษรไทยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้ถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ** สอดคล้องกับเสียงในภาษาอังกฤษแบบหนึ่งต่อหนึ่งหรือไม่ อย่างไร หากอ้างอิงจากเสียงอ่าน

ในปัจจุบัน

เนื้อหาและรูปแบบของภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์แว่นอังกฤษ

พระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ** ภาคที่ ๑ เป็นการสอนอ่านออกเสียงรูปเขียนภาษาอังกฤษโดยแท้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเริ่มต้นด้วยการแนะนำตัวอักษรทั้งตัวพิมพ์ใหญ่ ตัวพิมพ์เล็ก ชื่อตัวอักษร และสำเนียง (เสียงอ่าน) ของแต่ละตัวอักษรในภาษาอังกฤษ จากนั้นจึงทรงระบุว่าตัวอักษรตัวใดเป็นสระ ตัวใดเป็นพยัญชนะ ลำดับการเขียนตัวอักษรในแต่ละคำ (พยัญชนะต้น สระ ตัวสะกด) จากนั้นจึงทรงแจกแจงว่ารูปเขียนแต่ละรูปสามารถอ่านออกเสียงเป็นเสียงใดได้บ้าง เริ่มต้นจาก "สำเนียงสระตัวเดียว" ซึ่งหากพิจารณาแล้วหมายถึง การอ่านออกเสียง "**<u>รูป</u>**สระตัวเดียว" ซึ่งพระองค์รวมถึงรูป *a e i o u* และ *y* ที่อาจอ่านได้เป็น "สำเนียงสั้น" "สำเนียงยาว" หรือ "สำเนียงพิเศษ"[๒] แล้วจึงทรงกล่าวถึง "สำเนียงสระผสม" (การอ่านออกเสียง**<u>รูป</u>**สระผสม เช่น รูปเขียน *ai* ในคำว่า *rail* หรือรูปเขียน *eu* ในคำว่า *Europe* เป็นต้น) เสียง "สระที่จัดลงเปนแบบไม่ได้" "สำเนียงพยัญชนะ" (การอ่านออกเสียง**<u>รูป</u>**พยัญชนะ) รายการคำพร้อม "สำเนียงหนักเบา" คือการเน้นเสียงหนัก (stress) ในคำที่มีตั้งแต่ "สองเสียง" คือสองพยางค์ (syllables) ขึ้นไป และทรงปิดท้ายภาคที่ ๑ ด้วยคำอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย นอกจากนี้ พระนิพนธ์ในภาคนี้มีแบบฝึกหัดอ่านแทรกไว้ท้ายหัวข้ออยู่เนือง ๆ แบบฝึกหัดเหล่านี้อยู่ในรูปแบบของรายการคำภาษาอังกฤษ มิได้มีการถ่ายถอดเสียงเป็นอักษรไทยไว้ สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของพระนิพนธ์ คือการเป็นเอกสารประกอบการเรียนการสอนในชั้นเรียน

พระนิพนธ์ภาคนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเสียงและตัวอักษรไม่ได้มีความสัมพันธ์แบบหนึ่งต่อหนึ่งระหว่างกัน อันเป็นความเข้าใจที่จำเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาสัทศาสตร์และสัทวิทยา นอกจากนี้ เนื้อหาในภาคนี้ยังมีความละเอียดอย่างยิ่ง ครอบคลุมรูปเขียนและเสียงที่เป็นไปได้สำหรับรูปเขียนนั้น ๆ อย่างค่อนข้างสมบูรณ์ แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะทรงอธิบายว่าเนื้อหาในภาคนี้ "ยังไม่สิ้นเชิง" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๓๗) ก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียน

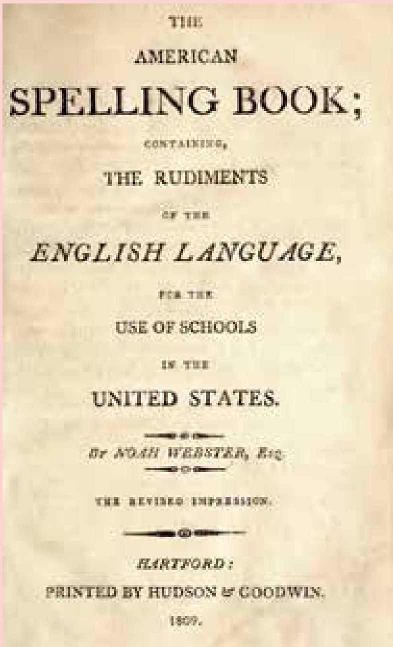
[๒] สำเนียงสั้นและยาวที่พระองค์ทรงกล่าวถึงไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกับความสั้นยาวของสระในทางสัทศาสตร์ (phonetics) หรือสัทวิทยา (phonology) เช่น รูปเขียน *"a ยาว เปน เอ, สั้น เปน แอ."* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๘) เป็นต้น ส่วนสำเนียงพิเศษคือเสียงอื่น ๆ ของรูปสระ เช่น a ยัง *"มีสำเนียงเปน อ ดังนี้ All ออล"* หรือเป็น *"อา ดังนี้: Bar บาร์."* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๑๐)

แม้ว่าอักษรไทยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้ถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**จะไม่ได้สอดคล้องกับเสียงในภาษาอังกฤษที่อ้างอิงจากเสียงอ่านในปัจจุบันแบบหนึ่งต่อหนึ่ง หากแต่ก็มีความคงเส้นคงวาค่อนข้างสูง และประกอบไปด้วยเสียงในภาษาอังกฤษที่ค่อนข้างครบถ้วนสมบูรณ์

จึงสนใจค้นคว้าเพิ่มเติมว่าระบบและรายละเอียดทั้งหมดในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ** นั้นเป็นข้อสังเกตที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงตั้งขึ้นด้วยพระองค์เอง หรือทรงอ้างอิงจากรูปแบบการสอนการอ่านออกเสียงภาษาอังกฤษในหนังสือภาษาอังกฤษที่ตีพิมพ์ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันหรือไม่ อย่างไร ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์หนังสือ**แว่นอังกฤษ** ขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๔๓๙ หรือตรงกับปีคริสต์ศักราช ๑๘๙๖ ก่อนหน้านั้นประมาณหนึ่งศตวรรษ กำเนิดหนังสือของ โนอาห์ เว็บสเตอร์ (Noah Webster) เช่น The American Spelling Book ในปีคริสต์ศักราช ๑๗๘๖ หนังสือเล่มนี้ใช้อ้างอิงและประกอบการสอนในโรงเรียนอย่างกว้างขวางในเรื่องการสะกดคำภาษาอังกฤษโดยเฉพาะช่วงเวลาไล่เลี่ยกันในปีคริสต์ศักราช ๑๗๙๕ ก็กำเนิดหนังสือไวยากรณ์ภาษาอังกฤษที่มีผู้ใช้อย่างกว้างขวางทั้งในประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาเช่นกัน คือหนังสือ English grammar: adapted to the different classes of learners ของลินด์ลีย์ เมอร์เรย์ (Lindley Murray) หนังสือของทั้งสองท่านนั้นเป็นที่นิยมอย่างมาก จนมีฉบับพิมพ์ใหม่และฉบับแปลงอื่น ๆ อีกหลายร้อยฉบับตลอดระยะเวลาหลายทศวรรษต่อมา เมื่อพิจารณาเนื้อหาในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ** ก็พบว่ามีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกับหนังสือทั้งสองเล่ม (ไม่อาจระบุได้ว่าฉบับปรับปรุงครั้งใด) อย่างไรก็ตามรายการอ้างอิงดังกล่าวนี้เป็นเพียงการคาดการณ์เบื้องต้นของผู้เขียน นักวิชาการและผู้สนใจสามารถศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับรายละเอียดในเชิงประวัติ เนื้อหาและรูปแบบของหนังสือสอนภาษาอังกฤษในประเทศไทยเทียบเคียงกับหนังสือไวยากรณ์ภาษาอังกฤษของต่างประเทศในแต่ละยุค

โนอาห์ เว็บสเตอร์ (Noah Webster)
ผู้เขียนหนังสือ The American Spelling Book

THE
AMERICAN
SPELLING BOOK;
CONTAINING,
THE RUDIMENTS
OF THE
ENGLISH LANGUAGE,
FOR THE
USE OF SCHOOLS
IN THE
UNITED STATES.

By NOAH WEBSTER, Esq.

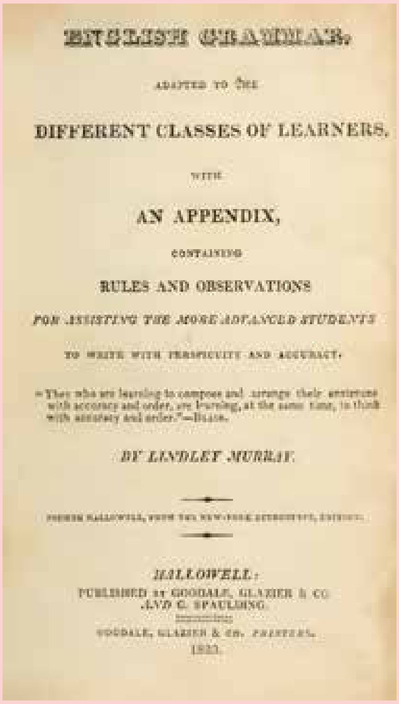
THE REVISED IMPRESSION.

HARTFORD:
PRINTED BY HUDSON & GOODWIN.
1809.

หนังสือ The American Spelling Book (๑๗๘๖) ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงและประกอบการสอนในโรงเรียนอย่างกว้างขวาง หนังสือเล่มนี้แต่งก่อนจะมีพระนิพนธ์แว่นอังกฤษกว่าร้อยปี

ลินด์ลีย์ เมอร์เรย์ (Lindley Murray)
ผู้เขียนหนังสือ English grammar: adapted to the different classes of learners

ENGLISH GRAMMAR,
ADAPTED TO THE
DIFFERENT CLASSES OF LEARNERS.
WITH
AN APPENDIX,
CONTAINING
RULES AND OBSERVATIONS
FOR ASSISTING THE MORE ADVANCED STUDENTS
TO WRITE WITH PERSPICUITY AND ACCURACY.

"They who are learning to compose and arrange their sentences with accuracy and order, are learning, at the same time, to think with accuracy and order."—Blair.

BY LINDLEY MURRAY.

HALLOWELL:
PUBLISHED BY GOODALE, GLAZIER & CO.
AND C. SPAULDING.
GOODALE, GLAZIER & CO. *PRINTERS.*

หนังสือ English grammar: adapted to the different classes of learners (๑๗๙๕) เป็นหนังสือไวยากรณ์ภาษาอังกฤษซึ่งใช้อย่างกว้างขวางทั้งในประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริการ่วมสมัยกับหนังสือ The American Spelling Book

สมัยต่อไปได้

การถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษด้วยอักษรไทยในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์แว่นอังกฤษ

สมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ**นั้น เป็นเวลาราว ๆ หนึ่งศตวรรษก่อนที่สัทอักษรสากล (International Phonetic Alphabet; IPA) จะมีขึ้นครั้งแรกในปีคริสต์ศักราช ๑๙๙๔ (MacMahon, 4991) การถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษเพื่อประกอบการเรียนการสอนในเวลานั้นจึงจำเป็นต้องอาศัยอักษรไทยที่ใกล้เคียงกับเสียงในภาษาอังกฤษแต่ละเสียงมากที่สุด ผู้ศึกษาในสมัยปัจจุบันจึงไม่อาจตัดสินได้ว่าอักษรที่ใช้นั้นเหมาะสมและเทียบเคียงกันได้จริงหรือไม่ เนื่องจากเป็นไปไม่ได้เลยที่เสียงในภาษาไทยจะตรงกับเสียงในภาษาอังกฤษทั้งหมดรวมถึงในทางกลับกัน ด้วยเหตุนี้ คำถามที่ผู้เขียนสงสัยจึงเกี่ยวข้องกับความคงเส้นคงวาในการถ่ายถอดเสียง กล่าวคือ อักษรไทยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้ถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**สอดคล้องกับเสียงในภาษาอังกฤษแบบหนึ่งต่อหนึ่งหรือไม่ อย่างไร หากอ้างอิงจากเสียงอ่านในปัจจุบัน

วิธีการดำเนินการหาคำตอบเริ่มต้นจากการประมวลข้อมูลที่มีทั้งหมดในภาคที่ ๑ ประกอบด้วย (๑) รูปเขียนภาษาอังกฤษ (๒) อักษรไทยที่ทรงกำกับเสียงอ่านของรูปเขียนนั้น ๆ (อาจออกเสียงได้มากกว่าหนึ่งแบบ) (๓) ตัวอย่างคำที่พระองค์ทรงระบุไว้ จากนั้นผู้เขียนจึงเพิ่มข้อมูล (๔) เสียงอ่านในปัจจุบันในสำเนียงภาษาอังกฤษแบบมาตรฐาน (Received Pronunciation) และ (๕) เสียงอ่านในปัจจุบันในสำเนียงภาษาอังกฤษแบบอเมริกัน[๓] ในเรื่องของสำเนียงภาษาอังกฤษที่พระองค์ทรงใช้อ้างอิงในพระนิพนธ์นั้นค่อนข้างยากที่จะตัดสินในทันทีว่าเป็นภาษาอังกฤษสำเนียงใด เนื่องจากคำบางคำ เช่น เสียงสระคำว่า *aunt* พระองค์ทรงระบุว่าเป็นเสียง <อา> คือตรงกับสำเนียงภาษาอังกฤษแบบมาตรฐานในปัจจุบัน แต่เมื่อทรงกล่าวถึงเสียงโรทิก (rhotic) กลับทรงกล่าวว่า “*ออกเสียงเปน ร ในเสียงไทย ทั้งเปนตัวนำ เปนตัวกล้ำ เปนตัวตาม ดังนี้: Riv-er, Grand, Car.*” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๒๙)

[๓] ข้อมูลสำเนียงภาษาอังกฤษแบบอเมริกันไม่ได้นำเสนอในบทความนี้เนื่องจากเป็นบทความขนาดสั้น.

ซึ่งเป็นลักษณะที่คล้ายกับสำเนียงภาษาอังกฤษแบบอเมริกันในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม เสียงโรทิกในตำแหน่งตัวสะกดในสำเนียงอังกฤษแบบบริติชเองก็เคยมีอยู่มากในช่วงกลางศตวรรษที่ ๑๘ และหายไปอย่างสิ้นเชิงในช่วงค่อนปลายศตวรรษที่ ๑๙ (Lass, 1999) ก่อนสมัยของพระนิพนธ์ **แว่นอังกฤษ** อีกทั้งหนังสือที่พระองค์ทรงอ้างอิงก็อาจมิได้มีเพียงของปราชญ์ชาวอเมริกันทั้งสองท่านดังที่กล่าวไว้ข้างต้นและอาจเป็นหนังสือที่ตีพิมพ์ครั้งแรกในสมัยก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงของเสียงโรทิกในสำเนียงอังกฤษแบบบริติชก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้ จึงยากที่จะตัดสินอย่างแน่ชัดว่าเสียงอ่านที่พระองค์ทรงหมายถึงคือเสียงอ่านในสำเนียงภาษาอังกฤษสำเนียงใด

เนื่องจากพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**มีวัตถุประสงค์ให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเสียงรูปเขียนในภาษาอังกฤษได้ จุดเน้นของพระนิพนธ์จึงอยู่ที่ "รูปเขียน" ว่าแต่ละรูปออกเสียงอย่างไรได้บ้าง มิได้เน้นว่า "เสียง" นั้น ๆ เขียนเป็นรูปใดได้บ้าง เมื่อผู้เขียนเก็บข้อมูลในภาคที่ ๑ ครบถ้วนดีแล้ว จึงประมวลผลกลับกันจากที่ทรงนำเสนอในเล่ม กล่าวคือ ประมวลว่าเสียงอ่านแต่ละเสียงนั้น พระองค์ทรงใช้อักษรไทยตัวใด (บ้าง) ในการถ่ายถอดเสียงนั้น ดังที่สรุปในตารางที่ ๑ และแผนภาพที่ ๑ ซึ่งยกมาเพียงแต่ข้อมูลที่เทียบเคียงกับเสียงอ่านในสำเนียงอังกฤษแบบมาตรฐานในปัจจุบัน เพื่อให้ทราบว่าอักษรไทยที่ทรงใช้และเสียงอ่านในปัจจุบันมีความสอดคล้องกันแบบหนึ่งต่อหนึ่งหรือไม่ อย่างไร

ในส่วนของเสียงพยัญชนะดังที่นำเสนอในตารางที่ ๑ นั้น สังเกตได้ว่าในภาพรวมนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวถึงเสียงพยัญชนะทุกเสียงที่มีในภาษาอังกฤษ ไม่มีเสียงใดตกหล่นไป นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงกำหนดรูปอักษรไทยแทนเสียงแต่ละเสียงนั้นให้เป็นรูปที่ต่างกัน เช่น การที่ทรงใช้เครื่องหมายดอกจันหลังตัวอักษรไทยสำหรับเสียงที่ไม่มีในภาษาไทย หรือการวงเล็บหลังเสียงนั้น ๆ ว่าเป็นเสียงในภาษาไทยหรือเสียงในภาษามคธ เป็นต้น ในหมู่เสียงพยัญชนะทั้งหมด มีเพียงเสียงเสียดแทรกในฐานฟัน ได้แก่เสียง /θ/ และเสียง /ð/ เสียงเสียดแทรกในฐานปุ่มเหงือก ได้แก่เสียง /s/ และ /z/ และเสียงเสียดแทรกในฐานหลังปุ่มเหงือก ได้แก่เสียง /ʃ/ และเสียง /ʒ/ เท่านั้น ที่อาจยังมีความคลาดเคลื่อนอยู่บ้างในบางแห่ง ความคลาดเคลื่อนดังกล่าวล้วนแต่เป็นความคลาดเคลื่อนที่เนื่องด้วยเสียงโฆษะหรือเสียงก้อง กล่าวคือ ในบางแห่ง ทรงแทนเสียงที่น่าจะเป็น

เสียงก้องด้วยอักษรไทยที่ในตอนต้นทรงระบุว่าเป็นอักษรแทนเสียงไม่ก้อง หรือกลับกัน เช่น เมื่อทรงกล่าวถึงรูปเขียน <th> ว่า *"ออกเสียงสูงเปน ถ* ดังนี้: Thank, Think; Death, Mouth. ออกเสียงต่ำเปน ธ* ดังนี้: Thus, That; Breath, Be-neath"* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๓๑) แต่รูป <th> ที่เขียนอยู่ในคำว่า *breath* หรือ *beneath* ตรงกับเสียง /θ/ มิใช่เสียง /ð/ ที่ทรงแทนด้วยรูป <ธ*> หรือเมื่อทรงกล่าวถึงรูปเขียน <x> ว่าเมื่อ *"เปนตัวนำ ออกเสียงเปน ซ ดังนี้: Xe-bec."* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๗๔, หน้า ๓๓) ขณะที่ตัว <x> ที่เขียนอยู่ในคำว่า *xebec* หรือคำว่า *xylography* ในแบบฝึกหัดตอนท้าย ตรงกับเสียงอ่าน /z/ ในปัจจุบัน มิใช่เสียง /s/ ที่ทรงแทนด้วย <ซ> เป็นต้น นอกจากนี้ เสียงเสียดแทรกในฐานหลังปุ่มเหงือกยังทรงใช้รูปอักษรเดียวกันกับเสียงกักเสียงแทรกในฐานเดียวกัน

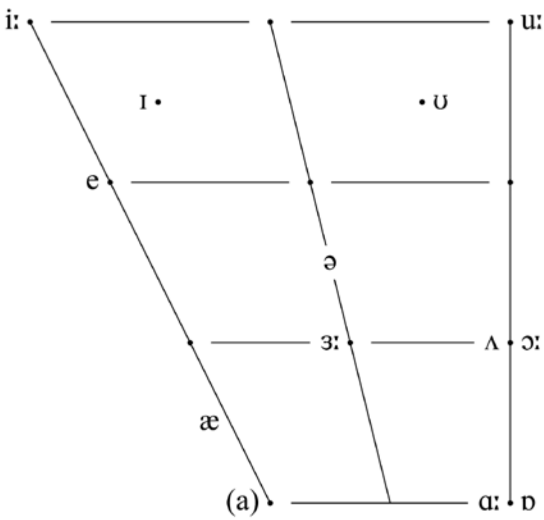
ตารางที่ ๑: สัทอักษรสากลของเสียงพยัญชนะในภาษาอังกฤษ รูปอักษรไทยในพระนิพนธ์ที่ใช้ถ่ายถอดเสียงดังกล่าว (ระบุภายในเครื่องหมาย <> และขีดเส้นใต้หากซ้ำ) ด้านล่างตารางคือสัทอักษรสากลและตัวอย่างคำที่ปรากฏในพระนิพนธ์เมื่อทรงกล่าวถึงเสียงนั้น (ส่วนที่ทำตัวหนาคือรูปที่แทนเสียงนั้น)

	เสียงริมฝีปาก (Bilabial)	เสียงริมฝีปาก-ฟัน (Labiodental)	เสียงฟัน (Dental)	เสียงปุ่มเหงือก (Alveolar)	เสียงหลังปุ่มเหงือก (Post-alveolar)	เสียงเพดานแข็ง (Palatal)	เสียงเพดานอ่อน (Velar)	เสียงเส้นเสียง (Glottal)
เสียงระเบิด (Plosive)	p b <ป> <บ>			t d <ต> <ด>			k g <ก> <ค (มคธ)> <ค (ไทย)>	
เสียงนาสิก (Nasal)	m <ม>			n <น>			ŋ <ง>	
เสียงเสียดแทรก (Fricative)		f v <ฟ> <ว*> <บว>	θ ð <ถ*> <ธ*> <ธ*>	s z <ส> <ซ*> <ซ> <ซ>	ʃ ʒ <ช*> <ช> <ช>			h <ห> <ฮ>
เสียงกักเสียดแทรก (Affricate)					ʧ ʤ <ช (ไทย)> <ช (มคธ)>			
เสียงเปิด (Approximant)	(w) <ว>			ɹ <ร>		j <ย>		
เสียงเปิดข้างลิ้น (Lateral Approximant)				l <ล>				

p	**p**oppy	b	**b**at	m	**m**anner	l	**l**ad
t	**t**itle	d	**d**og	n	**n**oble	ɹ	**r**iver
k	**k**ey	g	**g**as	ŋ	ki**ng**	j	**y**ear
f	**f**at	v	**v**ain			w	**w**ater
θ	**th**ink	ð	**th**at				
s	**s**aint	z	**z**ebra				
ʃ	**sh**ower	ʒ	plea**s**ure				
h	**h**ome						

ʧ **ch**ain ʤ **g**em

แผนภาพที่ ๑: แผนภาพแสดงเสียงสระในภาษาอังกฤษสำเนียงอังกฤษแบบมาตรฐาน ตามตำแหน่งลิ้นในผังสัทอักษรสากล (ซ้าย) เสียงสระในภาษาอังกฤษ อักษรไทยที่ทรงใช้ถ่ายถอดเสียง (ระบุภายในเครื่องหมาย <> ขีดเส้นใต้หากเป็นรูปอักษรไทยที่ซ้ำกับรูปแทนเสียงอื่น และทำตัวเอียงหากซ้ำแต่เป็นเสียงที่อาจหารูปอักษรไทยตัวอื่นแทนได้ยาก) และตัวอย่างคำที่ปรากฏในพระนิพนธ์ (ส่วนที่ทำตัวหนาคือส่วนที่แทนเสียงนั้น) (ขวา)

เสียง	อักษรไทย	ตัวอย่าง	อักษรไทย	ตัวอย่าง	อักษรไทย	ตัวอย่าง	อักษรไทย	ตัวอย่าง
iː	<อี>	bee						
ɪ	<อิ>	kid						
e	<เอ็>	deaf	<เอ>	guest				
æ	<แอ>	man						
uː	<อู>	tooth	<ยู>	true				
ʊ	<อุ>	good	<อุ>	woman				
ʌ	<อั>	enough						
ɔː	<ออ>	launch	<โอ>	door				
ɑː	<อา>	far						
ɒ	<อ>	top						
ə	<อั>	*action*	<แอ>	*dial*	<โอ>	*police*	<เอีย>	*Asian*
ɜː	<เออ>	her						
eɪ	<เอ>	break						
aɪ	<ไอ>	die						
ɔɪ	<ออย>	boy						
əʊ	<โอ>	road						
aʊ	<เอา>	sound						
eə	<แอ>	air						
i	<อิ>	*policy*						

มิได้ทรงใช้อักษรไทยตัวอื่นมาแทนโดยเฉพาะ

เสียงสระดังที่เสนอในแผนภาพที่ ๑ นั้นถือว่ามีสัดส่วนของรูปอักษรแทนเสียงซ้ำกับอีกเสียงหนึ่งมากกว่าการถ่ายถอดเสียงพยัญชนะ เสียงที่เส้นใต้ไว้คือเสียงที่น่าจะมีความคลาดเคลื่อน ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องของความสั้นยาวของเสียงสระ (เช่นในคำว่า guest หรือ woman) ซึ่งอาจคลาดเคลื่อนได้หากได้ยินคำนั้นจากผู้ที่พูดอย่างช้า ๆ อีกส่วนหนึ่งเป็นความคลาดเคลื่อนที่อาจเกิดจากการที่มีเสียงโรทิกอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เกิดเสียงสระ (เช่นในคำว่า door หรือ air) ส่วนเสียงที่ทำตัวเอียงไว้ถือเป็นเสียงพิเศษ ได้แก่ เสียง /ə/ (schwa) ที่ปรากฏเฉพาะในการแทนเสียงสระลดรูปในพยางค์ไม่เน้นหนักของภาษาอังกฤษ เมื่ออ่านออกเสียงอย่างช้า ๆ หรือเน้นหนักก็อาจเป็นเสียงอื่นที่ไม่ใช่ /ə/ ได้ เช่น คำนำหน้านาม a เมื่อพูดต่อเนื่องในภาษาธรรมชาติอาจลดรูปเป็นเสียง /ə/ แต่เมื่อออกเสียงเน้นหนักไม่ลดรูปจะเป็นเสียง /eɪ/ เป็นต้น อีกเสียงหนึ่งที่ทำตัวเอียงไว้คือเสียง /i/ ที่ถือว่าอยู่กึ่งกลางระหว่าง /ɪ/ <อิ> และ /iː/ <อี> ที่มีรูปแทนเสียงแล้ว จึงเป็นเสียงที่อาจหารูปอักษรไทยตัวอื่นแทนได้ยาก เมื่อพิจารณาในภาพรวม แม้ว่าอักษรไทยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้ถ่ายถอดเสียงภาษาอังกฤษในภาคที่ ๑ ของพระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**จะไม่ได้สอดคล้องกับเสียงในภาษาอังกฤษที่อ้างอิงจากเสียงอ่านในปัจจุบันแบบหนึ่งต่อหนึ่ง หากแต่ก็มีความคงเส้นคงวาค่อนข้างสูง และประกอบไปด้วยเสียงในภาษาอังกฤษที่ค่อนข้างครบถ้วนสมบูรณ์

พระนิพนธ์**แว่นอังกฤษ**ถือเป็นหนังสือที่มีความน่าสนใจอย่างยิ่งในทางวิชาการ ด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งใจให้เป็นเอกสารประกอบการเรียนการสอนภาษาอังกฤษแก่พระภิกษุสามเณร จึงทำให้รูปแบบและเนื้อหาของหนังสือมีเอกลักษณ์ต่างจากตำราไวยากรณ์อื่น ๆ ที่ทรงนิพนธ์ ผู้สนใจสามารถศึกษาพระนิพนธ์เล่มนี้โดยละเอียดเพิ่มเติมต่อไปได้ นอกจากนี้ นักวิชาการและผู้สนใจยังสามารถศึกษาเปรียบเทียบพระนิพนธ์เล่มนี้กับเอกสารประกอบการสอนหรือตำราไวยากรณ์ที่เขียนโดยชาวต่างประเทศในยุคสมัยใกล้เคียงกันได้ในหลายแง่มุมอีกด้วย แม้จะผ่านเวลามานานกว่าศตวรรษ แต่พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ยังคงมีคุณูปการอย่างยิ่งในด้านการศึกษาและยังคงเป็นดุจ “แว่นตา” ให้ผู้ใดก็ตามที่ใฝ่ใจจะมอง

รายการอ้างอิง

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๗๔). แว่นอังกฤษ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท.

Lass, Roger. (1999). Phonology and Morphology. In Lass, Roger (ed.). *The Cambridge History of the English Language, Volume III: 14761776-*. Cambridge: Cambridge University Press. 56186-.

MacMahon, Michael K. C. (1994). International Phonetic Association. In R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (eds.), *The Encyclopaedia of Language and Linguistics.* Oxford: Pergamon Press. 17301731-.

Murray, Lindley. (1785). *English grammar: Adapted to the Different Classes of Learners*. York.

Webster, Noah. (1786). *The American Spelling Book: Containing the Rudiments of the English Language for the Use of Schools in the United States by Noah Webster*. The famous Blue-Backed Speller.

“ลำดับนี้ จะรับพระราชทานกล่าวพรรณนา พระราชจริยาสารุปฏิบัติที่ตั้งแห่งสวัสดิมงคล อันพิเศษยิ่ง ซึ่งได้ชื่อว่ามงคลวิเสสเป็นพระคุณ อลังการ มีพร้อมบริบูรณ์ในสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงสดับแล้วทรง พระปัจจเวกขณ์ถึงโดยกำลังพระปรีชา ก็จะเกิด พระปีติปราโมทย์มีประมาณมิใช่น้อย แต่นั้นก็ จะตั้งพระราชหฤทัยทรงบำเพ็ญให้บริบูรณ์ ยิ่งขึ้น สิริสวัสดิพิพัฒนชัยมงคล ก็จะเกิดมีแด่ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ด้วยเหตุ ทรงบำเพ็ญพระราชจริยานั้น”

จากพระนิพนธ์ **พระมงคลวิเสสกถาในศก ๑๑๙**

พระมงคลวิเสสกถา: พระธรรมเทศนาถวายพระราชา เพื่อความผาสุกแห่งพระราชอาณาจักร

อัสนี พูลรักษ์[๑]

ในพระนิพนธ์**พระประวัติตรัสเล่า**ตอนหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเล่าว่า หลังจากที่ทรงผนวชได้ไม่นาน ทรงตั้งพระปณิธานที่จะอยู่ในเพศบรรพชิตตลอดพระชนม์ชีพ ด้วยไม่ทรงปรารถนาให้ *"เสียความวางพระราชหฤทัย"* ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ที่ทรงกราบพระองค์ด้วยพระอาการความเคารพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๗, หน้า ๔๙-๕๐)

ตลอดพระชนม์ชีพที่ทรงดำรงอยู่ในสมณเพศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงรับพระราชภาระด้านการพระศาสนาหลายประการ สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิให้ *"เสียความวางพระราชหฤทัย"* ดังที่ทรงตั้งพระทัยไว้ หนึ่งในนั้นคือการทรงพระนิพนธ์**พระมงคลวิเสสกถา**ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว **พระมงคลวิเสสกถา**นี้นับเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยอันทรงคุณค่า เป็นประจักษ์พยานแห่งพระอัจฉริยภาพด้านพระปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์เป็นอย่างเอก ทั้งยังมีส่วนธำรงความผาสุกแห่งพระราชอาณาจักรโดยแยบคาย ในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ จึงสมควรที่จะกล่าวถึงพระนิพนธ์ชุดดังกล่าวนี้โดยสังเขป เพื่อเป็นการประกาศพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นี้

---

[๑] อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ราโชวาทานุศาสน์ธรรมเทศนา

พระมงคลวิเสสกถา เป็นพระธรรมเทศนาที่สมเด็จพระสังฆราชหรือสมเด็จพระราชาคณะแสดงในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ธรรมเนียมดังกล่าวนี้มีมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์เป็นผู้ถวายมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นพระศาสนโศภณ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงถวายต่อมา นับแต่ศก ๑๑๙ (พุทธศักราช ๒๔๔๓) จนสิ้นรัชกาล ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงถวายอย่างต่อเนื่องกระทั่งสิ้นพระชนม์ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๔, หน้า [๓]; สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ก)

เหตุที่พระธรรมเทศนานี้ชื่อว่า**มงคลวิเสสกถา**นั้น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (๒๕๕๔, หน้า [๓]) ทรงสันนิษฐานไว้ว่า *"เข้าใจว่าจะได้มาแต่การเจริญพระพุทธมนต์ที่เริ่มด้วยมงคลสูตรเป็นสูตรแรก เนื้อหาของมงคลวิเสสกถาก็มักนำข้อธรรมมาแต่มงคลสูตรมาอธิบายแจกแจงให้เข้ากับพระราชกรณียกิจ"*

พระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถานี้เป็นการประมวลพระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาพรรณนาเข้ากับธรรมนัยต่าง ๆ มีราชธรรมเป็นอาทิ เพื่อจะได้ทรงพิจารณาแล้วทรงเกิดพระปีติปราโมทย์ บำเพ็ญราชธรรมนั้นให้ยิ่งขึ้นไป ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ว่า

> *หนังสือมงคลวิเสสกถานี้ เป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพรรณนาพระราชจรรยาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อประโยชน์จะได้ทรงพระปัจจเวกขณ์ถึงแล้ว เกิดพระปีติปราโมทย์แล้ว ทรงบำเพ็ญราชธรรมนั้นยิ่ง ๆ เป็นการอุปถัมภ์พระราชจรรยาให้ถาวรไพบูล.*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ก)

หากพิจารณาจากเนื้อหาและวัตถุประสงค์ตามคำอธิบายข้างต้นแล้วก็อาจกล่าวได้ว่า **พระมงคลวิเสสกถา** นี้มีลักษณะเป็น "ราโชวาทานุศาสน์ธรรมเทศนา" คือ พระธรรมเทศนาที่มุ่งถวายคำสอนแด่พระราชาหรือพระมหากษัตริย์ แต่เป็นการถวายพระอนุศาสโนวาทด้วยอุบายอย่างประณีตแยบยล คือการกล่าวถึงพระราชจรรยาต่าง ๆ ดังที่ทรงอธิบายว่า

> *อันพระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นที่สูงสุดในมนุษยนิกาย ยากที่จะมีใครกล้าถวายโอวาทได้จัง ๆ ถึงอย่างนั้น ผู้หวังประโยชน์ในพระองค์จึงหาช่องทางที่จะถวายด้วยอย่างหนึ่งอย่างใด. อันการกล่าวพระราชจรรยานั้น เป็นอุบายถวายโอวาทอย่างละเมียด จึงเป็นแบบที่โบราณบัณฑิตได้ใช้มาประการหนึ่ง*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ก)

ราชจรรยากถาภาษิต

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ **พระมงคลวิเสสกถา**ถวายพระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการพรรณนาพระราชจรรยาใน**พระมงคลวิเสสกถา**นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจำแนกพระราชจรรยาออกเป็น ๒ หมวด คือ อัตตสมบัติ และ ปรหิตปฏิบัติ พระราชจรรยาหมวดอัตตสมบัติเป็นการพรรณนาพระราชจริยวัตรหรือธรรมะที่ทรงมีเพียบพร้อมอยู่ในพระองค์ เช่น ปุพเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้มีบุญที่กระทำไว้ในอดีตชาติ) อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) อปจายนธรรม (ความเป็นผู้อ่อนน้อม) ขอยกตัวอย่าง **พระมงคลวิเสสกถา**ในศก ๑๒๐ ที่พรรณนาพระราชจรรยาของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวข้ออปจายนธรรมมาแสดงดังนี้

แลอปจายนธรรมนั้น คือพระราชกุศลบุญกิริยาสัมมาปฏิบัติส่วนอ่อนน้อมแก่วยวุฑฒบุคคล และธรรมที่ชอบอันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณวัตรเสมอมา ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าประกอบด้วยพระราชกุศลสมภารบุญญาบารมีสโมสรเพิ่มพูนวิบากขันธ์อันมโหฬารให้ทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติสมบัติในเบื้องต้น เป็นที่นิยมนับถือของอเนกชนนิกร [...] แต่ดังนั้นยังทรงอ่อนน้อมแก่ท่านผู้เจริญด้วยวัย ดั่งทรงยกย่องพระราชวงศ์ผู้เจริญพระชนมพรรษาไว้ในที่กุลเชฏฐ และทรงแสดงเคารพพิเศษตามสมควร [...] สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญอปจายนธรรมในวยวุฑฒบุคคลและธรรมที่ชอบเป็นอาจิณปฏิบัติ ข้อนี้จัดเป็นประถมมงคลอันวิเศษยิ่ง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๑๙–๒๔)

ส่วนปรหิตปฏิบัติ คือ พระราชจรรยาที่ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ส่วนใหญ่มุ่งพรรณนารัฏฐาภิปาลโนบาย คือ พระราชกรณียกิจในการบริการปกครองพระราชอาณาจักรในด้านต่าง ๆ ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร เช่น **พระมงคลวิเสสกถา**ที่ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มักทรงพรรณนาพระราชกรณียกิจด้านการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ เช่น การออกกฎหมายสงฆ์ การพัฒนาสาธารณูปโภค การปรับปรุงระบบกฎหมายของบ้านเมืองให้มีความทันสมัย เป็นต้น ขอยกตัวอย่าง**พระมงคลวิเสสกถา**ที่ถวายในศก ๑๒๑ ดังนี้

พระราชจริยารัฏฐาภิปาลโนบายนั้น คือราชกรณียกิจที่ทรงจัดขึ้นด้วยพระบรมเดชานุภาพ เพื่อประโยชนคุณแก่พระราชอาณาจักรกับทั้งประชาชนข้าขอบขัณฑสีมา...ฝ่ายพระพุทธจักร ได้ทรงตั้งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ เพื่อวางแบบลงให้เป็นหลักฐาน พระราชทานอำนาจแก่เจ้าอาวาสตลอดขึ้นไปถึงเจ้าคณะใหญ่ เพื่อเป็นภารธุระในกิจพระศาสนาได้โดยสะดวก ทั้งในส่วนนิคคหะ คือปราบปราม

พวกอลัชชี และทั้งในส่วนปัคคหะ คือยกย่องผู้มีศีลเป็นที่รัก และทรงวางหน้าที่ของเจ้าพนักงานฝ่ายฆราวาสให้อุดหนุนเจ้าคณะนั้นด้วย พระราชบัญญัตินี้ จะเป็นเครื่องรักษาคณะสงฆ์ตั้งอยู่ในระเบียบเรียบร้อย อุดหนุนพระวินัยบัญญัติด้วยอำนาจฝ่ายราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ภิกษุสงฆ์มีพระวินัยบัญญัติ และพระราชบัญญัติรักษาไว้ให้ตั้งอยู่ในระเบียบแล้วก็จะตั้งมั่นสืบอายุพระพุทธศาสนาถาวรตลอดกาลนาน...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๓๘–๓๙)

ปริยัติธรรม-อักษรศาสตร์ปฏิภาณ

ในการพรรณนาพระราชจรรยานั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงนิยามและอธิบายความหมายของธรรมะข้อนั้น ๆ เสียก่อน แล้วจึงยกพุทธพจน์หรือนำอุทาหรณ์จากคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น พระไตรปิฎกมาแสดง แล้วจึงทรงอธิบายว่าพระราชจรรยาที่ทรงพรรณนานั้นสอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาอย่างไร เช่น ใน **พระมงคลวิเสสกา**ที่ทรงถวายในศก ๑๒๔ ทรงยกธรรมะข้อปฏิสันถารกุสลตามาพรรณนา ทรงนิยามและอธิบายความหมายของศัพท์นี้ให้เข้าใจเสียก่อนว่า

ปฏิสันถารกุสลตานั้น มีพรรณนาว่า อาการเครื่องแผ่เผื่อชื่อว่าปฏิสันถาร ได้แก่การต้อนรับปราศรัย กล่าวโดยอาการเป็นไป ปฏิสันถารนี้เป็นกิจควรทำแก่แขกผู้มาถึงถิ่นของตนแม้แต่เพียงด้วยวาจา ดั่งที่เรียกว่า สมฺโมทนา ก็ยังให้สำเร็จผลทำความยินดีให้เกิดแก่ผู้ได้รับ เป็นอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจเพื่อตั้งอยู่ในไมตรี และทวีความสนิทยิ่งขึ้น"

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๗๘)

จากนั้นทรงยกอุทาหรณ์ที่พระเวสสันดรกระทำปฏิสันถารแก่พราหมณ์ชูชกผู้มาทูลขอสองกุมาร และท้าวสักกะซึ่งแปลงเพศเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรี เพื่อแสดงว่า *“การปฏิสันถารเป็นประเพณีที่นิยมสืบมาของโบราณบัณฑิต นอกพุทธุปบาทสมัย แม้แขกมาดีร้ายอย่างไร ก็สำคัญเห็นเป็นกิจควรทำตามหน้าที่”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา ว ชิ ร ญ า ณ วโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๗๘)

เมื่อแสดงเนื้อความส่วนนี้แล้วจึงได้อธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกอปรด้วยปฏิสันถารกุสลตาอย่างเต็มเปี่ยม โดยทรงเปรียบเทียบกับคุณสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิราช ดังนี้

> *สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรีชาในอันจะพระราชทานพระราชปฏิสันถารแก่ประชุมชนทุกหมู่เหล่า แม้แต่เพียงได้เข้าเฝ้าและรับพระราชดำรัสก็มีปีติชื่นบาน มีพระคุณเป็นอัศจรรย์ ต้องกันกับอัจฉริยัพภูตธรรมของพระเจ้าจักรพรรดิราช ดังแสดงไว้ในมหาปรินิพานสูตร มีใจความว่า ราชบริษัท ๔ เหล่า คือ กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี สมณะ เข้าไปเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิราชแม้แต่เพียงเท่านั้นก็ยังยินดี ถ้าพระองค์มีพระราชดำรัสด้วยก็ยิ่งชื่นบาน ต้องการจะให้ตรัสต่อไปอีก ยังไม่ทันอิ่มใจ พระเจ้าจักรพรรดิก็ต้องทรงนิ่งไปเอง*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๘๒–๘๓)

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายตีความพระราชจรรยาเชื่อมโยงกับพุทธธรรมได้อย่างแตกฉาน ทั้งยังทรงอ้างอิงคัมภีร์ต่าง ๆ มาเป็นอุทาหรณ์ได้โดยเหมาะสม และทรงเรียบเรียงเป็นสำนวนโวหารอันไพเราะสละสลวยเกลี้ยงเกลานั้น ไม่เพียงแต่จะทำให้เกิดความเข้าใจสาระธรรม และสร้างความน่าเชื่อถือเพราะมีหลักฐานจากคัมภีร์มายืนยันเท่านั้น แต่ยังแสดงพระปฏิภาณในทางพระปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์ของพระองค์อย่างชัดเจน **พระมงคลวิเสสกถา** ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเรียบเรียงได้เป็นต้นแบบในการเรียบเรียง

> **พระมงคลวิเสสกถา**นี้นับเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยอันทรงคุณค่า เป็นประจักษ์พยานแห่งพระอัจฉริยภาพด้านพระปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์เป็นอย่างเอก ทั้งยังมีส่วนธำรงความผาสุกแห่งพระราชอาณาจักรโดยแยบคาย

พระมงคลวิเสสกถาในรัชกาลต่อ ๆ มาจวบจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ พระนิพนธ์ชุดนี้ยังได้ใช้เป็นตัวอย่างสำนวนเรียงความแก้กระทู้ธรรม ซึ่งเป็นวิชาหนึ่งในหลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกธรรม และเคยใช้เป็นข้อสอบวิชาแต่งไทยเป็นมคธตามหลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกบาลีด้วย พระเกียรติคุณข้อนี้สมด้วยความตอนหนึ่งในประกาศมหาสมณุตมาภิเศก เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๓ ที่สรรเสริญพระองค์ว่า *"ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในสรรพอรรถธรรมทั้งปวง แล้วก็ได้ทรงเปิดเผยแผ่พระธรรมนั้น ๆ ให้ปรากฏแก่มหาชนทั่วไปโดยโวหารอันไพเราะจับใจซึมทราบทำให้ผู้ฟังแล้วแลเห็นเข้าใจ ทรงชำนิชำนาญทั้งในทางแสดงพระสัทธรรมเทศนาและในทางนิพนธ์รจนาหนังสือ อันเป็นเครื่องชูใจให้ผู้อ่านได้รับผลอันดี ปีติปราโมทย์เป็นที่นิยมนับถือของมหาชนทั่วไป"* (สุเชาวน์ พลอยชุม, ๒๕๔๑, หน้า ๒๘–๒๙)

สยามรัฎฐสุขศานต์สิริสวัสดิ์

แม้**พระมงคลวิเสสกถา**จะเป็นพระธรรมเทศนาที่มุ่งถวายอนุศาสน์แด่พระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นอุบายให้ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปดังที่ได้อธิบายไปแล้วนั้น อย่างไรก็ตาม ในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาย่อมมีพระราชวงศ์ ข้าทูลละอองพระบาทในราชสำนักและเหล่าเสนาอำมาตย์เข้าร่วมพระราชพิธีด้วย ผู้ที่อยู่ในพระราชพิธีจึงได้รับทราบพระราชจรรยาอันพึงสรรเสริญของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปโดยปริยาย เนื้อความในพระธรรมเทศนาจึงมีส่วนปลูกฝังให้ข้าราชสำนักเหล่านี้ซาบซึ้งและจงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวอย่างแยบคายด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ทรงเล็งเห็นความ

สำคัญข้อนี้ จึงได้ทรงแถลงไว้ในตอนท้าย**พระมงคลวิเสสกถา** ศก ๑๒๖ ว่า

> *พระราชจรรยาสาธุปฏิบัติ อันเป็นที่ตั้งแห่งศุภสิริสวัสดิ อุดมมงคลอันพิเศษ มีเอกเทศดังรับพระราชทานพรรณนามาด้วยประการฉะนี้. ควรแล้วที่พระราชวงศานุวงศ์ และเสวกามาตย์ ตลอดถึงราษฎรทั้งปวงจะมีความกตัญญูรู้พระคุณ และจงรักภักดีในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้านั้น ผู้มีหน้าที่ในราชกิจ ควรตั้งจิตรักษาการฉลองพระเดชพระคุณ จงเต็มกำลังด้วยความสวามิภักดิ์ซื่อสัตย์ วุฒิสิริสวัสดิ์ก็จักเกิดเป็นผล แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ตลอดลงมาถึงตนทั่วกันแล*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๘, หน้า ๑๒๐–๑๒๑)

พระธรรมเทศนา**มงคลวิเสสกถา**จึงมิเพียงแต่แสดงถึงพระอัจฉริยภาพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเท่านั้น หากแต่ยังมีส่วนธำรงไว้ซึ่งความผาสุกแห่งราชอาณาจักร ผ่านการถวายอนุศาสน์แด่พระมหากษัตริย์ ควบคู่กับการสร้างความซาบซึ้งจงรักภักดีในพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นธัมมิกราชา สมดังที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงอธิบายไว้ว่า

> *พระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถาที่ได้ประมวลมานี้ แสดงให้เห็นถึงความเกื้อกูลกันระหว่างพระศาสนาซึ่งเป็นหลักแห่งศีลธรรมจริยธรรมกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีอำนาจและหน้าที่ปกครองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ให้เป็นไปเพื่อความสวัสดีแห่งพสกนิกรและบ้านเมือง ผู้ได้รับหนังสือประมวลพระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถาแล้วได้อ่านพิจารณาจะเห็นว่า ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรนั้นได้ใส่ใจดูแลให้บ้านเมืองสงบร่มเย็น กำกับเกิดสมดุลระหว่างอำนาจกับความเป็นธรรม เป็นการใช้ธรรมเป็นอำนาจ เป็นเหตุให้บ้านเมืองประเทศชาติของเราเจริญวัฒนามาโดยไม่มีเหตุร้ายแรง สมควรที่บุคคลทั้งหลายผู้มีหน้าที่ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญจะได้ใส่ใจศึกษาไว้เป็นสมบัติทางปัญญาและจิตใจสืบไป*
>
> (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี,

๒๕๕๔, หน้า [๓])

พระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็นเครื่องพิสูจน์ว่า แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะทรงดำรงอยู่ในฝ่ายพุทธจักรตลอดพระชนม์ชีพ แต่ในฐานะพระราชวงศ์ผู้อาศัยพระบรมโพธิสมภาร ก็ทรงมีบทบาทสนองพระมหากรุณาธิคุณในการอุปถัมภ์ค้ำชูฝ่ายอาณาจักรได้อย่างบริบูรณ์ มิทรงทำให้ "เสียความวางพระราชหฤทัย" ดังที่ทรงตั้งพระปณิธานไว้

รายการอ้างอิง

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (๒๕๕๔). พระราชปรารภ. ใน *พระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถา พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระปรมิ*
น ท ร
มหาภูมิพลอดุลยเดช พุทธศักราช ๒๔๘๙-๒๕๕๔. กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๖๗). *พระประวัติตรัสเล่า*. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๓๘). *พระมงคลวิเสสกถา หลักสูตรนักธรรม และ ธรรมศึกษาชั้นเอก*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒๑). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สุเชาวน์ พลอยชุม. (๒๕๔๑). *พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพฯ:

“...การอันผู้มีความรักความนับถือทำ ทำด้วยความตั้งใจ ย่อมสำเร็จดีกว่าทำด้วยกลัว อำนาจเอาไว้ใช้ทีหลังที่สุด ในเวลาที่ไม่สำเร็จด้วยอย่างอื่นแล้ว เจ้าคณะผู้ไม่ใช้ความคิด พบอะไรติดขัด แลเห็นอยู่ทางเดียวแต่ใช้อำนาจ ถ้าใช้ความคิดเข้าก็จะแลเห็นทางว่าไม่จำเป็นทุกอย่างไป เมื่อถึงคราวจะใช้ก็ให้รู้จักใช้แต่พอดี เช่นนี้จะได้เป็นทั้งที่รักที่นับถือ ทั้งที่เกรงกลัวของบริษัท...”

จากพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในฐานะอธิบดีสงฆ์ ภาพสะท้อนการทรงงานจากบันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐

วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์[๑]

[๑] อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) การทรงงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในฐานะประมุขฝ่ายศาสนจักรสอดคล้องสัมพันธ์กับการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในฐานะประมุขฝ่ายอาณาจักรอย่างชัดเจน น่าสังเกตว่ารูปแบบการทรงงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อาจได้รับแบบอย่างมาจากการทรงงานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) โดยเฉพาะ “การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์” ซึ่งทรงปฏิบัติอย่างต่อเนื่องในระหว่างปี ๒๔๕๕ ถึง ๒๔๖๐ ปรากฏหลักฐานใน**บันทึกการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์**ซึ่งเป็นจดหมายเหตุระยะทางทั้งสิ้น ๘ ฉบับ ภาพการทรงงานที่สะท้อนจากจดหมายเหตุระยะทางเหล่านั้นมีลักษณะเหมือนกับ “การเสด็จประพาสในราชอาณาจักร” ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติอย่างต่อเนื่องตลอดรัชกาล ดังปรากฏหลักฐานในบันทึกการเสด็จประพาสหลายประเภททั้งที่เป็น “เยอแนล” หรือบันทึกการเดินทางส่วนพระองค์ เป็นพระราชหัตถเลขาในราชการหรือพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ รวมถึงจดหมายเหตุเสด็จประพาสที่ทางราชการเป็นผู้บันทึกก่อนนำไปเผยแพร่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเพื่อแจ้งข่าวการเสด็จประพาสให้ราษฎรทราบโดยทั่วกัน การแจ้งข่าวเสด็จประพาสในหนังสือราชกิจจานุเบกษานี้ น่าจะเป็นต้นแบบให้แก่การออก**หนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์**ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงริเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เพื่อให้เป็นสื่อแจ้งข่าวสารและประกาศต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ รวมถึงเผยแพร่ข่าวการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลต่าง ๆ ของพระองค์ด้วย จึงกล่าวได้ว่ารูปแบบการทรงงานของประมุขฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรมีลักษณะประสานกันไปเพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยแก่ทั้งฝ่ายฆราวาสและบรรพชิต ในบันทึกการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ได้แสดงให้เห็นการทรงงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งส่วนที่ช่วยเสริมความมั่นคงให้แก่ฝ่ายอาณาจักรและส่วนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ศาสนจักร ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. การทรงงานเพื่อช่วยเสริมความมั่นคงให้แก่ฝ่ายอาณาจักร

การออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารหลายฉบับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๘-๒๔๕๙ ทำให้รัฐหรือฝ่ายอาณาจักรสามารถควบคุมไพร่พลได้อย่างมีประสิทธิภาพ (ธนัย เกตวงกต, ๒๕๖๐, หน้า ๖) กระนั้นก็ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการบวชเรียนของชายไทย ดังที่พระครูน้อย เจ้าคณะแขวงอำเภอบรรพตพิสัย *"ทูลอ้างว่า ตั้งแต่การเกณฑ์ทหารเกิดขึ้น คนไม่ได้อบรมอยู่ในวัดจนถึงอายุครบ เมื่อกลับจากเกณฑ์ทหารแล้วมีภรรยาเสีย ไม่ได้บวชบ้าง ที่บวชก็อยู่แต่พรรษาเดียวเป็นพื้นฯ"* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๖๙)

แม้การดำเนินนโยบายของฝ่ายอาณาจักรเป็นเหตุให้ชายไทยบวชพระน้อยลงและบวชไม่ทน แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงเข้าพระหฤทัยความจำเป็นของพระราชบัญญัติดังกล่าวซึ่งเกิดขึ้นในช่วงที่สยามต้องเผชิญกับอิทธิพลของชาติมหาอำนาจตะวันตก ที่สำคัญคือเมื่อเสด็จทอดพระเนตรกิจการของฝ่ายรัฐบาลหรือทรงพบปะกับข้าราชการในหน่วยงานรัฐที่มาเฝ้ารับเสด็จเมื่อทรงออกตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลต่าง ๆ จะประทานพระโอวาทโดยทรงบูรณาการพระธรรมคำสอนให้เข้ากับกลุ่มคนหรือหน่วยงานนั้น ๆ เช่น เมื่อข้าราชการเชิญเสด็จไปที่กรมทหารเพื่อให้ประทานน้ำพระพุทธมนต์ ได้ประทานพระโอวาทใจความว่า *"ให้ตั้งอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาของทหาร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา และความไม่ประมาทอันเป็นข้อสำคัญ ทรงยกเวลาทำสงคราม ถ้าประมาทเลินเล่อแม้ในครู่เดียวอาจถึงความพินาศได้ ในที่สุดทรงแสดงว่า ธรรมในศาสนาพวกทหารก็ต้องใช้เหมือนกัน เป็นแต่ให้รู้จักผ่อนผันใช้ตามภูมิของตน ก็อาจสำเร็จผลที่ประสงค์ได้"* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๙) นอกจากการเสด็จเยี่ยมเยือนสำนักงานของรัฐบาลแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มักจะเสด็จไปประทานธรรมเทศนาแก่นักโทษในเรือนจำของทุกเมืองตามระยะทางที่เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ แสดงให้เห็นว่าทรงใช้ธรรมะเพื่อสร้างประโยชน์แก่ส่วนรวมอย่างแท้จริง

รูปแบบการทรงงานของประมุขฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรมีลักษณะประสานกันไปเพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยแก่ทั้งฝ่ายฆราวาสและบรรพชิต ในบันทึกการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ได้แสดงให้เห็นการทรงงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งส่วนที่ช่วยเสริมความมั่นคงให้แก่ฝ่ายอาณาจักรและส่วนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ศาสนจักร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสร้างขวัญกำลังใจแก่ราษฎรซึ่งพากันมาเฝ้าจำนวนมาก เมื่อกระบวนเสด็จไปถึงในท้องถิ่นต่าง ๆ *"ไม่ว่าเด็กผู้ใหญ่ผู้ชายผู้หญิง แม้แก่เฒ่าจนเดินไม่ค่อยไหว และบางคนตาบอดทั้ง ๒ ข้างแล้วก็ยังอุตส่าห์ให้เขาพามาเฝ้า ทรงพระเมตตา ตรัสปราศรัยด้วยเฉพาะตัวเพื่อให้ได้ฟังพระสุรเสียงแทนได้เห็นด้วยจักษุฯ"* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๙๕) ส่วนเด็กที่พ่อแม่พามาเฝ้านั้นจะประทานสายสิญจน์ผูกข้อมือ ทรงผูกด้ายประทานแก่เด็กชายแต่ละคนด้วยพระองค์เอง ถ้าผูกไม่ตลอดเพราะมีเด็กจำนวนมาก ก็ทรงให้พระรูปอื่นช่วยกันผูก หากเป็นเด็กผู้หญิง ก็จะประทานด้ายให้ผูกกันเอง ด้วยเหตุนี้เมื่อเสด็จไปถึงที่ใด ราษฎรจึงอุ้มลูกจูงหลานมาขอรับประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเพื่อความเป็นสิริมงคลเสมอ ครั้งหนึ่ง *"พอจะออกจากที่ หญิงมารดาพาเด็กมาทูลขอด้ายสิญจน์ผูกข้อมืออีก เด็กคนนี้อายุราว ๕ ขวบ เขากราบทูลว่าตกต้นไม้แขนหักและเป็นไข้มาแต่เช้า เห็นเด็กอื่นได้สายสิญจน์ผูกข้อมือ อยากได้บ้าง รบให้พามา พอสร่างไข้จึงพาตัวมา ทรงผูกข้อมือและประทานเหรียญอริยสัจผูกคอเป็นการทำขวัญ"* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗)

พระจริยวัตรดังกล่าวมิได้ผิดกับเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นซึ่งเป็นการเสด็จแบบไม่มีหมายกำหนดการแจ้งให้ข้าราชการในท้องถิ่นทราบและมักจะทรงปลอมพระองค์เพื่อมิให้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ แต่ราษฎรที่สืบข่าวมาได้ก็พากันหอบลูกจูงหลานไปเฝ้ารับเสด็จจำนวนมากเสมอ ๆ พระพุทธเจ้าหลวงถึงกับทรงบันทึกไว้อย่างสัพยอกว่า *"ต้องไปเดินให้กราบตีน"* ที่สำคัญคือ ได้พระราชทาน

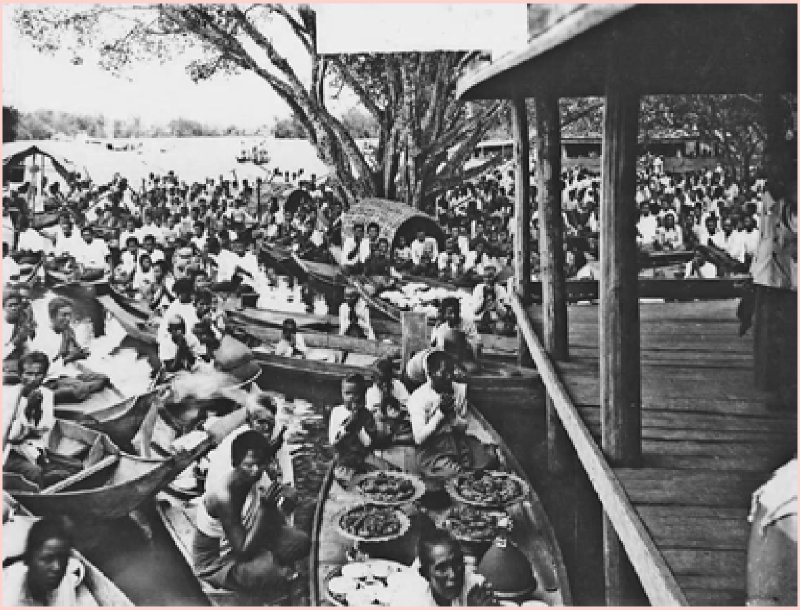
เสมาเป็นที่ระลึกการเสด็จประพาสต้นให้แก่ราษฎร ราษฎรมักนำเสมาเหล่านั้นไปคล้องคอลูกหลานเพราะเชื่อกันว่าป้องกันภยันตรายและโรคภัยไข้เจ็บ แม้จะพระราชทานไว้จำนวนมาก แต่ก็ไม่มีใครนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยน เสมาพระราชทานจึงเป็นสิ่งที่ราษฎรต้องการและพยายามตามมาเฝ้ารับเสด็จเพื่อขอรับพระราชทานเสมาเสมอ อาจกล่าวได้ว่าการพระราชทานเสมาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกุศโลบายในการสร้างความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร เนื่องจากราษฎรที่มาเฝ้านั้นย่อมได้เห็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยตาตนเอง ได้เห็นว่ามีพระราชจริยวัตรอย่างไร ทรงปฏิบัติต่อราษฎรอย่างไร สิ่งเหล่านี้ส่งผลให้เกิดความจงรักภักดีอย่างแนบแน่นในเวลาต่อมา ดังนั้นในทำนองเดียวกันการประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือรวมถึงเหรียญอริยสัจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ย่อมทำให้เกิดความใกล้ชิดระหว่างสถาบันศาสนากับราษฎร เนื่องจากการได้รับความเมตตาอย่างเป็นรูปธรรมจากสมเด็จพระสังฆราช ย่อมทำให้ราษฎรเห็นประจักษ์ว่าพระองค์มีพระจริยวัตรอย่างไรและทรงงานอย่างไร ภาพเหล่านั้นย่อมทำให้ราษฎรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชนตระหนักถึงความสำคัญของสถาบันศาสนาว่ามีคุณูปการต่อวิถีชีวิตของตนอย่างแท้จริง

๒. การทรงงานเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ศาสนจักร

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ตลอดระยะเวลา ๖ ปีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง ๒๔๖๐ ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของการศาสนาในมณฑลต่าง ๆ ตามความเป็นจริงอย่างใกล้ชิด ในเวลาเช้ามักเสด็จไปรับบิณฑบาตในย่านชุมชนโดยมีพระสงฆ์ติดตามไปเพียงรูปเดียว เนื่องจากมีพระประสงค์จะทอดพระเนตรธรรมเนียมการรับบิณฑบาตของพระในเมืองนั้น ๆ บางครั้งเสด็จไปเยี่ยมเยือนวัดที่มิได้มีชื่อในหมายกำหนดการ ด้วยประสงค์จะทอดพระเนตรว่าวัดที่ไม่ได้เตรียมการรับเสด็จจะมีสภาพปกติเป็นอย่างไร ที่สำคัญคือ ทรงได้พบพระสงฆ์เจ้าคณะในท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง ทำให้ *“ทรงหยั่งทราบภาวะของพระทั่วไป อันจะพึงสันนิษฐานได้จากหัวหน้า และได้ทรงทราบข่าวแห่งการคณะในเมืองนั้น ๆ”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้น มณฑลนครสวรรค์
เมื่อพุทธศักราช 2449 (ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ราษฎรมาเฝ้ารอรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้น
(ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

วโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๓๙) ด้วยเหตุนี้การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์จึงเป็นงานสำคัญที่ทำให้ทรงเข้าพระทัยปัญหาอันเป็นอุปสรรคต่อความมั่นคงของศาสนาและทรงคลี่คลายปัญหาแต่ละส่วนได้ ดังนี้

๒.๑ สร้างความสมัครสมานกลมเกลียวในคณะสงฆ์

พระพุทธศาสนาในสยามแบ่งออกเป็นหลายนิกาย เช่น ธรรมยุติกนิกาย มหานิกาย แต่ละนิกายก็มีรายละเอียดของวัตรปฏิบัติแตกต่างกันไป นอกจากนี้เจ้าคณะแต่ละท้องถิ่นก็มิได้รู้จักกันอย่างทั่วถึง มีการแบ่งกลุ่มตามชาติพันธุ์ เช่น พระไทย พระลาว พระรามัญ ทำให้ความสามัคคีเกิดขึ้นได้ยาก แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงใช้วิธีอันแยบยลในการประสานให้พระสงฆ์แต่ละกลุ่มทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี ดังเช่นกรณีการตั้งแต่งเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองเมืองตาก ความว่า

> *ในการที่ทรงตั้งพระครูบุญทันขึ้นเป็นพระผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองตากและตั้งพระอธิการสินเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะรอง ก็ด้วยพระประสงค์จะให้พระฝ่ายลาวกับพระฝ่ายไทยมีสามัคคีเข้ากันกลมเกลี่ยวเป็นอันหนึ่งอันเดียว...เพราะว่าพระครูบุญทันถึงเป็นผู้มีอายุพรรษามากจะทำการไม่ค่อยไหว ก็เป็นผู้ใหญ่ เป็นที่นับถือของพวกพระลาว จัดเอาเป็นผู้ชักนำและเป็นที่ปรึกษาการงาน...ส่วนพระครูสินเป็นที่นับถือของพวกพระไทยและมีกำลังพอจะทำงานได้ จัดให้เป็นผู้ทำงานได้เต็มมือ เช่นนี้เชื่อว่าต่อไปพระทั้งหลายคงจะเป็นผู้พร้อมเพรียงกันยังพระศาสนาให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ฯ*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๑๐๗)

อนึ่ง ความห่างเหินระหว่างพระสงฆ์ส่วนกลางกับพระหัวเมืองทำให้เจ้าคณะมณฑลบางรูปแสดงกิริยาไม่เหมาะต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กล่าวคือ ไม่มารับเสด็จตามธรรมเนียม เมื่อทรงให้คนไปตามก็ไม่มา เมื่อถูกตักเตือนก็แสดงความไม่พอใจด้วยการนิ่งเสีย ไม่ลุกมาส่งเสด็จอีก *“การที่เจ้าคณะมณฑลทำเช่นนี้ เป็นกิริยาแสดงอัธยาศัยกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ เจ้าคณะมณฑลสมควรจะชักนำทำตัวอย่างให้พระหัวเมือง*

ภักดีนับถือ มาเป็นเสียเองเช่นนี้ ก็กีดผู้น้อยผู้ตั้งใจจะทำ” (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘) เมื่อเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงลงโทษโดยตรัสห้ามมิให้ตามเสด็จไปในระยะทางที่เหลือ และให้งดเว้นการปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเจ้าคณะมณฑลชั่วคราว ทั้งนี้ก็เพื่อให้พระผู้น้อยแสดงความเคารพพระองค์ได้ตามอัธยาศัย โดยไม่ต้องเกรงใจพระผู้ใหญ่ที่บังคับบัญชาตน

๒.๒ ตรวจตราระเบียบวินัยและความประพฤติของสงฆ์

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สร้างความกังวลให้แก่พระสงฆ์บางพวกเป็นอย่างมาก เนื่องจาก*“ก่อนเสด็จถึงมีเสียงเล่าลือกันไปต่าง ๆ ว่าจะเสด็จมาไล่สึกขาพระ ถ้าใครไม่รู้หรือบวชไม่บริสุทธิ์ เช่น ไม่มีใบอนุญาตหรือเหลวไหลอย่างไร จะต้องถูกจับสึก”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๖๒) บ้างก็ *“กลัวว่ารับสั่งถามอะไรจะตอบไม่ได้ จะถูกจับสึกเสีย”* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕) ทำให้พระสงฆ์ไม่ออกมารับเสด็จ บางพวกถึงกับหนีเข้าป่า ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วทรงสังเกตเรื่องวินัยและความประพฤติโดยรวมมากกว่าการทดสอบความรู้ของสงฆ์แต่ละรูป สิ่งที่ทรงใส่พระทัย ได้แก่ **๑) การครองผ้าของพระสงฆ์**ซึ่งมักปรากฏว่าห่มไม่เรียบร้อย ห่มไม่เป็นหรือห่มมากเกินไปจนดูรุงรัง ทรงแนะนำให้ครองผ้าอย่างพอดี ทั้งนี้ต้องอาศัยพระผู้ใหญ่ที่รู้ธรรมเนียมเป็นผู้แนะนำตักเตือน **๒) การออกเสียงบทสวดและทำนองสวด**ซึ่งมักปรากฏว่า *“สวดทำนองบ้านนอก เสียงแปร่ง ๆ ว่าพยัญชนะเพี้ยน ๆ”* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓) *“ไม่เข้ารูปและไม่พรักพร้อม”* (เรื่องเดียวกัน, ๒๕๓๗, หน้า ๓๒) ด้วยเหตุนี้จึงทรงแก้ไขด้วยการสวดเป็นแบบอย่าง กล่าวคือ *“ทรงสวดมนต์ทำนองสังโยคพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อพระเมืองนี้จะได้ฟังและจำไว้เป็นแบบ โปรดให้พระผู้ใหญ่สวดด้วย เพื่อจะได้รู้จักท่วงที”* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗) หรือ *“โปรดให้พระผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นมงคลแก่อำเภอนั้น และเพื่อให้พระที่นั่นได้ฟังทำนองไว้เป็นตัวอย่าง”* (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕) **๓) การดูแลรักษาสังฆาวาส** ทรงแนะนำให้รวมวัดที่อยู่ใกล้เคียงเข้าด้วยกันเพื่อให้ดูแลรักษาง่าย ที่สำคัญคือ *“ไม่ควรจะยอมให้ชาวบ้านผู้มีศรัทธาสร้างสิ่งนั้น ๆ ขึ้นตามใจชอบ ควรให้สร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่วัดจริง ๆ หรือของที่วัดต้องการ ถ้าเป็นของมีแล้วและวัดไม่ต้องการ ก็ไม่ควรให้สร้างขึ้น ควรจะแนะให้ปฏิสังขรณ์ของเก่าที่ชำรุดอันยังจะใช้ประโยชน์ได้ สร้างไว้*

วัดสมุหประดิษฐาราม อ.เสาไห้ จ.สระบุรี ในปัจจุบัน วัดนี้เป็นตัวอย่างวัดซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเคยเสด็จตรวจการคณะสงฆ์

มาก ๆ บำรุงรักษายาก และเมื่อคราวทรุดโทรมจะปฏิสังขรณ์ต้องใช้ทุนมาก” (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘) **๔) การตัดสินความพระที่มีอธิกรณ์** การเสด็จตรวจการเป็นโอกาสให้ทรงสะสางคดีของพระสงฆ์หัวเมือง พระรูปใดที่มีคดีอยู่ระหว่างไต่สวน ทรงห้ามมิให้รับนิมนต์และเข้าสมาคมกับสงฆ์รูปอื่น ๆ ทรงแต่งตั้งการกสงฆ์ให้เป็นผู้วินิจฉัยคดีตามที่มีผู้ร้องเรียน การตรวจตราระเบียบวินัยและความประพฤติของสงฆ์ที่กล่าวมานี้ เมื่อทรงพบว่าพระสงฆ์ปฏิบัติไม่ถูกต้อง จะทรงตักเตือนด้วยความละมุนละม่อมเพื่อมิให้เสียน้ำใจ แต่ถ้าพระรูปใดทำผิดและไม่สำนึกในคำตักเตือนก็จะทรงลงโทษอย่างเด็ดขาด

๒.๓ ติดตามการเรียนการสอนพระธรรมวินัยและพระบาลี

เรื่องการศึกษาของพระสงฆ์หัวเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่าการศึกษาพระธรรมวินัยสำคัญกว่าการเรียนบาลี เมื่อทรงทราบว่าพระสงฆ์บางมณฑลจัดให้มีการเรียนการสอนบาลีมากกว่าพระธรรมวินัยจะทรงติเตียน ทรงอธิบายว่า *“อันการเรียนภาษาบาลี ย่อมมีผลแก่ผู้เรียนน้อย เพราะเป็นการยาก ต้องใช้เวลานาน เรียน ๙-๑๐ คนจะเอาสำเร็จประโยชน์ใช้การได้สักคนหนึ่งก็ทั้งยาก...การเรียนธรรมวินัยที่เป็นภาษาไทยแล้วอย่างในนวโกวาท ย่อมได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์จริง ๆ ทำให้ผู้เรียนรู้จักผิดรู้จักชอบ...แม้จะเรียนภาษาบาลีต่อไปก็จะเป็นการง่าย”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๓๗, หน้า ๑๒๙) เพราะเหตุดังนี้จึงทรงจัดการศึกษาที่วัดบวรนิเวศวิหารให้เป็นแบบอย่าง กล่าวคือ ภิกษุสามเณรที่บวชเป็นพรรษาแรกให้เรียนธรรมวินัย พรรษาที่ ๒ ให้เรียนสวดมนต์ พรรษาที่ ๓ จึงเรียนภาษาบาลีหรือวิชาอื่น ๆ ทรงเห็นว่าบริบทของพระสงฆ์หัวเมืองนั้นควรส่งเสริมการศึกษาพระธรรมวินัยเป็นหลัก หากทรงทราบว่ามีการจัดการที่ผิดไปจากพระประสงค์นี้จะทรงคาดโทษพระสงฆ์ที่ดูแลเรื่องดังกล่าว

นอกจากติดตามเรื่องการศึกษาของพระสงฆ์แล้ว ยังทรงติดตามการจัดการศึกษาในโรงเรียนตัวอย่างของมณฑลซึ่งมักสร้างไว้ในวัดสำคัญของชุมชนด้วย ทรงรับพระราชภาระอำนวยการการศึกษาของกุลบุตรทั่วราชอาณาจักรมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๑ การเสด็จเยี่ยมเยือนโรงเรียนต่าง ๆ ทำให้ได้ทอดพระเนตรการสอน สภาพอาคารเรียน ความเป็นไปของนักเรียน

และเป็นโอกาสที่ได้ประทานหนังสือแก่ครู บางครั้งทรงมีรับสั่งให้จัดหาเสื้อขาวหรือผ้าขาวม้าแจกแก่นักเรียนด้วย

ภาพการทรงงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ปรากฏใน**บันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์**ทั้ง ๘ ฉบับซึ่งบันทึกไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง ๒๔๖๐ เป็นระยะเวลาต่อเนื่องกัน ๖ ปี แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าทรงบริหารจัดการงานด้านศาสนจักรด้วยพระเมตตาและพระปรีชา ทรงใช้ทั้งความละมุนละม่อมประนีประนอมและความเฉียบขาดเพื่อให้การพระพุทธศาสนาดำเนินไปได้อย่างราบรื่นและสอดคล้องกลมกลืนกับการทำงานของฝ่ายอาณาจักร เพื่อความเจริญมั่นคงแห่ง

รายการอ้างอิง

ธนัย เกตวงกต. (๒๕๖๐). *ประวัติศาสตร์การเกณฑ์ทหารในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐. (๒๕๓๗). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

๒

พระมหาสมณปกิณณกคดี

วชิรญาณวโรรส – มหามกุฎกษัตรราชวรางกูร

ดนัย พลอยพลาย[๑]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระมนุษยนาคมานพขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธ์ธรรมวรยุต ศรีวิสุทธิคณานุนายก สาสนดิลกธรรมานุวาท บริสัษยนาถบพิตร” ด้วยทรงพระราชดำริว่า *“ถึงยังมีพระชนมายุน้อยอยู่ก็ดี แต่ประกอบด้วยศีลาทิคุณวิบุลยปรีชารอบรู้ในพระปริยัติธรรม สมควรดำรงฐานันดรศักดิ์ โดยตำแหน่งในราชตระกูลและพระพุทธศาสนาได้ ตามที่ได้ทรงปฏิญาณไว้แต่กาลก่อนนั้น ควรเป็นที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกชนทั่วหน้า”* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๑๐) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพระองค์นั้นทรงปฏิบัติพระกรณียกิจน้อยใหญ่เป็นประโยชน์อเนกประการและทรงเจริญในพระสมณศักดิ์ตลอดมา

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้ตั้งการมหาสมณุตมาภิเษกและเลื่อนพระอิสริยยศต่างกรมเพื่อ *“ให้สมแก่ความยินดีเลื่อมใส จะได้เป็นที่เคารพสักการะบูชา เปนที่นิยมนับถือของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการ ตลอดจนถึงมหาชนนิกรที่เลื่อมใสในพระบวรพุทธสาสนาทั่วน่า”* (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๕๓, หน้า ๒๕๘๔) มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ศรีสุคตขัตติยพรหมจารี สรรเพชญรังศีกัลยาณวากย์ มนุษยนาคอเนญชาริยวงษ์ บรมพงศาธิบดี จักรีบรมนาถประนับดา มหามกุฎกษัตรราชวรางกูร จุฬาลงกรณปรมินทร์สูรครุฐานิยภาดา วชิราวุธมหาราช

[๑] อาจารย์พิเศษ ศูนย์ภาษาไทยในฐานะภาษาต่างประเทศ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หิโตปัธยาจารย์ ศุภศีลสารมหาวิมลมงคลธรรมเจดีย์ สุตพุทธมหากวีตรีปิฎกาทิโกศล เบญจปฎลเศวตฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเษกาภิษิต วิชิตมารสราพกธรรมเสนาบดี อมรโกษินทรโมลีมหาสงฆปรินายก พุทธศาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สิทธรรณนานานิรุกติประติภาน มโหฬารเมตตาภิธยาศรัย พุทธาทิรัตนตรัยคุณารักษ์ เอกอัครมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิปัตยพุทธบริษัทเนตร สมณคณินทราธิเบศสกลพุทธจักรกฤตโยปการ มหาปาโมขประธานสถาวีรวโรดม บรมนาถบพิตร” ต่อมาได้รับการเฉลิมพระนามขึ้นเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส”

พระนาม “วชิรญาณวโรรส” ซึ่งทรงได้รับเมื่อแรกสถาปนาพระอิสริยยศเจ้าต่างกรมนั้น มีที่มาแต่พระสมณฉายานาม “วชิรญาณ” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถ นอกจากนี้สร้อยพระนาม “มหามกุฏกษัตรราชวรางกูร” ซึ่งทรงได้รับเมื่อการมหาสมณุตมาภิเษก ก็มีที่มาแต่พระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นกัน ทั้งพระนามและสร้อยพระนามล้วนสะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นทรงเป็นทั้ง “กุลทายาท” คือ ทายาทผู้สืบสายพระราชตระกูล และ “ศาสนทายาท” คือทายาทผู้สืบทอดและดำรงศาสนาไว้ให้มั่นคงสถาวร อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงสายสัมพันธ์อันแน่นสนิทของทั้งสองพระองค์ด้วย พระกรณียกิจหลายประการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็นับเป็นการฉลองพระเดชพระคุณและอุทิศถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถดังจะได้แสดงตัวอย่างต่าง ๆ เป็นลำดับไป

สายสัมพันธ์ “ฉันพ่อกับลูก”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวประสูตินั้นเกิดฝนตกใหญ่จนน้ำขังนองชาลาพระตำหนัก สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานนามว่า “มนุษยนาคมานพ” ด้วยทรงเห็นเหตุคราวประสูติเป็นนิมิต ว่าเหมือนครั้งสมเด็จพระสัมมาพระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ ควงไม้ราชายตนะ แล้วมีฝนตกพรำตลอด ๗ วัน มุจลินทนาคราชจึงขนดเวียนพระพุทธวรกายแล้วแผ่พังพานกันฝนถวาย พอฝนหายก็ได้จำแลงกายเป็นมานพหนุ่มมาเข้าเฝ้า พระนาม “มนุษยนาคมานพ” นี้แปลได้ว่า “คนผู้เป็นมนุษยนาค” หรือ “ผู้เป็นนาคในมนุษย์” อันหมายถึง บุรุษรัตน หรือ มหาบุรุษ ซึ่งใช้เรียกพระพุทธเจ้าและพระเจ้าแผ่นดิน (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา

วชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๒) นอกจากนี้ ยังมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระนามและทรงพระราชนิพนธ์คาถาเป็นอักษรอริยกะไว้ด้วย อันมีความหมายแปลเป็นภาษาไทย ดังนี้

กุมารนี้จงมีนามว่า "มนุษยนาคมานพ" ดังนี้เถิด ขอกุมารผู้ปรากฏโดยนามอย่างนี้ จงเป็นผู้ประเสริฐในราชตระกูลนี้ จงมีความสุขไม่มีโรค มีอานุภาพใหญ่ ไร้อุปัทวะ และเป็นผู้มั่งคั่ง ได้ผลประโยชน์มาก มีทรัพย์ มีอิสริยยศทุกเมื่อ อนึ่ง ขอกุมารนี้จงเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน สามารถเป็นที่พึ่งแห่งหมู่ญาติของตนได้ จงมีอายุยืนอยู่นาน รักษามารดาของตนไว้จงดี ให้ปราศจากราคีอย่าให้ใครข่มได้เพื่อดำรงวงศ์ตระกูลของบิดาของตนไว้

(พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๖)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถอันประเสริฐ ทรงพระเมตตาต่อบรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาเสมอถ้วนหน้ากัน น้ำพระราชหฤทัยของพระองค์ย่อมเป็นที่ซึมซาบประทับอยู่ในพระทัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่รู้ลืมเลือน เมื่อทรงมีโอกาสตรัสถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถก็ได้ทรงสรรเสริญไว้ว่า

โดยฐานเป็นกุลเชฏฐ์นั้น พระองค์ทรงประพฤติต่อพระราชโอรสและพระราชธิดา เสมอด้วยบิดาและบุตรแห่งสามัญชน ไม่ทรงถือพระราชอิสริยยศ และพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั่วถึงกัน เพื่อเป็นสมบัติ สำหรับพระองค์ที่เป็นพระราชกุมารได้รับพระราชทานที่วังและตำหนักให้เป็นสิทธิ์โดยมากด้วยกัน เว้นแต่ชั้นที่ยังทรงพระเยาว์นัก ยังไม่ทันที่จะได้ ทรงพระราชดำริโปรดให้ไปศึกษาโดยสมควรแก่สมัย ทรงยกย่องให้มีพระเกียรติยศโดยกาล เช่นพระราชทานเครื่องยศ เฉลิมพระสุพรรณบัฏ แห่โสกันต์ แห่ทรงผนวช และตั้งกรมเป็นต้น อนึ่งทรงรักษาสามัคคีในระหว่างพระราชบุตรีมิให้มีร้าวฉานแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า

ให้เข้ากลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และให้รู้จักรักใคร่เคารพนับถือ ตามฉันที่เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อย พระองค์ทรงพระเมตตา ในพระราชโอรสและพระราชธิดาโดยทั่วถึง ฉะนี้ แม้ไม่เพ่งโดยฐานเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ยังยากที่บุตรในสกุลอื่นจะหาบิดาเปรียบให้เหมือน นับว่าได้ทำทรงทำหน้าที่ของชนกเป็นอย่างดี ตามที่จะทำได้ในเวลานั้น

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔, หน้า ๑๕๑-๑๕๒)

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ เจ้าจอมมารดาแพได้ถึงแก่กรรมลง ทำให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพทรงเป็นกำพร้าพระมารดา แต่ก็ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระบรมชนกนาถอย่างยิ่งเสมอมา ดังความในพระนิพนธ์**พระประวัติตรัสเล่า**ว่า *“แม้เราเป็นผู้กำพร้าแม่ แต่เราได้อัสสาสะคือความอุ่นใจในทูลกระหม่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันพ่อกับลูก ไม่ทรงทำพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ห่างเหินจากพระเจ้าลูกยาเธอชั้นพระองค์เจ้า หรือพูดตามสามัญว่าลูกเมียน้อย เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวย คอยเลื่อนเครื่องไม่ทันใจ ทูลขอกำลังเสวยก็มี เสด็จไปข้างไหนก็พรูตามเสด็จ...”* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๔) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพได้ตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกพระนคร มีครั้งหนึ่งซึ่งน่าจะทรงประทับพระทัยมาก จึงได้ทรงบันทึกไว้ใน**พระประวัติตรัสเล่า** คือเมื่อครั้งตามเสด็จไปวัดราชประดิษฐ์ ทรงได้ยินสมเด็จพระบรมชนกนาถตรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวมหาเถร) ครั้งยังเป็นพระศาสนโศภณว่า คนชื่อคนมีหรือไม่ สมเด็จพระสังฆราชทรงนิ่งนึกอยู่ครู่หนึ่ง แล้วถวายพระพรทูลว่าไม่มี สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงทรงชี้ไปยังพระองค์ซึ่งทรงนั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ว่า นี่แน่ะ คนชื่อคน แล้วทั้งสองพระองค์ก็ทรงพระสรวล (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๒)

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ขณะนั้นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยมานพมีพระชันษาได้เพียง ๘ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระมหากรุณาแก่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพสืบต่อมา พระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงอยู่

หากจะนำ "บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา" มาพิจารณาถึงพระกรณียกิจตลอดพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เราก็อาจพบได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงดำเนินตามรอยพระยุคลบาทพระเชษฐาธิราชในการปฏิบัติพระกรณียกิจฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้มากมายเช่นกัน

สนิทแน่นในพระทัยของพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ โดยเฉพาะเมื่อทรงดำรงสมณเพศและเจริญในสมณศักดิ์แล้ว ได้ทรงประกอบหิตานุหิตประโยชน์มากมายเป็นการเฉลิมพระเกียรติคุณและฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถในฐานที่ทรงเป็นทั้ง "กุลทายาท" และ "ศาสนทายาท" การอันทรงแสดงกตัญญูกตเวทิตานั้นเห็นสมดังพุทธภาษิตบริหาร "บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา"

ฉลองพระเดชพระคุณตาม "บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงหนังสือเทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นถวาย ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปีกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระธรรมเทศนาดังกล่าวมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ด้วยทรงเรียบเรียงพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้อย่างพิสดาร มีเนื้อหารายละเอียดหลายอย่างให้ศึกษากันต่อไป นอกจากนี้ ยังเป็นพระธรรมเทศนาที่มีคุณค่าในทางพระศาสนาด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ถวายวิสัชนา "บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา" ต่อจากเทศนาพระราชประวัติ พุทธธรรมดังกล่าวปรากฏในสิงคาลสูตร

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉายร่วมกับ
พระราชโอรสธิดา (ที่มา: ศิลปวัฒนธรรม)

พระอุโบสถ วัดราชาธิวาส ซึ่งปฏิสังขรณ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เพื่อฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ที่มา: ธนภัทร์ ลิ้มหัสนัยกุล)

หอคองคอเดียในพระบรมมหาราชวัง ใช้เป็นที่ทำการของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ปัจจุบันคือ ศาลาสหทัยสมาคม (ที่มา: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร)

เป็นเรื่องว่าด้วยการปฏิบัติตนตอบแทนแด่บิดามารดา รายละเอียดมีดังนี้

ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ ปุตฺเตน ปุรตฺถิมา ทิสา มาตาปิตโร ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพา ดูกรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมาด้านตะวันออก เพราะมีอุปการะแก่บุตรธิดาก่อนกว่าบุทคลอื่น ๆ อันบุตรพึงปฏิบัติโดยสถานห้าคือคิดว่า ภโตเนสํ กริสฺสามิ เราจักทำกิจการของท่านหนึ่ง กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ เราจักตั้งวงศ์ตระกูลไว้หนึ่ง ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ เราจักปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกไว้หนึ่ง อถวา ปน เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสามิ ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว ทำกาลแล้ว จักเพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติหนึ่ง ***มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา อันบุตรพึงปฏิบัติโดยฐานห้าประการ ก็และสถานทั้งห้านั้น ภรณํ การเลี้ยงเป็นที่หนึ่ง กิจฺจํ ทำกิจเป็นที่สอง กุลวํสฐปนํ ตั้งวงศ์ตระกูลไว้เป็นที่สาม ทายชฺชปฏิปตฺติ ปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกเป็นที่สี่ ทกฺขิณานุปฺปทานํ เพิ่มทักษิณาเป็นที่ครบห้า***

(กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ, ๒๔๘๑, หน้า ๑๙๙-๒๐๐)

สรุปได้ว่า บุตรธิดาสามารถตอบแทนบิดามารดาผู้มีพระคุณแก่ตนมาก่อนได้ด้วยหลักปฏิบัติ ๕ ประการ ได้แก่ การเลี้ยงดู การทำกิจการ การตั้งวงศ์ตระกูล การปฏิบัติทรัพย์มรดก และการทำทักษิณาอุทิศ หลักปฏิบัติข้อการเลี้ยงดูนั้น บุตรธิดาสามารถกระทำได้เมื่อครั้งบิดามารดายังมีชีวิตอยู่ ขณะที่การทำทักษิณาอุทิศ บุตรธิดาจะกระทำได้ก็เมื่อบิดามารดาล่วงลับไปแล้ว ส่วนการทำกิจการ การตั้งวงศ์ตระกูล และการปฏิบัติทรัพย์มรดก หลักปฏิบัติทั้งสามนี้สามารถกระทำได้ทั้งในยามบิดามารดายังมีชีวิตอยู่และล่วงลับไปแล้ว (กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ, ๒๔๘๑, หน้า ๒๐๐) พ ร ะ เ จ ้ า น้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ยก “บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา” ขึ้นมาเทศนา เพื่อทรงอธิบายแจกแจงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์เพียงใด

หากจะนำ “บุรพทิศานมัสนธรรมจริยา” มาพิจารณาถึงพระกรณียกิจตลอดพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เราก็อาจพบได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงดำเนินตาม

รอยพระยุคลบาทพระเชษฐาธิราชในการปฏิบัติพระกรณียกิจฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้มากมายเช่นกัน

ภรณธรรมจริยา

แม้จะเป็นเวลาอันสั้นเพียง ๘ ปีที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ แต่ก็ทรงได้มีโอกาสสนองงานเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเต็มตามพระกำลังในขณะนั้น ดังที่ทรงบันทึกไว้ใน**พระประวัติตรัสเล่า**ว่า *"เรามีความอิ่มใจว่าแม้เรายังเล็ก เราก็พอเป็นประโยชน์แด่ทูลกระหม่อมของเราได้บ้าง ท่านทรงใช้เราหยิบพระศรี (คือหมากเสวย) ก็มี พระสุพรรณศรี (คือบ้วนพระโอษฐ์องค์น้อย) ก็มี โปรดให้เชิญพระแสงบ้าง เชิญธารพระกรบ้าง บางคราวถูกเชิญพร้อมกันทั้งสองอย่าง หนักก็หนัก มือเล็กกำไม่ค่อยรอบ แต่อิ่มว่าเป็นผู้แข็งแรง ทรงใช้การหนักได้"* (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๔)

หลักภรณธรรมจริยา คือ การปฏิบัติเลี้ยงดูบิดามารดานี้ แม้เป็นการปรนนิบัติดูแลสมเด็จพระบรมชนกนาถเพียงเล็กน้อย ก็พอแสดงให้เห็นถึงกตัญญูกตเวทิตาธรรมเมื่อครั้งที่ยังทรงเยาว์พระชันษา

กิจจกรณียธรรมจริยา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์บูรณปฏิสังขรณ์พระอารามอันเกี่ยวเนื่องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตลอดรัชกาล นับเป็นการปฏิบัติกิจจกรณียธรรมจริยาอย่างหนึ่ง คือเป็นการสืบทอดและทำนุบำรุงกิจการทั้งหลายของสมเด็จพระบรมชนกนาถ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงพระราชดำริจะปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสใหม่ทั้งพระอาราม วัดแห่งนี้เป็นพระอารามซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับขณะผนวช และได้ทรงตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น ก่อนจะทรงรับอาราธนาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงครองวัดบวรนิเวศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปรารภปฏิสังขรณ์นั้น ได้ทรงมีประกาศเชิญชวนให้โดยพระราชกุศลเพื่อ *"เพิ่มความประสาทเลื่อมใสในการกุศล ฤๅสนองพระเดชพระคุณโดยความกตัญญูกตเวทีเป็นที่ตั้ง"* (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๙, หน้า ๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเกี่ยวแก่การปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสในหลายเรื่องด้วยกัน ตั้งแต่เรื่องเสนาสนะมีพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ และหอ

ธรรมเนียมถวายพระราชกุศล
แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวในวันมหาปวารณา
ยังคงปฏิบัติสืบมาจนปัจจุบัน
(ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร)

ระฆังเป็นอาทิ การหล่อพระสัมพุทธพรรณี การปกครองวัด การจัดการโรงเรียน ตลอดจนการจัดขบวนรถแห่ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๖๔, หน้า ๒๐๐-๒๘๖) อาจกล่าวได้ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสทรงเป็นเรี่ยวแรงสำคัญในการปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาส เพื่อเป็นการฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมเชษฐา

พิจารณากิจการในส่วนพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงปฏิบัติกิจจกรณียธรรมจริยาฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้อย่างมากมาย ทั้งในฐานที่ทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ เจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย และประธานาธิบดีสงฆ์ทั้งปวงในพระราชอาณาจักร อาจยกตัวอย่างพระกรณียกิจสำคัญซึ่งทรงสืบทอดมาแต่สมเด็จพระบรมชนกนาถได้ดังนี้

ในส่วนกิจการของวัดบวรนิเวศ ทรงปรับปรุงเพิ่มเติมตำแหน่งเจ้าหน้าที่ในกรรมการสงฆ์ให้ครอบคลุมขึ้น การจัดกรรมการสงฆ์เป็นแผนกนี้มีมาตั้งครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเพิ่มตำแหน่งเจ้าหน้าที่รักษาปูชนียวัตถุ เจ้าหน้าที่รักษาพระอาราม เจ้าหน้าที่ดูการนวกรรม และเจ้าหน้าที่ดูการศึกษา นอกจากนี้ ทรงให้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศ โดยอนุโลมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด เพื่อพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ แต่ต่อมาได้ยกเลิกไปเนื่องด้วย

ปัญหาค่าใช้จ่าย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๕, หน้า ๙๐-๙๖)

ในส่วนกิจการของธรรมยุติกนิกาย ทรงจัดการศึกษาคณะสงฆ์ให้มั่นคงและเป็นระบบระเบียบยิ่งขึ้น โดยขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้ง “มหามกุฏราชวิทยาลัย” ขึ้น เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการหลักสูตรการทดสอบความรู้ มีการสอนทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย อีกทั้งทรงตั้งบุญนิธิไว้เป็นทุนนอนสำหรับอุดหนุนกิจการของราชวิทยาลัย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๕, หน้า ๙๓-๙๕)

ในส่วนกิจการของพระพุทธศาสนาทั้งปวงนั้น ทรงพยายามประสานมหานิกายและธรรมยุติกนิกายให้มีน้ำใจเป็นสามัคคีกัน นับเป็นการสืบสนองพระบรมราโชบายทางศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างสำคัญ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระนิพนธ์ **เรื่องนิกาย**ขึ้น *“เพื่อเตือนสติพวกสหธรรมิกที่ต้องแยกเปนนิกายแล้ว อย่าให้เพลิดเพลินไปในการถือนิกาย เหนโทษแล้วจะได้ประหยัด รวังอย่าให้แตกเปนสำนักออกไปอีกต่อหนึ่ง ส่วนที่แยกจากกันแล้ว จะได้ปฏิบัติหันหน้าเข้าหากันให้ที่สุด ฯ”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๕๗, ไม่มีเลขหน้า) ด้วยมีพระดำริว่า *“ในเวลาแรก ๆ ที่คนเรากำลังคลั่งในพระศาสนา จะถือนิกายก็ทำเนา บัดนี้เปนเวลาที่คนเราจืดจางในพระศาสนา ทั้งความไปมาถึงกันกับคนพวกถือศาสนาอื่นก็มีขึ้น ต้องการความสามัคคีอยู่มาก ไม่เช่นนั้น พวกเรายิ่งจะถูกปั้นเปนก๊กเปนเหล่ากระจายจากกันออกไปอีก ถ้าถูกปั้นทางโน้น ทางนี้เหนี่ยวกันเข้าได้ ก็พอทุเลา”* (เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน)

กุลวังสฐปนธรรมจริยา

การปฏิบัติกุลวังสฐปนธรรมจริยา คือ การตั้งวงศ์ตระกูลไว้ให้ดำรงสืบไป ในแง่นี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงรับศาสนทายาท ผนวชเป็นพระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนา นับเป็นการสืบวงศ์ตระกูลในทางพระศาสนาของสมเด็จพระบรมชนกนาถสมดังพระนาม “วชิรญาณวโรรส” ด้วยเหตุนี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาวโรรสณจึงมักได้รับพระราชธุระทรงงานอันเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางพระศาสนาอยู่เสมอ ดังตัวอย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้เขียนภาพพระราชพงศาวดารพร้อมทั้งประพันธ์โคลงกำกับ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์โคลง

ประกอบรูปที่ ๙๑ แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ภาพทรงพระผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปนสามเณร มีความดังนี้

๏ สมเด็จเอารสไท้	*ภูมิบาล*
ที่ครบสองรัชกาล	*อยู่เกล้า*
เจ้าฟ้ามงกุฎมาน	*สร้อยต่อ*
เจริญพระชนม์ย่างเข้า	*เขตรข้างบรรพชาฯ*
๏ ครานั้นโปรดตั้งราช	*พิธี*
เฉลิมพระเกียรติยศทวี	*เดชไท้*
สมโภชเสร็จแล้วมี	*การแห่ พระนา*
ไตรบาตรทรงครองให้	*คชภู่เผือกเชอญฯ*
๏ ขบวนเดินเดินเลียบอ้อม	*จังหวัด วังนา*
เข้าประตูนามสวัสดิ์	*เขตรขั้น*
ดลวัดพระศรีรัตน์	*ศาสด์เสร็จ ผนวชแฮ*
วัดมหาธาตุนั้น	*ที่ไท้แรมสถานฯ*
๏ บำเพ็ญภารพรตตั้ง	*ศึกษา*
พุทธสาสน์พุทธภา	*สิตไว้*
สำนักนิ์พระราชา	*สงฆ์เรียก นามแฮ*
สัปตมาศล่วงแล้วไท้	*เสด็จเข้าวังสถานฯ*

(*โคลงภาพพระราชพงศาวดาร*, ๒๔๖๕, หน้า ๑๐๐)

ทายัชชปฏิบัติธรรมจริยา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสรรเสริญพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

> *“ข้อซึ่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมพระบุรพาภินิหารบารมีธรรม เสด็จสถิตอยู่ในพระบรมราโชวาท ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานทรงรักษาพระองค์ให้ควรแก่สยาเมกรัชชทายาท เป็นที่ยินดีน้อมเศียรเกล้าของพระบรมวงศานุวงศ์ และมูลมุขมาตยานิกร เสด็จสถิตในสยาเมกราชัยมไหศวรรย์ โดยสรรพเกษมวิธีเป็น*

มหัศจรรย์ปรากฏแก่สรรพอเนกชนนิกร นี้เป็นทายัชชปฏิบัติ ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาอันอุกฤษฏ์ ด้วยประการฉะนี้”

(กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ, ๒๔๘๑, หน้า ๒๐๘)

ในแง่นี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรสทั้งในฐานะพระราชอนุชาและข้าแผ่นดินได้มีส่วนร่วมในทายัชชปฏิบัติธรรมจริยาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิบัติสรรพกรณียกิจน้อยใหญ่สนองพระราชประสงค์สมเด็จพระบรมเชษฐา เพื่ออำนวยความผาสุกสวัสดีแก่อาณาประชาราษฎร สมกับที่ทรงเป็น *“สยาเมกรัชชทายาท”* แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนั้น บรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประธาน ทรงเข้าทุนกันจัดตั้ง “หอสมุดวชิรญาณ” ขึ้น เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งทรงพระมหากรุณาพระราชทานทุนพระราชมรดกไว้แก่พระราชโอรสธิดาทั้งปวง (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, ๒๔๕๙, หน้า ๑๖-๒๑) หอสมุดวชิรญาณนี้คือหอสมุดสำหรับพระนครในเวลาต่อมา ในคราวฉลองหอสมุดวชิรญาณครบรอบ ๑ ปี บรรดาสมาชิกหอสมุดวชิรญาณได้ร่วมกันทำหนังสือ *วชิรญาณสุภาษิต* ขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงมีส่วนร่วมด้วย ปรากฏเป็นพระนิพนธ์ ดังนี้

๏ ขวบนี้นิยมมี	พระพิธีมะโหฬาร
สมโภชมะหาคาร	ระบุเรียกสะมัญญา
๏ ว่าหอวิเชียรญาณ	ณะสถานอะนี้หา
ภาษิตประกอบสา	ระจะแจกสะมาชี
๏ ตูต้องผะเดียงอา	ระธะนานิพนธ์มี
ปราโมทย์กะมลปี	ติมะนัสจะจัดคำ
๏ เปนเหตุเกิดศรี	แลทวีสวัสดิ์นำ
ฝูงชนประพฤติสัม	ฤทธิสุขเสนอกรรณ์
๏ ปวงบาปบให้ทำ	ทุระกรรมระวังมัน
ทางชอบระบอบธรรม์	สุจะริตสงวนงาม
๏ น้อมโน้มมะนัสฉัน	ทะจะมันพยายาม
ทำจิตต์วิสุทธ์สาม	วะระศาสนมุนีสอน
๏ ควรเรานุวัตติ์ตาม	คะติความกระแสกลอน
เปนนิตย์นิรันดร	ณะทิวาณะราตรี

◉ จักสบสถาพร แลบวรสวัสดี
เรืองเดชเจริญศรี ศุภสุขเกษมสานต์ ฯะ
(วชิรญาณสุภาษิต, ๒๔๓๓, หน้า ๑๒)

ทักขิณานุปปทานธรรมจริยา

การปฏิบัติทักขิณานุปปทานธรรมจริยานี้ คือ การบำเพ็ญกุศลอุทิศแด่บุพการีมีบิดามารดาเป็นต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้โดยเสด็จพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เป็นสมเด็จพระบรมเชษฐา ทรงรับอาราธนาในการทรงแสดงพระเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานที่ทรงเป็นพระราชโอรส และทรงปฏิบัติการพระราชพิธีสงฆ์ในฐานที่ทรงเป็นพระภิกษุ

การบำเพ็ญพระกุศลอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงวางไว้เป็นสำคัญ ได้แก่ การตั้งธรรมเนียมถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นต้นเดิมของพระธรรมยุติกนิกาย แต่เดิมธรรมเนียมถวายพระราชกุศลนี้เคยจัดเป็นการภายในวัดบวรนิเวศเท่านั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงหารือในที่ประชุมมหาเถรสมาคม และที่ประชุมได้เห็นชอบพร้อมกันให้วัดธรรมยุตอื่น ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ประกอบการพิธีถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันมหาปวารณา (พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม), ๒๕๖๔, หน้า ๑๗๙) นับเป็น การปฏิบัติทักขิณานุปปทานธรรมจริยาในฐานที่ทรงเป็นศาสนาทายาทในธรรมยุติกนิกายอันมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นต้นเดิม

พระทายาท "ผู้ประเสริฐในราชตระกูลนี้"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปฏิบัติพระองค์ตามบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาอย่างครบถ้วน ทั้งในฐานที่ทรงเป็นกุลทายาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมดังสร้อยพระนาม "มหามกุฎกษัตรราชวรางกูร" และในฐานที่ทรงศาสนทายาทของวชิรญาณภิกขุ สมดังพระนาม "วชิรญาณวโรรส" ในทางราชตระกูล พระองค์ได้แสดงกตเวทิตาฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงสนองพระราชประสงค์สมเด็จพระบรมเชษฐาในกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ อีกทั้งยังทรงเฉลิมพระเกียรติคุณร่วมกันกับพระภราดา ในทางพระศาสนา พระองค์ได้ฉลองพระเดชพระคุณทั้งส่วนของวัดบวรนิเวศวิหาร ธรรมยุติกนิกาย และการพระพุทธศาสนาในพระราช

อาณาจักรทั้งปวง พระกรณียกิจน้อยใหญ่ทั้งหลายมิได้เพียงแต่จะเป็นการแสดงกตัญญูกตเวทิตาเท่านั้น หากยังบังเกิดประโยชน์ในด้านต่าง ๆ แก่สังคมอีกด้วย ข้อซึ่งควรกล่าวถึงเป็นพิเศษในที่นี้คือ งานพระนิพนธ์ทั้งหลายที่ทรงพรรณนาเหตุการณ์และอธิบายรายละเอียดพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ว่าจะเป็น**พระประวัติตรัสเล่า ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ฯลฯ ได้กลายเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์สำคัญสำหรับผู้สนใจศึกษาค้นคว้าต่อไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปฏิบัติ

รายการอ้างอิง

กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ. (๒๔๘๑). *เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ.* พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

โคลงภาพพระราชพงศาวดาร. (๒๔๖๕). พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระตำรวจเอก พระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงหเสนี) กับศพคุณหญิงเชย อนุชิตชาญไชย เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๙). *เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่า ราชาธิวาส.* พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย. (สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาสพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ณ พระเมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙).

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (๒๔๕๙). *ตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร.* พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ สภานายก กับกรรมการ แลเจ้าพนักงานหอพระสมุด เรียบเรียงทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร ณวันเสาร์ที่ ๖ มกราคม ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๙).

ประกาศมหาสมณุตมาภิเษก. ใน *ราชกิจจานุเบกษา.* (๒๔๕๓). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2453/D/2579.PDF

พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ฉบับรวมเล่ม). (๒๕๖๔). กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน). (พระมหาสมณานุสรณ์ เฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ พุทธศักราช ๒๕๖๔).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณจ้า กรมพระยา. (๒๕๖๔). *พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่ม ๒.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๕๗). *เรื่องนิกาย.* พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๖๕). *ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.* พระนคร: โสภณพิรรฒธนากร. (พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงารพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ที่พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๑๔). *พระธรรมเทศนา.* พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔).

วชิรญาณสุภาษิต. (๒๔๓๓). ม.ป.ท.: ม.ป.พ. (เรียบเรียงแลลงพิมพ์ไว้เปนที่รฦกถึงการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ ๑๕ เดือนพฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๘).

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล[๑]

พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่เป็นจำนวนมากและมีหลายประเภท มีทั้งบันเทิงคดีและสารคดี มีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ในบรรดาพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ พระราชหัตถเลขาหรือจดหมายซึ่งทรงมีถึงบุคคลต่าง ๆ ถือเป็นพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง มีทั้งที่เป็นพระราชหัตถเลขาในทางราชการและพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์

พระราชหัตถเลขาในทางราชการ เป็นพระราชหัตถเลขาว่าด้วยเรื่องราชการ มีถึงผู้ที่รับหน้าที่ในราชการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพระราชอนุชา เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ หรือข้าราชการและข้าราชบริพาร อาทิ พระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม ต่อมาเป็นเจ้าพระยายมราช) พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) ฯลฯ

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ เป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงบุคคลใกล้ชิด เนื้อหาเป็นเรื่องราวส่วนพระองค์ เป็นการสนทนากันด้วยเรื่องต่าง ๆ บอกเล่าเหตุการณ์หรือบุคคลที่ประสบพบ โดยเฉพาะระหว่างที่เดินทาง ความคิดเห็นต่อสิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็น รวมทั้งอารมณ์ความรู้สึก พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่เป็นที่รู้จักกันดี อาทิ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พุทธศักราช ๒๔๔๐ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล วิมลประภาวดี กรมขุนอู่ทองเขตขัติยนารี ในคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พุทธศักราช ๒๔๕๐ ซึ่งต่อมาได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือ**ไกลบ้าน**

---

[๑] ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทความนี้จะกล่าวถึงพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีเนื้อหาทั้งเรื่องราชการที่ทรงปรึกษาหารือกันและเรื่องส่วนพระองค์ พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์เหล่านี้จึงได้บันทึกความรู้ ความคิด พระทัศนะ พระราชวิจารณ์ พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เรื่องราวในประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้มีการบันทึกอย่างเป็นทางการ หรือเรื่องราวอันเป็น “เบื้องหลัง” หรือที่มาของเหตุการณ์หรือสิ่งสำคัญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยและปรากฏสืบเนื่องต่อมา

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในคำนำของหนังสือซึ่งจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อวันปิยมหาราช พุทธศักราช ๒๔๗๒ ตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงคัดสำเนาเรียบเรียงเป็นลำดับ รักษาไว้ในพระตำหนักที่วัดบวรนิเวศจนสิ้นพระชนม์ รวบรวมได้รวมทั้งสิ้น ๑๖๘ ฉบับ แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๘ หมวด ได้แก่ การเกี่ยวกับพระราชวงศ์ การในพระองค์ การคณะสงฆ์ การศาสนา การศึกษา การบำรุงวัด การเทศนา และการปกิณกะ

เนื้อหาทั้ง ๘ หมวดดังกล่าวมีทั้งที่เป็นเรื่องราชการและเรื่องส่วนพระองค์ สามารถจำแนกเป็นกลุ่มได้เป็น ๓ กลุ่มหลัก โดยพิจารณาจากเรื่องที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ การศาสนาและการศึกษา การเกี่ยวกับพระราชวงศ์ และการในพระองค์ และมีเรื่องเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ อีกบางเรื่องสะท้อนให้เห็นพระราชกรณียกิจและพระกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงร่วมกันเพื่อประโยชน์แก่พระราชอาณาจักร พระศาสนา และพระราชวงศ์ รวมทั้งสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันอาทรใกล้ชิดระหว่างทั้งสองพระองค์ในฐานะพี่น้องอีกด้วย

เนื่องจากเนื้อหาในพระราชหัตถเลขาต่าง ๆ มีหลายเรื่องและมีรายละเอียดมาก ในที่นี้ใคร่ขอยกมาแสดงโดยสังเขปเพียงบางเรื่องเท่านั้น เพื่อเป็นการ “แนะนำ” ให้ผู้สนใจได้ค้นคว้าและอ่านพระราชหัตถเลขาด้วยตนเองต่อไป อันจะทำให้ได้รับสาระประโยชน์และความเพลิดเพลินอย่างเต็มที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ที่มา: หนังสือ ประมวลภาพพระปิยมหาราช ของ เอนก นาวิกมูล (2532))

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

การศาสนาและการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเร่งพัฒนาบ้านเมืองในทุกด้าน นอกจากการปฏิรูปการบริหารราชการ การปกครอง การพัฒนาเศรษฐกิจ การสร้างสิ่งก่อสร้าง ระบบสาธารณูปโภค และการสื่อสารต่าง ๆ แล้ว สิ่งที่ทรงให้ความสำคัญอย่างยิ่งคือการศาสนาและการศึกษา ทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของเยาวชนทั่วไป อันเป็นทั้งการสืบทอดพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระบุรพมหากษัตริย์และการพัฒนาคนให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยและบ้านเมือง ซึ่ง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการสนองพระบรมราโชบายและทรงดำเนินการต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์

การศาสนา

พระราชกรณียกิจด้านการศาสนาที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฯ มีหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง**การสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัด** ได้แก่ การสร้างวัดเบญจมพิตร ซึ่งเป็นวัดประจำพระราชวังดุสิตและทรงมุ่งหมายให้เป็นที่จัดการศึกษาแก่คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย การปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสอันเป็นพระอารามสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงพระผนวชเคยประทับ เรื่องที่ทรงปรึกษาหารือกันมีกระทั่งรายละเอียดเกี่ยวกับการคัดเลือกรูปที่จะใช้เขียนลงบนฝาผนัง นอกจากนี้ยังมีเรื่อง**การบริหารจัดการวัดต่าง ๆ** ได้แก่ วัดนรนารถสุนทริการาม วัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดตรีทศเทพ

นอกจากการสถาปนาและจัดการศึกษาแก่พระสงฆ์ในพระนครแล้ว ยังทรงให้ความสำคัญแก่**การบำรุงศาสนาในหัวเมือง**ด้วย จากการที่ได้เสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ทรงทราบความเป็นไปและการ

ประพฤติปฏิบัติ รวมทั้งการสั่งสอนธรรมของพระภิกษุหัวเมือง ทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกวดขันและทรงแต่งหนังสือเพื่อให้พระภิกษุตามหัวเมืองใช้เทศน์

ด้วยหม่อมฉันมาเที่ยวครั้งนี้ ได้มาทำบุญพระบรมอัฐิทูลกระหม่อมที่เมืองจันทบุรี ได้ฟังเทศนาที่พระครูสังฆปาโมกข์มาเทศน์ มีเนื้อหาเปนนิทานมาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อย ไม่เปนที่เลื่อมใส เห็นว่าการศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเสื่อมทรามมาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลว ๆ ไหล ๆ ฤๅหนังสือที่ลึกเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่าถ้าแต่งหนังสือเทศน์ที่เข้าใจง่าย ๆ เหมือนหนังสือสมเด็จพระวนรัตน แต่งให้เปนคำไทย ๆ อย่าให้ติดศับท์มากฤๅติดศับท์ต้องแปลทุกคำ ตีพิมพ์ส่งออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอนสัปรุศ เห็นว่าการศาสนาที่จริงแท้จะแพร่หลายเปนประโยชน์มาก...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
๒๔๗๒, หน้า ๕๔)

จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่าเป็นพระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ทรงสติปัญญาสามารถ ทรงรู้เข้าพระทัยธรรมะอย่างแตกฉานและทรงแต่งหนังสือเทศนาได้ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในการต่าง ๆ อยู่เสมอ มีพระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์หลายฉบับที่ทรงปรึกษาหารือเพื่อ**ร่างเนื้อหาพระธรรมเทศนา**ในพระราชพิธีต่าง ๆ อาทิ เทศนาพระราชประวัติ เทศนาในงานศตพรรษ งานพระบรมอัฐิสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

การศาสนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเจริญกว้างขวางอย่างยิ่ง พระราชหัตถเลขาหลายฉบับสะท้อนให้เห็นการที่สยามเป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนาและมีความสัมพันธ์ทางศาสนากับชาติอื่น ๆ เช่น **เรื่องพระภิกษุลังกามาขอบวชแปลงเป็นธรรมยุติ เรื่องชาวอินเดียมาขอบวช** หรือ**เรื่องการรับพระบรมสารีริกธาตุที่ขุดพบที่เมืองกบิลพัสดุ์จากรัฐบาลอินเดีย** ซึ่งเป็นเรื่องที่ทรงระมัดระวังอย่างยิ่งหลังจากที่รัฐบาลอินเดียมีหนังสือขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระบรม

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ทรงมีไปมาระหว่างกันเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่ายิ่ง เพราะได้บันทึกเรื่องราวอันเป็นเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยหรือเรื่องที่เป็น "เบื้องหลัง" ของพระราชกรณียกิจ เหตุการณ์ หรือบรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและดำเนินไปในเวลานั้น ซึ่งบางเรื่องบางเหตุการณ์ยังคงส่งผลกระทบสำคัญมากระทั่งปัจจุบัน

สารีริกธาตุที่ขุดพบในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ในฐานะที่ทรงเป็นบรมกษัตริย์ผู้ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภกแห่งประเทศเอกราชที่ยังคงเหลืออยู่เพียงประเทศเดียว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการศึกษาค้นคว้าและสอบสวนจนเกิดความมั่นใจว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุองค์จริง จากนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุขุมนัยวินิตเป็นหัวหน้าคณะไปเชิญพระบรมสารีริกธาตุจากอินเดียมายังกรุงเทพมหานคร โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุจากเมืองกบิลพัสดุ์นี้ไว้ที่บรมบรรพตหรือพระเจดีย์ภูเขาทอง และยังได้พระราชทานแบ่งพระบรมสารีริกธาตุบางส่วนแก่ประเทศญี่ปุ่น รัสเซีย พม่า และลังกา ซึ่งกราบบังคมทูลขอพระราชทานอีกด้วย

การศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่**การจัดการศึกษาและพัฒนาการศึกษาแผนใหม่ทั้งของฆราวาสและของคณะสงฆ์** ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงรับสนองพระบรมราโชบายในการนี้ ดังปรากฏพระราชหัตถเลขาหลายฉบับ อาทิ พระราชหัตถเลขาว่าด้วยเรื่อง**การสอนธรรมแก่เด็กและการสอบไล่พระปริยัติธรรม**

นอกจากนี้ ส่วนสำคัญประการหนึ่งในการจัดการและพัฒนาการศึกษา

แผนใหม่คือ **การแต่งหนังสือและการจัดทำหนังสือ** เพื่อให้เป็นเครื่องสั่งสอนและสร้างเสริมความรู้ ในพระราชหัตถเลขาปรากฏเรื่องที่ทรงปรึกษาหารือกันใน**การแต่งหนังสือนวโกวาท** สำหรับพระนวกะหรือพระภิกษุบวชใหม่จะได้อ่านทำความเข้าใจ หลักธรรมต่าง ๆ อันเป็นเบื้องต้นในการเป็นพระภิกษุและเตรียมความรู้สำหรับการเป็นฆราวาสที่ดี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสชมเชยว่าทรงแต่งได้ดี มี**เรื่องการพิมพ์หนังสืออรรถกถา** ตามคำขอของ Professor Rhys Davids แห่งสมาคมบาลีปกรณ์ ประเทศสหราชอาณาจักร

หนังสือสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แปลและจัดพิมพ์คือ**หนังสือนิบาตชาดก** ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระราชหฤทัยยิ่ง ด้วยเป็นหนังสือที่จะใช้แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ พระราชธิดาพระองค์นี้ประสูติแต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค) พระสนมเอก และเป็นพระราชธิดาที่ทรงสนิทเสน่หาอย่างยิ่ง ดังที่ทรงตรัสเรียกว่า “ลูกเมียคู่ทุกข์คู่ยาก” ได้มีพระราชหัตถเลขาทรงปรึกษาหารือถึงรายละเอียดต่าง ๆ เช่น วิธีการแปล การหาตัวผู้ที่จะแปล การเรียงพิมพ์ การใช้ถ้อยคำต่าง ๆ ฯลฯ

> *ใจหม่อมฉันรักฟรีแตรนสเลชัน (free translation-ผู้เขียน) แลย่อให้สั้น ไม่ใช้คำซ้ำเช่นภาษามคธ แต่คำที่เรียงลงนั้นจะต้องบรรจุคำให้เต็มให้เรียบในภาษาไทย ได้คิดหาตัวอย่างซึ่งจะยกถวายยังนึกไม่ใคร่ออก ในเวลานี้นึกได้แต่ประกาศขอฝนซึ่งราชบัณฑิตยอ่าน แปลคาถาเทวดา แลคาถาพุทธภาษิต ดูเหมือนจะจุดีมากแลเข้าใจง่าย... ถ้าแปลนั้นให้เข้าใจง่ายเห็นปานนั้น น่าจะเปนที่พอใจผู้ที่ต้องการรู้ทางใจความไม่ใช่ทางภาษา*
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๒, หน้า ๘๔)

เหตุที่มีพระราชดำริที่จะแปลนิบาตชาดกเพราะทรงเห็นว่านิบาตชาดกเป็นวรรณกรรมสำคัญของโลก ควรที่จะได้แปลไว้เป็นภาษาไทยอันเป็นการแสดงความเจริญทางอักษรศาสตร์ และเป็นประโยชน์ทั้งในทางธรรมะและการศึกษาค้นคว้าในทางวิชาการ ดังที่ได้มีพระบรมราชาธิบายไว้

ในคำนำของหนังสือในการจัดพิมพ์ครั้งแรก การแปลและจัดพิมพ์นิบาตชาดกนี้ได้ดำเนินการเป็นเวลายาวนานถึง ๓ รัชกาล มาสำเร็จบริบูรณ์ครบทั้ง ๕๔๗ เรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

อีกเรื่องหนึ่งที่นับเนื่องอยู่ในการศึกษาด้วยนั่นคือ **การค้นคว้าความรู้ต่าง ๆ ที่ทรงสงสัย**จากคัมภีร์และตำราวิชาการต่าง ๆ เช่น พระราชหัตถเลขาว่าด้วย**การวินิจฉัยศัพท์ ณฎฐ หรือ ณัฏฐ** (ปัจจุบันนิยมเขียน ณัฐ) ซึ่งมีลักษณะคล้ายปุจฉา-วิสัชนาในขนบเดิม โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปุจฉาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสืบค้นศัพท์ ณฎฐ นี้ ด้วยทรงสงสัยว่าศัพท์นี้มีที่มาอย่างไร เพราะไม่มีในภาษาบาลีมาแต่เดิม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงค้นคว้าจากคัมภีร์ต่าง ๆ รวมทั้งพจนานุกรมสันสกฤตของ Sir Monier Williams แล้วจึงถวายวิสัชนาว่าเป็นศัพท์ที่อาจจะมีที่มาในทางสันสกฤต ต่อมาท่านผู้แต่งคัมภีร์บาลีในชั้นหลังได้นำมาใช้บ้าง ในความหมายว่า “นักปราชญ์” จนเป็นที่แพร่หลาย แม้กระทั่งปัจจุบันก็เป็นคำที่คนนิยมนำมาตั้งชื่อ เช่น ณัฐพงศ์ ณัฐพร ณัฐพล ณัฐพัฒน์ ฯลฯ ลักษณะการค้นคว้าและตำรับตำราที่ทรงใช้ แสดงความเป็นปราชญ์และนักศึกษาค้นคว้าวิจัยที่มีญาณทัศน์กว้างขวางของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นอย่างดี

การเกี่ยวกับพระราชวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาทรงปรึกษาเรื่อง**การเกี่ยวกับพระราชวงศ์**กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่เนือง ๆ มีทั้งที่เนื่องด้วยราชการ และที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์ เรื่องที่เนื่องด้วยราชการ อาทิ **เรื่องการถวายอดิเรกสมเด็จพระบรมราชินีนาถ** ซึ่งสืบเนื่องมาจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอรรคราชเทวีขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อันเป็นการยกย่องพระเกียรติเจ้านายฝ่ายในขึ้นว่าราชการต่างพระองค์ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน เหตุที่ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ก็เพราะทรงเป็นพระราชชนนีของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารซึ่งเป็นพระรัชทายาท เมื่อทรงสถาปนาขึ้นแล้ว ได้มีพระราชดำริที่จะให้ถวายพระเกียรติยศอย่างเต็มที่ จึงทรงปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เรื่องการใช้ราชาศัพท์ต่าง ๆ ว่าให้ใช้เสมอด้วยพระมหากษัตริย์ เว้นแต่ตัดคำว่า “บรม” ออกเสียเท่านั้น นอกจากนี้ในการพิธีสงฆ์ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการถวาย

อดิเรกด้วย ซึ่งตามประเพณีตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ จะถวายอดิเรกเฉพาะแก่พระมหากษัตริย์เท่านั้น ทรงปรึกษาหารือรายละเอียดต่าง ๆ เช่น ถ้อยคำที่ใช้ โอกาสในการถวายอดิเรก การถวายพระพรลา เพื่อให้เป็นการเหมาะสมและถวายพระเกียรติแก่สมเด็จพระบรมราชินีนาถอย่างเต็มที่จนเป็นแบบแผนสืบต่อมา

นอกจากเรื่องอันเป็นราชการแล้ว ยังมี**เรื่องเกี่ยวกับพระราชโอรสธิดา** เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ผูกดวงพระชะตาประทานพระราชโอรสธิดาแทน “เสด็จพระอุปัชฌาย์” คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ซึ่งสิ้นพระชนม์ไป

เรื่องที่ขอให้ทรงช่วยดูแลพระราชโอรสที่ทรงผนวช กล่าวคือในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ พระเจ้าลูกยาเธอ ๔ พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม และพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ทรงผนวชเป็นสามเณร ความในพระราชหัตถเลขาแสดงว่า ยังไม่ทรงพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสผนวชด้วยยังทรงเยาว์พระชันษามาก แต่มิอาจจะทรงขัดความประสงค์ของเจ้าจอมมารดาของพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายได้ ด้วยถือตามความเชื่ออย่างไทยว่าบวชพระเป็นกุศลของพ่อ บวชเณรเป็นกุศลของแม่ จึงต้องทรงยอม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยกังวลเรื่องความประพฤติของพระองค์เจ้าสามเณรทั้งสี่ จึงทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ย้ายจากวัดมกุฎกษัตริยารามมาประทับที่วัดบวรนิเวศเป็นการชั่วคราว กล่าวโดยภาษาสามัญก็คือ ทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในฐานะที่เป็นอามาช่วยดูแล “หลาน ๆ” อันแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กันในฐานะพระญาติอันสนิท และเป็นผู้ที่ทรงไว้วางใจว่าจะสามารถดูแลอบรมพระราชโอรสได้อย่างเรียบร้อย

ในทางกลับกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ อันเป็นโอกาสให้ได้ทรงพบบรรดาพระราชโอรสทั้งหลายที่กำลังทรงศึกษาอยู่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทูลขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราโชวาทในเรื่องพุทธศาสนาแก่พระราชโอรสด้วย

พระราชหัตถเลขาได้บันทึกถึงเหตุการณ์หนึ่งที่เป็นปัญหาสร้างความเดือดร้อนพระทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ **เรื่องหนังสือสนุกนึก** อันเป็นเรื่องสั้นสมัยใหม่อย่างตะวันตกเรื่องแรก ๆ ของไทย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงพระนิพนธ์ ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ โดยลักษณะของเรื่องสั้นนั้นไม่ใช่เรื่องจริง แต่เป็น

เรื่องแต่งที่อาจจะใช้ฉากที่มีอยู่จริงเป็นพื้นของเรื่องที่แต่งขึ้นเพื่อสร้างความสมจริง กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงแต่งเรื่องนี้โดยให้ตัวละครเป็นพระในวัดบวรนิเวศนั่งล้อมวงคุยกันถึงเรื่องที่จะลาสิกขาออกมาทำราชการและการแต่งงานมีเหย้าเรือน ซึ่งไม่เหมาะแก่ความเป็นภิกษุเท่าใดนัก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศในเวลานั้นทรงอ่านแล้วก็ไม่เข้าพระทัยว่าเป็นเรื่องแต่งอย่างสมัยใหม่ ก็ทรงโทมนัสน้อยพระทัยว่าเป็นการให้ร้ายพระวัดบวรนิเวศกระทบไปถึงพระองค์ท่านที่เป็นผู้ปกครองวัดโดยตรง ถึงขั้นว่าจะไม่ทรงลงเทศน์ในวันพระอีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงร้อนพระทัยยิ่ง และมีพระราชหัตถเลขาไปทูลชี้แจงและขอประทานโทษสมเด็จฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ซึ่งเป็นเสด็จพระอุปัชฌาย์ แล้วทรงสำเนาถึงสมเด็จฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้ทรงทราบด้วย

การในพระองค์

ในฐานะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระราชอนุชาอันสนิทและเป็นพระภิกษุผู้ทรงปัญญาเป็นปราชญ์และมีพระจริยาวัตรน่าเลื่อมใส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทั้งทรงแสดงความอาทรห่วงใยและแสดงความเคารพแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นอย่างยิ่ง ดังความที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฯ หลายฉบับ เช่น เรื่องการพระกุศลอุทิศพระราชทานเจ้าจอมมารดาแพในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และเจ้านายอีก ๔ พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ พระองค์เจ้าพักตร์พิมลพรรณ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์) และพระองค์เจ้าบัญจบเบญจมา ความในพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นถึงพระราชหฤทัยที่ทรงผูกพันและซาบซึ้งในความอาทรห่วงใยและความจงรักภักดีของเจ้าจอมมารดาแพที่มีต่อพระองค์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

> *ด้วยการในพระกุศลที่ทรงบำเพ็ญเวลาวันนี้เปนส่วนอุทิศให้แก่แม่แพ ซึ่งเปนมารดาเลี้ยงของหม่อมฉันแท้ เพราะได้มีคุณอุปการบำรุงมาเหมือนบุตร หม่อมฉันยังรฦกได้เปนนิตย์ ถึงเวลาที่ห่อหิ้วของไปป้อนให้รับประทานในที่ต่าง ๆ ทุกข์ด้วยในเวลาหม่อมฉันมีความผิด ยินดีด้วยในเวลาดี แลรฦกถึงเวลาที่หม่อมฉันตื่นขึ้นมีน้ำตาอาบหน้าเมื่อได้ทราบข่าวว่าตาย ความจำได้อันนี้ปรากฏอยู่ในใจไม่ขาด แต่มิรู้จะทดแทนคุณเฉพาะตัวได้ เพราะล่วงลับไปเสียช้านานมาแล้ว*

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
๒๔๗๒, หน้า ๒๑-๒๒)

เรื่องทรงเล่าขณะเสด็จประพาสยุโรป เช่น ทรงเล่าถึงการที่ได้เฝ้าสมเด็จพระสันตปาปาที่วาติกันในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ทรง "สารภาพ" ว่าได้ทรงจุมพิตพระหัตถ์สมเด็จพระสันตปาปา ทรงอธิบายว่ากระทำเช่นนั้นด้วยความเคารพนับถือตามธรรมเนียมอันดี ทั้งสมเด็จพระสันตปาปาเองก็เป็นผู้ทรงประพฤติตั้งอยู่ในสุจริตธรรม เป็นผู้ควรแก่การบูชา

นอกจากจะทรงเล่าเรื่องต่าง ๆ ขณะเสด็จประพาสแล้ว ข้อความในพระราชหัตถเลขายังแสดงด้วยว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบข่าวคราวเรื่องราวต่าง ๆ ในพระนครจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งนี้เพราะไม่ได้ทรงทราบข่าวจากกรุงเทพฯ เป็นเวลาหลายวัน ทรงสงสัยว่าจะเกิดเหตุร้าย จึงมีพระราชโทรเลขถามมายังสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ "*โดยทรงเห็นว่าเป็นสมณคงไม่อำพราง*" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๒, หน้า ๒๘)

พระราชหัตถเลขาบางฉบับแสดงให้เห็นความสนิทสนมและความอาทรห่วงใยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เช่น ทรงจัดหาข้าวใหม่ที่มีรสอร่อยมาถวายเพื่อให้เสวยได้มากขึ้น ทั้งยังจัดหาผู้ที่จะหุงข้าวนั้นให้ดีได้เพื่อที่จะได้หุงถวายเป็นประจำ หรือการจัดงานเลื่อนกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญและใส่พระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ทรงปรึกษาหารือกันในเรื่องรายละเอียดต่าง ๆ ในพิธี มีการจัดทำหนังสือประชุมสุภาษิตและมีดสำหรับตัดกระดาษเพื่อพระราชทานแจกเป็นของชำร่วยเป็นต้น หรือเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ก็ได้ทรงซื้อผ้าเนื้อดีมาถวายให้ทรงใช้

> *ด้วยมีของตั้งใจจะซื้อมาถวายอีกอย่างหนึ่ง คือผ้ากัมพล ที่เขาเรียกว่าแคชเมียชอล (shawl-ผู้เขียน) เปนของทำในประเทศยุโรป เลียนอย่างผ้าส่านแคชเมียในประเทศอินเดีย ซึ่งเปนที่นับถือของไทยเราแต่โบราณ แลฝรั่งกำลังตื่นกันมาก เปนเหตุที่เนื้อนุ่ม ได้พบมีสีขาว เดิมคิดว่าจะซื้อมาตัดจีวรถวายพระอื่น ๆ ด้วย แต่ราคาแรงรอไม่ติด จึงได้ซื้อมาแต่ผืนเดียว จะฉีกตัดจีวรก็เสียดายอยู่ เห็นว่าจะใช้เปนผ้าห่มหนาวได้ แต่มาไม่ทันกำหนดเมื่อไปที่วัด ด้วยมาแล้วยังต้องย้อม ก็อยู่ข้างจะเปนการใหญ่... บัดนี้*

เปนอันสำเร็จได้ดังปรารถนา แต่เนื้อกระด้างไปกว่าเดิมสัก นิดหนึ่ง ขอส่งมาถวายเพื่อทรงทันฤดูหนาว...

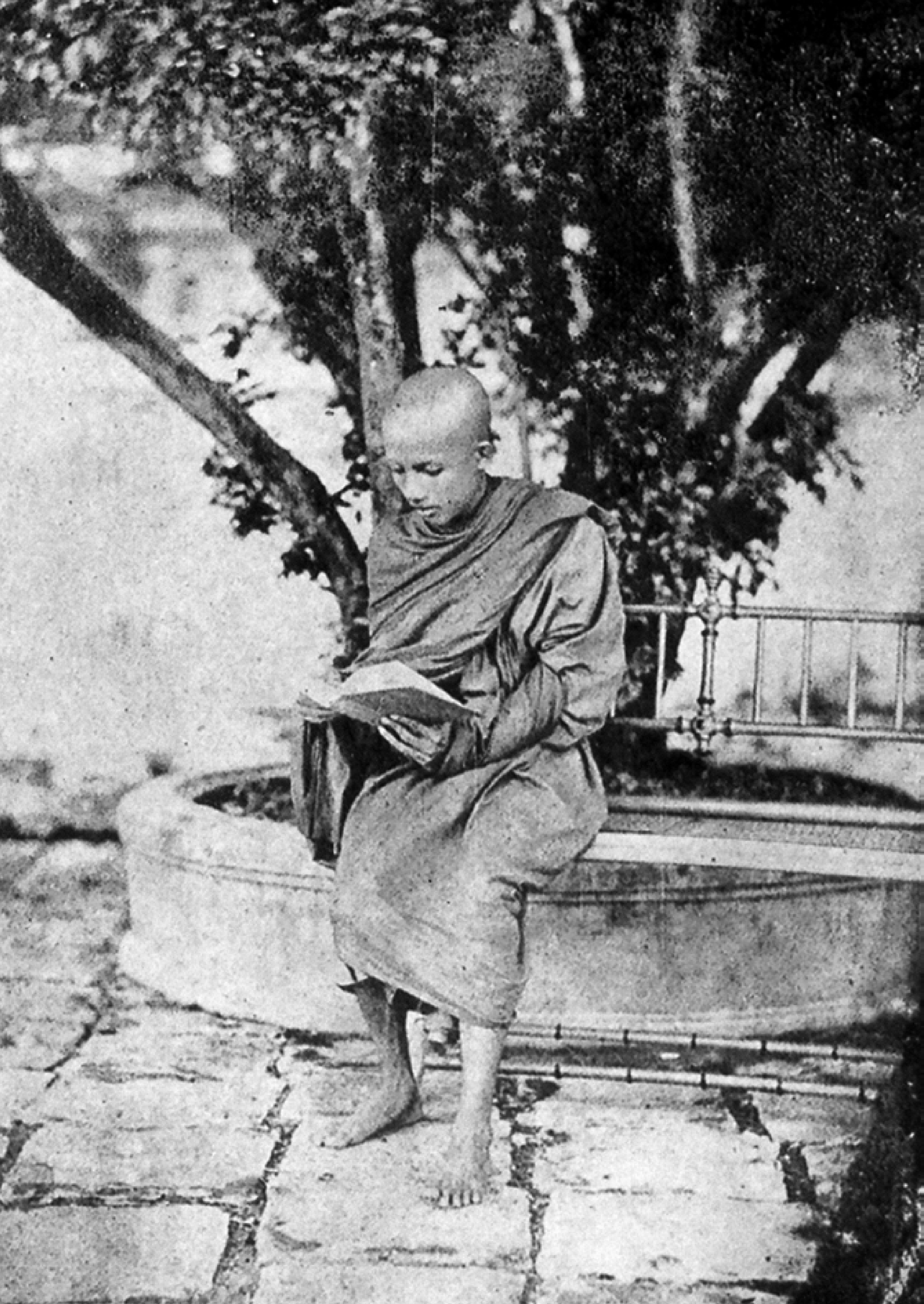
(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๒, หน้า ๒๘-๒๙)

สรุป

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ทรงมีไปมาระหว่างกันเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่ายิ่ง เพราะได้บันทึกเรื่องราวอันเป็นเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยหรือเรื่องที่เป็น "เบื้องหลัง" ของพระราชกรณียกิจ เหตุการณ์ หรือบรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและดำเนินไปในเวลานั้น ซึ่งบางเรื่องบางเหตุการณ์ยังคงส่งผลกระทบสำคัญมากระทั่งปัจจุบัน เช่น การศาสนาและการศึกษา ซึ่งได้ทรงวางรากฐานไว้อย่างมั่นคงด้วยพระญาณทัศนะอันยาวไกล การได้มีโอกาสอ่านพระราช

บรรณานุกรม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๗๒). *พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จุฑาคภัสติ์ รัตนพันธ์[๑]

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเปี่ยมล้นด้วยพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาสามารถในด้านการต่าง ๆ ทั้งด้านการเมืองการปกครอง การทหาร การศึกษา การสาธารณสุข การต่างประเทศ และวรรณกรรมและอักษรศาสตร์ ทรงนำพาสยามวัฒนาสถาวรทัดเทียมกับนานารยะประเทศสมกับพระราชสมัญญาว่า "สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า" คือ "พระราชาผู้ทรงเป็นนักปราชญ์ที่ยิ่งใหญ่" แต่เบื้องหลังความสำเร็จแห่งรัชกาลนี้ย่อมมีผู้ที่เป็นกำลังสำคัญในการอบรมบ่มพระนิสัยให้เป็นผู้คงแก่เรียนทั้งทางโลกทางธรรมมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์จนแผ่ผลไพศาลเต็มที่ในรัชกาลนั้น ผู้ที่ประคับประคองสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์นั้นมาตลอดทุกช่วงแห่งพระชนม์ชีพคือ "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" สมเด็จพระมหาสังฆนายกปธานาธิบดีแห่งสงฆ์พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้ทรงเป็น "บุรุษย์รัตน์อันล้ำเลิศ" ของแผ่นดิน

สายสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระมหาสังฆนายกพระองค์นั้นกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ผูกพันแนบแน่นทั้งในฐานะพระญาติวงศ์สนิทและในฐานะครูและศิษย์ กล่าวคือ ในฐานะพระญาติวงศ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นพระปิตุลา คือ อาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระภาติยะ คือ หลานอาในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ส่วนในฐานะครูและศิษย์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนิทสนมคุ้นเคยต้องพระอัธยาศัยกันมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมาตั้งแต่ยังทรงดำรง

---

[๑] นิสิตดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราวุธ ได้เสด็จวัดบวรนิเวศวิหารอันเป็นสำนักแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นเมื่อครั้งทรงผนวชสามเณร และเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราวุธ เสด็จไปทรงศึกษา ณ ยุโรป สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้เป็นผู้ทรงรับคำปฏิญญาแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะ และสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นผู้ถวายพระอนุศาสนีโดยเสมอมา

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราวุธ ทรงดำรงพระอิสริยยศสยามมกุฎราชกุมาร และประทับ ณ ทวีปยุโรป แม้ระยะทางจะห่างไกลจากสยามมาก แต่เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงออกหนังสือ**ธรรมจักษุ** ก็ทรงส่งหนังสือมีชื่อนั้นไปถวายสมเด็จพระยุพราชถึงยุโรป สมเด็จพระยุพราชสบพระทัยมากเนื่องด้วยพระอัธยาศัยในการออกหนังสือต้องกันกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถฉบับหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นว่าแม้พระองค์จะประทับอยู่ต่างชาติต่างศาสนา แต่กระนั้นก็ยังทรงมั่นคงในพระพุทธศาสนาไม่เสื่อมคลาย ยังความโสมนัสยินดีแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถยิ่งในการนี้สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชหัตถเลขาทรงเล่าถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กับทั้งทรงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถวายพระอนุศาสนีแก่สมเด็จพระยุพราชเนือง ๆ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโสมนัสปานนั้นก็เหตุด้วยพระราชจริยวัตรแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่เป็นไปตามพระราชปรารถนาประการหนึ่ง และทรงเลือกครูได้ถูกคนคือ เลือกสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้ทรงเป็นครูแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอีกประการหนึ่ง ในเรื่องการถวายพระอนุศาสนีนั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ จะพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระยุพราช ก็ทรงปรึกษาสมเด็จพระสมณเจ้าฯ ซึ่งได้ถวายคำแนะนำให้พระราชทานพระบรมราโชวาทอย่างที่เคยพระราชทานมาแล้วซึ่งว่าด้วยคำสอนทางพระพุทธศาสนาเรื่องการหมั่นไม่เกียจคร้าน และเป็น "เทียบการใหม่ให้เข้ากับการเก่า"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นธุระในการอันเนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ตั้งแต่ยังมิได้ทรงราชย์ดังเช่น เรื่องใช้คำว่า "มหา" นำหน้าพระนาม "วชิราวุธ" ในบทสวด ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถทูลปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หรือแม้แต่เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จกลับจากยุโรปถึงพระมหานครในเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงมีส่วนเตรียมการรับเสด็จสมเด็จพระยุพราชผู้ทรงเป็นศิษย์ มีลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้า

พระสถาพรพิริยพรต (ต่อมาเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า) ให้วัดทั้งหลายที่อยู่ระยะทางแต่งการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระยุพราชได้ทรงพระผนวชตามโบราณราชประเพณี ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พรรษา ทรงได้รับสมณฉายาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นพระราชอุปัธยาจารย์ว่า “วชิราวุโธ” ในการนี้ความสัมพันธ์ของสองพระองค์ก็แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น พระองค์หนึ่งเป็นพระราชอุปัชฌาย์ พระองค์หนึ่งเป็นสัทธิวิหาริกในสำนักนั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญรอบรู้คดีทั้งทางโลกทางธรรมยิ่งโดยมิต้องสงสัย ทรงเป็นอุปัชฌาจารย์ผู้ถ่ายทอดความเป็นปราชญ์ไปยังสมเด็จพระยุพราชผู้ทรงเป็นสัทธิวิหาริกอย่างเต็มที่สมดังพระราชปรารถนาพระบาทสมเด็จพระบรมรามาธิบดีที่ ๕ อย่างเช่นในการที่สมเด็จพระยุพราชเสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลก ได้ทรงตรวจตราโบราณวัตถุสถานและสอบสวนเรื่องตำนานของเมืองโบราณต่าง ๆ ในการนี้มีพระราชหัตถเลขาถวายสมเด็จพระอุปัชฌาย์เสมอ เมื่อใดที่ทรงสงสัยก็ทรงขอประทานคำแนะนำ ดังเช่นเมื่อครั้งที่สมเด็จพระยุพราชทรงได้ศิลาจารึกวัดกระพังช้างเผือกอักษรขอมจากเมืองสุโขทัย ทรงแปลด้วยพระองค์แล้วแต่ยังไม่ได้ความโดยละเอียด ก็ทรงอาราธนาสมเด็จพระอุปัธยาจารย์ประทานพระอนุเคราะห์ให้เปรียญช่วยแปล สมเด็จพระอุปัชฌาย์ทรงรับ ทรงแปลศิลาจารึก ประทานข้อสันนิษฐานเกี่ยวแก่ศัพท์ และลายพระพุทธบาทเพิ่มเติม นอกจากสมเด็จพระอุปัชฌาย์จะทรงเป็นผู้ไขข้อสงสัยของสมเด็จพระยุพราชแล้ว อีกคราหนึ่งเมื่อครั้งสมเด็จพระยุพราชทรงร่างคำกราบบังคมทูลเปิดคลุมพระบรมรูปทรงม้า ครั้งทรงร่างเสร็จแล้วจึงทรงส่งร่างคำกราบบังคมทูลนั้นถวายสมเด็จพระอุปัชฌาย์เพื่อทรงขอประทานพระวินิจฉัย สมเด็จพระอุปัชฌาย์ทรงชื่นชมในพระปรีชาสามารถแห่งสมเด็จพระยุพราชเป็นอย่างยิ่งถึงกับออกพระโอษฐ์ชมว่า “คำนี้ทรงเรียบเรียงดีมาก ยังอยากได้ต่อไปว่าไฉนคนชั้นหลังจะรู้ภาษาเรียงได้เช่นนี้บ้าง” ในขณะเดียวกันก็มิได้ทรงชมอย่างเดียว แต่ยังทรงมีพระวินิจฉัยถ้อยคำเนื้อความบางประการในร่างคำกราบบังคมทูลนั้น ทั้งนี้เพื่อทรง “ยั่ว” ให้สมเด็จพระยุพราช “ทรงเล่น” ภาษาให้ลึกซึ้งอีกด้วย เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีส่วนสำคัญในการจุดประกายความสนพระราชหฤทัยใฝ่ศึกษาในทางโบราณคดีประวัติศาสตร์ อันเป็นศาสตร์ที่ชาติอารยะให้ความสำคัญ และสมเด็จพระยุพราชก็ทรงนำความรู้เหล่านั้นมาใช้ในการสร้างชาติเมื่อพระองค์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะผนวชเป็นพระภิกษุ และสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ขณะบรรพชาเป็นสามเณร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะผนวชเป็นพระภิกษุ พร้อมด้วยคณะสงฆ์

เสด็จขึ้นทรงราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ เช่น การนำเรื่อง "พระร่วง" มาใช้เป็นกุศโลบายในการดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติ ประการหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นยังทรงเป็นแรงบันดาลพระราชหฤทัยในทางอักษรศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เช่น ทรงพระราชนิพนธ์**ธรรมาธรรมะสงคราม** ขึ้นจาก**พระธรรมเทศนามงคลวิเสส**ที่สมเด็จพระราชูปัธยาจารย์ถวายในงานเฉลิมพระชนมพรรษา พระธรรมเทศนาครั้งนั้นเป็นต้องพระราชหฤทัยยิ่ง พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ถึงกับทรงออกพระโอษฐ์ในส่วนคำนำพระราชนิพนธ์ว่า *"สมเด็จพระมหาสมณะทรงเลือกอุทาหรณเหมาะหนักหนา... คล้ายจริง ๆ กับกิจการที่ได้เปนไปแล้วในงานมหาสงครามในยุโรป อันพึ่งจะยุติลงในศกนั้นด้วยความปราชัยแห่งฝ่ายผู้ที่ประพฤติละเมิดธรรมะ"*

ความผูกพันสนิทเสน่หาระหว่างสมเด็จพระยุพราชและสมเด็จพระอุปัธยาจารย์มีอยู่เนือง ๆ มิได้ขาด นอกจากการศึกษาเรียนรู้แล้ว สิ่งใดที่จะยังให้สมเด็จพระยุพราชสบพระทัยก็มักจะทรงเอื้อเฟื้อเสมอ เช่นทรงส่งสำเนามนต์สำหรับเรือพระที่นั่งไอยราพต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้เลือกถวาย สิ่งใดที่เป็นพระราชกิจในสมเด็จพระบรมบพิตรรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระอุปัชฌาย์ก็ทรงอนุวรรตตามเสมอ ดังเช่นเมื่อทรงตั้งกิจการเสือป่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ประทานพระอนุศาสนีแก่กองเสือป่าในวันถือน้ำเข้ากอง หรือเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังมณฑลต่าง ๆ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้เสด็จทรงตรวจการคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรด้วย ในการเสด็จตรวจการนั้นมักจะมีพระราชโทรเลขไปมาระหว่างกันเสมอ ในพระราชโทรเลขนั้นแสดงให้เห็นถึงความเป็นห่วงเป็นใยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสมเด็จพระอุปัชฌาย์เป็นอย่างยิ่ง หรือเมื่อครั้งเมื่อรัชกาลที่ ๖ ทรงจัดซื้อ "เรือรบหลวงพระร่วง" มีการจัดพระราชพิธีฉลองอย่างเอิกเกริก ในการนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนิพนธ์**มนตร์สำหรับเรือพระร่วง** เพื่อเป็นบทสวดในพระราชพิธีฉลองรับเรือครั้งนั้นอีกด้วย

ประการหนึ่ง สิ่งใดเป็นการจำเริญพระราชสิริสวัสดิ์แห่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงพระดำริอยู่เสมอ อย่างเช่นทรงกำหนดให้พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลเวลาเสด็จพระราชดำเนินไปและสวดมหาการุณิโกถวายเวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ แม้แต่ในการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สิ่งเพิ่มพูนพระบารมีในรัชกาล สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้นก็ทรงเป็นบุคคลสำคัญ

ตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร (ที่มา: วัดบวรนิเวศวิหาร)

พระโกศทองใหญ่ทรงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ภายในท้องพระโรง ตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร
(ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ในการพระราชพิธี เช่น แผ่นสัมฤทธิ์รูปพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ซึ่งขุดได้ที่พระประโทน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ทรงคิดเครื่องประกอบเป็นธงพระกระบี่ธุช พระครุฑพ่าห์น้อย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญธงพระกระบี่ธุช พระครุฑพ่าห์นั้นไปถวายสมเด็จพระอุปัชฌาย์เพื่อจะได้จารึกคาถาบน แผ่นสัมฤทธิ์ด้านหลังรูปพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์นั้น

ความเคารพบูชาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้นเป็นที่ประจักษ์ชัดทั่วไปเมื่อพระองค์ทรงราชย์เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๖ แล้วทรงถวายพระเกียรติยศสูงสุดด้วยการที่ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกเป็น “มหาสังฆปริณายกปธานาธิบดีสงฆ์” และเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จกรมพระยา ความรู้สึกที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์จนเสด็จขึ้นทรงราชย์ปรากฏดังความที่ว่า

> *...ทรงพระอนุสรคำนึงถึงพระคุณในพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระบรมราชูปัธยาจารย์ ผู้เป็นพระบรมราชวงษ์ ซึ่งทรงผนวชในพระพุทธสาสนา ทรงพระปรีชาญาณรอบรู้ในพระปริยัติธรรมหาผู้ที่จะรู้เท่าทันได้เปนอันยาก ได้ทรงถวายโอวาทานุสาสน์มาแต่ทรงพระเยาว์จนได้ทรงอุปสมบทในพระพุทธสาสนา ได้ทรงพระอนุสาสน์สั่งสอนธรรมวินัยแลราชกรณียกิจเปนลำดับมา แลได้ทรงสมณศักดิ์เปนใหญ่ เปนประธานในคณะสงฆ์ด้วยพระปรีชาสามารถ เปนที่นิยมนับถือของหมู่คณะสงฆ์ ทั้งพระบรมวงษานุวงษ์ แลประชาชนทั่วไป สมควรที่จะสถาปนาพระอิศริยยศให้ยิ่งใหญ่ เช่นพระบรมวงษ์ที่ได้ทรงเปนใหญ่ในคณะสงฆ์มาแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิศก เลื่อนพระอิศริยยศ พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ให้ดำรงพระยศอันยิ่งใหญ่...*

ตลอดพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หนึ่งในผู้ที่ทรงอิทธิพลต่อพระองค์ก็คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ความไว้วางพระราชหฤทัยที่ทรงมีต่อพระราชอุปัธยาจารย์ยังทรงดำรงเสมอมา

ในประกาศสมณุตมาภิเษกก็ได้พรรณนาพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นไว้อย่างเต็มที่ ทั้งนี้ในการพระราชพิธีดังกล่าวก็มีสิ่งพิเศษบางประการอันแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระเกียรติยศสูงสุดแด่สมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์คือ การพระราชพิธี ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญพระแสงราชศาสตราประกอบเสาพระแท่นมณฑล และตั้งพระแท่นเบญจปฎลเศวตฉัตรอีกด้วย

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะถวายพระเกียรติยศคือ มหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์แล้ว แต่การเฉลิมพระเกียรติยศให้ยิ่งขึ้นไปหาสิ้นสุดเพียงแต่นั้นไม่ เมื่อใดที่สบโอกาสสำคัญแห่งสมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์ ก็ทรงสำแดงพระกตัญญูกตเวทิตาในกาลนั้น เช่น ทรงสถาปนาคำนำหน้าพระนาม “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” อันแสดงพระเกียรติยศในส่วนทรงดำรงสมณศักดิ์ เมื่อสมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์มีพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา ดังความที่ว่า

> *มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ประกาศทราบทั่วกัน ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า พระมหาสังฆปรินายกปธานาธิบดีแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งมีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ นั้น ได้มีนามอย่างสังเขปว่า สมเด็จพระสังฆราช เปนประเพณีสืบมาแต่ส่วนพระบรมราชวงศ์ผู้ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกดำรงสมณศักดิ์เช่นนี้ หาได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ ย่อมเรียกพระนามไปตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์*

ไม่ปรากฏพระเกียรติยศในส่วนทรงดำรงสมณศักดิ์นั้นเลย จึงทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระอุปัธยาจารย์ ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเปนมหาสังฆปรินายกปธานาธิบดีสงฆ์ มาจนกาลบัดนี้ ถึง ๑๐ พรรษาล่วงแล้วทรงมีคุณูปการในทางพุทธศาสนกิจยิ่งนัก พระองค์มีพระชนมายุเจริญยิ่งขึ้นล่วง ๖๐ พรรษา ประจวบอภิลักขิตสมัยครบรอบวันประสูติ์ ทรงบำเพญพระกุศลเฉลิมพระชัณษา สมควรจะสถาปนาพระนามในส่วนสมณศักดิ์ให้ปรากฏพระเกียรติยศยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเปน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (มีสร้อยพระนามคงตามเดิม) เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศสืบไปชั่วกาลนาน

พระเกียรติยศพิเศษแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอีกประการหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๖ ที่ทรงมีต่อสมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์คือ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีลายพระหัตถ์ถึงเสนาบดีกระทรวงธรรมการเกี่ยวแก่การปกครองคณะสงฆ์ว่า ควรถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์แก่พระองค์ ในฐานะที่ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชให้เด็ดขาด เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนาถวายแด่พระองค์ผู้เป็นพระมหาสังฆปรินายกปธานาธิบดีแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักรตามพระประสงค์ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๕

นอกจากการข้างต้นจะเป็นนิมิตรูปแห่งพระราชกตัญญุตาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีต่อสมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์แล้ว ก็ยังมีสิ่งอื่น ๆ ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสองพระองค์ เช่น “พระตำหนักเพ็ชร” ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถวายเป็นท้องพระโรง ซึ่งคำว่า “เพ็ชร” นามพระตำหนักนั้นก็ออกจากคำว่า “วชิระ” ในนามพระนามของทั้งสอง

พระองค์นั้นเอง

กล่าวได้ว่าตลอดพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หนึ่งในผู้ที่ทรงอิทธิพลต่อพระองค์ก็คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ความไว้วางพระราชหฤทัยที่ทรงมีต่อพระราชอุปัธยาจารย์ยังทรงดำรงเสมอมา เมื่อทรงพระราชดำริถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพล่วงหน้า ทรงทำพระราชพินัยกรรมที่ระบุไว้ชัดเจนว่า ผู้ที่จะนำพระบรมศพสู่พระเมรุมาศนั้น หากสมเด็จพระราชอุปัธยาจารย์ยังเสด็จอยู่ก็ขอให้พระองค์เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ แต่การหาเป็นดั่งพระราชพินัยกรรมไม่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นก็เฉกเช่นเดียวกัน ทรงพระดำริถึงกาลอันจะเกิดแก่พระชนม์ชีพในภายภาคหน้า ทรงมั่นหมายที่จะถวายพระมรดกของพระองค์แด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประชวรมาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระเตรียมพร้อมสำหรับเมื่อกาละมาถึง โปรดให้ใช้คำว่า "สิ้นพระชนม์" และการพระศพนั้นเทียบอย่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่เฉลิมพระเกียรติยศให้พิเศษกว่าคือ ประกอบพระโกศทองน้อยทรงพระศพตั้งแต่แรก เมื่อถึงวันออกพระเมรุให้เปลี่ยนเป็นทรงพระโกศทองใหญ่ ในวันนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความเคารพบูชาสมเด็จพระราชูปัธยาจารย์ด้วยการทรงพระภูษาขาว และเสด็จตามพระศพเวียนพระเมรุด้วยพระองค์เอง

ตลอดระยะเวลา ๑๕ ปีแห่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นเบื้องหลังความรุ่งเรืองแห่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ถึง ๑๑ ปี ถึงแม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นจะทรงล่วงลับแล้ว แต่พระคุณูปการที่มีต่อราชอาณาจักรและพุทธจักรก็ยังคงสถิตดำรงอยู่มาจนกาลบัดนี้และ

บรรณานุกรม

ข่าวในพระราชสำนัก วันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕. ใน *ราชกิจจานุเบกษา*. (๒๔๖๕). เข้าถึงได้จากhttp://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2465/D/122_1.PDF

ข่าวสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ใน *ราชกิจจานุเบกษา*. (๒๔๖๔). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2464/D/1239.PDF

จุลจอมเกล้าเกล้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๗๒). *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ชัชพล ไชยพร. (๒๕๖๔, ๑๕ สิงหาคม). *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*. เข้าถึงได้จาก https://youtu.be/phgFbkzjG_8

ประกาศ สถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า. ใน *ราชกิจจานุเบกษา*. (๒๔๖๔). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2464/A/10.PDF

ประกาศมหาสมณุตมาภิเษก. ใน *ราชกิจจานุเบกษา*. (๒๔๕๓). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2453/D/2579.PDF

พระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศก สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ใน *ราชกิจจานุเบกษา*. (๒๔๕๓). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2453/D/2562.PDF

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๖๓). *ธรรมาธรรมะสงคราม (ตามเค้าเรื่องในธรรมะชาดก เอกาทสนิบาต): บทพากย์ พระราชนิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๑๗). *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๑๑). *รายงานตรวจการคณะสงฆ์*. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๓๒). *พระมหาสมณศาสน ลายพระหัตถ์ ระหว่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์*. กรุงเทพฯ: มหามกุฎราชวิทยาลัย.

โภคาภิเษก – ปัญจราชาภิเษก

ยุทธนาวรากร แสงอร่าม[๑]

พระราชปุจฉา คือ รับสั่งถามข้ออรรถธรรมของพระเจ้าแผ่นดินที่มีแก่พระราชาคณะเพื่อประชุมกันถวายวิสัชนา ซึ่งเป็นประเพณีที่มีมาแต่โบราณ หนังสือพระราชปุจฉาและข้อความที่พระสงฆ์ถวายวิสัชนาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ยังเก็บรักษาไว้ได้หลายเรื่อง ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๔ หอพระสมุดวชิรญาณจึงได้รวบรวมพิมพ์พระราชปุจฉาเป็นภาคต่าง ๆ ถึงพ.ศ. ๒๕๑๗ กรมศิลปากรได้เพิ่มเติมพระราชปุจฉาในรัชกาลที่ ๕ พระราชปุจฉาที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องปัญจอภิเษก (กรมศิลปากร, ๒๕๑๗, หน้า ๒๘๗-๒๙๐) โดยเป็นลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถวายวิสัชนาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างวันที่ ๑๗-๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) สำหรับพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยโต้ตอบเรื่องปัญจราชาภิเษก เก็บรักษา ณ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร (“เรื่องพระราชวินิจฉัยใน ร.๕ เรื่องอภิเษก,” ร.๕ บ.๑ ๗/๒, หน้า ๔๑) และได้รับการพิมพ์เผยแพร่ใน **พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๖๔ (สุเชาวน์ พลอยชุม, บรรณาธิการ, ๒๕๖๔, หน้า ๓๖๙-๓๗๒)

ผู้เขียนเข้าใจว่าพระราชปุจฉาเรื่องปัญจราชาภิเษกนี้ สืบเนื่องมาจากการพระราชพิธีเฉลิมพระที่นั่งอภิเศกดุสิต พระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ปรากฏตาม**จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ ๕** ว่า

---

[๑] ภัณฑารักษ์ชำนาญการ สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.

เวลาทุ่มเสศ เสด็จออกในการเฉลิมพระที่นั่งอภิเศกดุสิต แลฉลองปเรียญพระสงฆ์มีกรมหมื่นวชิรญาณ เปนประธานเจริญพระพุทธมนต์ จบแล้ว ทรงเปิดผ้าแพรที่บังนามพระที่นั่งออก ประโคม แล้วพระราชทานไตร พัดปเรียญ ป ร ะ ก า ศ นิยบัตร์แก่พระสงฆ์วัดเบ็ญจมบพิตร ๑๒ รูป วัดบวรนิเวศ ๑ รูป วัดสุวรรณ์กรุงเก่า ๑ รูป รวม ๑๔ รูป แล้วพระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลา เสด็จขึ้น

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๗, หน้า ๖๓)

สันนิษฐานว่าในการพระราชพิธีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปุจฉาถึงคำว่า “อภิเษก” จากนามของพระที่นั่งองค์ใหม่นี้

พระที่นั่งอภิเศกดุสิต เป็นท้องพระโรงตรงหน้าพระที่นั่งวิมานเมฆด้านตะวันออก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ โดยพระที่นั่งในพระราชวังดุสิตมีนามที่คล้องจองกัน คือ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระที่นั่งวิมานเมฆ พระที่นั่งอภิเศกดุสิต พระตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ (ราชกิจจานุเบกษา, ๒๔๕๔, หน้า ๔๒๙)

สำหรับปัญจราชาภิเษก หรือ ลักษณะการราชาภิเษกพระมหากษัตริย์ ๕ ประการ อันได้แก่ อินทราภิเษก โภคาภิเษก ปราบดาภิเษก ราชาภิเษก และอุภิเษก โดยอภิเษกที่เป็นพระวินิจฉัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส คือ “โภคาภิเษก”

จดหมายฉบับแรกนั้นเป็นลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ลงวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ เนื้อความตอนตอนต้นถวายพระพรว่า *“เรื่องปัญจอภิเศกมีในท้ายกลสัตรีที่ถวายมา เริ่มตั้งแต่หน้า ๓๐๐”* โดยเอกสารที่อ้างนี้คือ **หนังสือเรื่องปะทุมชาฎก แลตำหรับเรื่องปัญจราชา ภิ เ ศ ก ว่าด้วยอภิเศก ๕ แลกล่าวซึ่งราชาภิเศก กระษัตริย์ครั้งกรุงเก่า แลกล่าวเมื่อบรมราชาภิเศกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ ที่โรงพิมพ์หลวง ในพระบรม

มหาราชวัง ในส่วนของ "โภคาภิเษก" ปรากฏตามต้นฉบับปัญจราชาภิเษก ดังนี้

โภคาภิเสกํ ราชานํ มงฺคลํ อันว่าลักษณะโภคาภิเษก คือเป็นชาติตระกูลพราหมณมหาศาล มีโภไคยไอศุริยสมบัติอันบริบูรณ์ก็ดี เป็นชาติตระกูลมหาเศรษฐี มียศบริวารและทรัพย์สมบัติอันรุ่งเรืองสมควรที่จะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์ อันจะเป็นเจ้าพิภพปกครองอาณาประชาราษฎรทั้งหลาย และรู้จักในลักษณะราชธรรม และตราชูธรรม และทศกุศลผลอันจะเป็นประโยชน์โทษทัณฑ์ และรู้ลักษณะที่จะแบ่งปันตัดรอนซึ่งทุกข์ของราษฎรอาวรณ์ในการแผ่นดิน ลักษณะดังนี้ชื่อว่าโภคาภิเษกแล

(กรมศิลปากร, ๒๕๐๙, หน้า ๒)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีความเห็นว่า โภคาภิเษกนั้นสำหรับตำแหน่งที่ต่ำกว่าพระเจ้าแผ่นดินโดยทรงยกตัวอย่างจากพระไตรปิฎก ปรากฏตามลายพระหัตถ์ดังนี้

โภคาภิเษกนั้นพอเห็นทาง เทียบในเรื่องพราหมณ์ครองเมือง เช่น ในอัมพัฏฐสูตร ในทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค กล่าวถึงพราหมณ์โปกขะระสาติครองอุกกัฏฐะ ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานเป็นพรหมไทย ตามนัยนี้น่าจะได้แก่อภิเษกเป็นเจ้าผู้ครองเมืองหรือเจ้าประเทศราช ดังนี้จะสมความกับบาลีพระวินัย แก้ศัพท์ราชาในทุติยปาราชิกสิกขาบท วางลำดับว่า พระราชานั้นคือ (ปฐวิยาราชา) พระราชาในแผ่นดิน (ปเทสราชา) พระราชาในประเทศ (มณฺฑิกา) ผู้ครองมณฑล (อนฺตรโภคิกา) ผู้ครองเสวยสมบัติในระหว่างรัชสีมา ฯลฯ สันนิษฐานตามเหตุเหล่านี้ โภคาภิเษก สำหรับตำแหน่งที่ต่ำกว่าพระเจ้าแผ่นดิน ข้อนี้ก็ยังไม่พบทางเทียบกับข้างพราหมณ์ฯ

(กรมศิลปากร, ๒๕๑๗, หน้า ๒๘๘)

สำหรับคำว่า พรหมไทย แปลว่า *"ที่ดินซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน*

แก่พราหมณ์และยกเว้นภาษีอากร” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖, หน้า ๘๐๘) ในอัมพัฏฐสูตร พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค ระบุว่า *“...พราหมณ์โปกขรสาติอยู่ครองนครอุกกัฏฐะซึ่งคับคั่งด้วยประชาชนและหมู่สัตว์อุดมด้วยหญ้าด้วยไม้ด้วยน้ำสมบูรณ์ด้วยธัญญาหารเป็นส่วนราชสมบัติอันพระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานเป็นการปูนบำเหน็จให้เป็นส่วนพรหมไทย.”* (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐ก, หน้า ๔๙๗) ซึ่งคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกายได้ขยายความว่าพราหมณ์โปกขรสาติเป็นบัณฑิตที่เฉลียวฉลาด พระเจ้าโกศลทรงเลื่อมใสจึงได้พระราชทานนครอุกกัฏฐะให้เป็นพรหมไทย ดังนี้

> *...โภคสมบัติพราหมณ์ได้มาจากพระราชาชื่อว่าราชโภคะหากจะถามว่าใครให้. ก็ต้องตอบว่าพระราชาทรงพระนามว่าปเสนทิโกศลพระราชทานให้. บทว่าราชทายํแปลว่าเป็นของพระราชทานให้ของพระราชาอธิบายว่าเป็นมรดก. บทว่าพฺรหฺมเทยฺยํแปลว่า เป็นของขวัญอันประเสริฐสุดอธิบายว่าเป็นของที่พราหมณ์จะพึงกางกั้นเศวตฉัตรเสวยโดยทำนองเป็นพระราชา. อีกนัยหนึ่งบทว่าราชโภคํความว่าเป็นนครที่พราหมณ์สั่งให้ลงโทษด้วยการตัดอวัยวะและการทำลายอวัยวะทุกอย่างได้เมื่อจะเก็บภาษีในสถานที่มีท่าเรือและภูเขาเป็นต้นจะต้องกางกั้นเศวตฉัตรขึ้นเป็นพระราชาครอบครอง...*
>
> (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐ก, หน้า ๕๓๕-๕๓๖)

นอกจากพราหมณ์โปกขรสาติซึ่งครองเมืองอุกกัฏฐะแล้ว ยังปรากฏการกล่าวถึงพราหมณ์ครองเมืองในพระสูตรอื่นด้วยคือ โสณทัณฑสูตร พราหมณ์โสณทัณฑะ ครองนครจัมปา ซึ่งพระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้เป็นพรหมไทย (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐ข, หน้า ๑-๔)

อย่างไรก็ดีในลายพระหัตถ์ฉบับต่อมา (วันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่า โภคาภิเษก คือพิธีเฉลิมพระราช

มณเฑียร รดน้ำขึ้นเรือนใหม่ที่เกี่ยวกับการครองราชสมบัติ มีเนื้อความในลายพระหัตถ์ตอนหนึ่งว่า

> *มีคำเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า พระนันทกุมาร (โอรสพระเจ้าสุทโธทนะแลพระนางมหาปชาบดี) กำลังทำอภิเษกแลขึ้นตำหนักใหม่แลวิวาหะในคราวเดียวกัน พระพุทธเจ้าพามาบวชเสีย อภิเษกนั้นในที่นี้ ตามตำราลอชิค ก็ต้องไม่ใช่ขึ้นตำหนัก ไม่ใช่วิวาหะ คงเปนตั้งแต่งให้มีอิสริยยศนั้นเองที่เรียกพระนนท์ว่ากุมาร ก็เพราะยังไม่เคยรับอภิเษก...จนเขียนมาถึงเรื่องพระนนท์ จึงเกิดปฏิภาณขึ้นว่า โภคาภิเษกได้แก่พิธีรดน้ำขึ้นเรือนใหม่ที่เกี่ยวกับการครองสมบัติแน่แล้ว เทียบตามนี้ คงเปนพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรหรือคำว่าเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็จะเลงเอาอภิเษกชนิดนี้เองฯ*
>
> (กรมศิลปากร, ๒๕๑๗, หน้า ๒๘๙-๒๙๐)

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์ถึง “เรื่องราชประเพณีกรุงเก่า” มีพระวินิจฉัยเรื่องราชาภิเษก ๗ อย่างที่ปรากฏในกฎมนเทียรบาล และเรื่องปัญจราชาภิเษก ทั้งสองพระองค์มีพระมติเกี่ยวกับโภคาภิเษกไปในทางเดียวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วย ดังลายพระหัตถ์สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทูลสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ความตอนหนึ่งว่า *“โภคาภิเษกคงเป็นรดน้ำให้ครองโภคสมบัติ โดยบิดาตกแต่งให้เมื่อบุตรมีอายุเป็นผู้ใหญ่ควรครองเรือน เช่นนิทานเรื่องพระเจ้าทรมานพระนนท์”* (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๕,หน้า ๑๖๓) หรือ พระวินิจฉัยของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยา

นริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ดังนี้

พิธีอภิเษกนั้น ใจความหมายว่า กิจการอันสำเร็จด้วยมีผู้รดน้ำให้บนศีรษะ ใช้ได้ในบุคคลทุกจำพวก ไม่ฉะเพาะแต่เปนกษัตริย์ คิดต่อไปว่าเปนกิจการอย่างใด ว่าโดยย่อเห็นจะเปนให้สิทธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ยกอุทาหรณเช่นรดน้ำแต่งงาน คือให้สิทธิมีครอบครัวต่างหากจากอกผู้ปกครองเปนต้น ในบรรดาอภิเษกจึงต้องได้สิทธิอันใดอันหนึ่งแก่ผู้รับอภิเษก โภคาภิเษกนั้น ก็คือ สิทธิในโภคสมบัติ เช่นเฉลิมพระราชมณเทียรเปนต้น[๒]

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๕, หน้า ๑๗๑-๑๗๒)

นอกจากนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังทรงถามเรื่องพิธีราชาภิเษกในประเทศอินเดียกับพราหมณ์ ป. ส. ศาสตรี บรรณารักษ์หอพระสมุดฯ แผนกภาษาสันสกฤต ซึ่งพราหมณ์ ป. ส. ศาสตรี ได้มีจดหมายกราบทูล สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ อธิบายถึงเรื่องโภคาภิเษก ในปัญจราชาภิเษกว่าได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ยชุรเวทของอินเดียแต่ *“...ที่นี้ผู้แต่งพลาดไปนิดหนึ่ง แท้จริงก็คงหมายถึงพิธีวาชเปย อันมีลักษณใกล้เคียงกับพิธีราชาภิเษกแบบที่ ๑ และเปนพิธีที่ท่านกำหนดสำหรับพราหมณ์ที่จะได้ตั้งให้เปนราชปุโรหิตกับทั้งเศรษฐีที่ใคร่จะได้เปนหัวหน้าของพวกตน.”* (“ราชประเพณีกรุงศรีอยุธยารวบรวมมาจากตำราและจดหมายเหตุที่ปรากฏ

---

[๒] พระวินิจฉัยของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๕ พ.ค. ๒๔๗๒
ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

จิตรกรรมพระวิหารวัดโสมนัสวิหาร ภาพโภคาภิเษก
การอภิเษกให้พราหมณ์ หรือบุคคลที่เป็นมหาเศรษฐีมียศ บริวาร และทรัพย์สมบัติ
ได้เป็นกษัตริย์ ตอนล่างเป็นภาพขบวนเสด็จเลียบพระนครโดยพระราชยาน

(๗)," สบ. ๒.๒๔/๓๒, หน้า ๑๔)

ในพระวิหารวัดโสมนัสวิหาร ผนังเหนือช่องประตูหน้าต่างมีจิตรกรรมเรื่องปัญจราชาภิเษก ซึ่งกำหนดช่วงเวลาที่วาดจิตรกรรมในปลายรัชกาลที่ ๔-ต้นรัชกาลที่ ๕ (ยุทธนาวรากร แสงอร่าม, ๒๕๕๓, หน้า ๕๕) โดยภาพโภคาภิเษกวาดบนผนังด้านขวาพระประธาน การจัดองค์ประกอบของภาพโภคาภิเษก มีการจัดองค์ประกอบคล้ายกับราชาภิเษกอื่น ๆ กล่าวคือ มีภาพปราสาทเป็นภาพประธาน สถานที่ประกอบพระราชพิธีโภคาภิเษก มีพนักงานประโคมแตร สังข์ พิณพาทย์ ภายนอกกำแพงพระนครซึ่งแสดงเป็นภาพปราสาทนั้นจะแสดงภาพขบวนเสด็จเลียบพระนครกระบวนราบเสด็จโดยพระราชยาน และมีงานมหรสพสมโภช คือ โรงหุ่น และสิ่งที่สะท้อนว่าการราชาภิเษกประเภทนี้มีศักดิ์ฐานันดรน้อยกว่าราชาภิเษกอื่น เช่นเดียวกับมติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา

วชิรญาณวโรรส โดยพบว่าช่างได้เขียนภาพพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีราชาภิเษกนั่งอยู่ในระดับเสมอกับกษัตริย์ ต่างจากราชาภิเษกอื่นที่จะแสดงฐานะความสำคัญของกษัตริย์อย่างเด่นชัด และมีรายละเอียดของการพระราชพิธีที่น้อยกว่า อาทิ ไม่มีการตั้งมณฑลพระกระยาสนานที่รักแร้ปราสาท ไม่มีการทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ สำหรับภาพประกอบที่ช่วยในการตีความว่าภาพนี้คือ "โภคาภิเษก" คือ ด้านขวามือจะมีภาพการเดินทางของมหาเศรษฐีจากคฤหาสน์ทรงยุโรปด้วยเสลี่ยงเพื่อมารับการโภคาภิเษก

อนึ่งตอนท้ายเรื่องปัญจราชาภิเษกมีการอ้างถึงที่มาของเนื้อหาว่า *"...สมเด็จพระเจ้าพิมลธรรม คัดออกจากคัมภีร์พระโลกบัญญัติ และฎีกาพระมงคลทีปนี ถวายในหลวงเมื่อขึ้นปราบดาภิเษก สมเด็จพระเจ้าธรรมเจดีย์ลอกเอามาแต่สมเด็จพระเทพมุนี เป็นตำรับมาแต่กรุงเทพพระมหานครสำหรับราชาภิเษกสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าแล"* (กรมศิลปากร, ๒๕๐๙, หน้า ๘) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสันนิษฐานว่า*"สมเดจเจ้าพระพิมลธรรม คัดจากคัมภีร์พระโลกบัญญัติแลฎีกาพระมงคลทีปนี ชะรอยจะเปนพระเจ้าทรงธรรม"* (กรมศิลปากร, ๒๕๑๗, หน้า ๒๘๗) แต่อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โลกบัญญัติที่กล่าวอ้างนี้ พล.ต. ม.ร.ว. ศุภวัฒย์ เกษมศรี ได้เคยเสนอว่าอาจจะไม่ใช่ฉบับเดียวกับคัมภีร์โลกบัญญัติ ที่พระสัทธรรมโฆษะ ได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๘๕ เพราะไม่มีการกล่าวถึงเรื่องปัญจราชาภิเษกเลย คัมภีร์โลกบัญญัติอาจจะมีฉบับอื่นอีกเพราะในไตรภูมิกถาพระราชนิพนธ์ในพระเจ้าลิไทตอนท้ายเรื่องก็มีการอ้างพระโลกบัญญัติด้วย

รายการอ้างอิง

กรมศิลปากร. (๒๕๐๙). *เรื่องราชาภิเษก และจดหมายเหตุบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕.* พระนคร: กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (๒๕๑๗). *ประชุมพระราชปุจฉา.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๒๗). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑ มกราคม จุลศักราช ๑๒๖๕-๓๑ ธันวาคม จุลศักราช ๑๒๖๖ (พุทธศักราช ๒๔๔๖-๒๔๔๗)* กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๕). *สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑.* พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

ประกาศนามพระที่นั่งแลสถานต่าง ๆ ในสวนดุสิต ใน *ราชกิจจานุเบกษา.* (๒๔๕๔). เข้าถึงได้จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2454/A/428.PDF

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๓๐ก). *พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๓๐ข). *พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ยุทธนาวรากร แสงอร่าม. (๒๕๕๓) จิตรกรรมเรื่องปัญจราชาภิเษกภายในพระวิหารวัดโสมนัสราชวรวิหาร. *ศิลปากร,* ๕๓ (๒), ๕๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๖). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔.* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

สมาคมโบราณคดีแห่งประเทศไทย. (๒๕๓๒). *คำอภิปราย ศิลาจารึกหลักที่ ๑ จริงหรือปลอม?.* กรุงเทพฯ: สมาคมโบราณคดีแห่งประเทศไทย.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สบ. ๒.๒๔/๓๒ “ราชประเพณีกรุงศรีอยุธยารวบรวมมาจากตำราและจดหมายเหตุที่ปรากฏ (๗).” (๒๙ พ.ค. ๒๔๗๒), หน้า ๑๔.

สุเชาวน์ พลอยชุม, บรรณาธิการ. (๒๕๖๔). *พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.* นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.๕ บ.๑ ๗/๒* เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ เบ็ดเตล็ด เรื่องพระราชวินิจฉัยใน ร.๕ เรื่องอภิเษก (๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓).

อภิลักษณ์ เกษมผลกูล และกมล การกิจเจริญ. (๒๕๖๒). “ปัญจราชาภิเษก”: วรรณกรรมตำราแบบแผนพิธีราชาภิเษกของสยามเมื่อแรกสถาปนาพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุง

หมอเคาวัน: พระอาจารย์ภาษาอังกฤษของสมเด็จพระมหาสมณะ

ศรัณย์ มะกรูดอินทร์[๑]

นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน (Peter Gowan) ชาวสก็อต ได้เดินทางเข้ามารับราชการเป็นแพทย์หลวงในราชสำนักสยาม ในราวต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ นอกจากในฐานะแพทย์หลวงแล้ว หมอเคาวันยังรับหน้าที่เป็นพระอาจารย์สอนภาษาอังกฤษให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การเรียนการสอนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง

นับแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจ้างแหม่มแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) สอนภาษาอังกฤษให้แก่พระราชโอรสธิดา ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๑๐

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ณ บริเวณตึกแถวริมประตูพิมานไชยศรี มีนายฟรานซิส จอร์ช แปตเตอร์สัน (Francis George Patterson) เข้ามารับราชการเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ โดยในภาคเช้าสอนพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งพระอนุชาในรัชกาลที่ ๕ และหม่อมเจ้า ในภาคบ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก

---

[๑] อาจารย์ประจำ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

งานฌาปนกิจศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวันนี้ จึงนับเป็นงานฌาปนกิจศพชาวตะวันตกคนแรกที่จัดขึ้นในสยาม โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งยังดำรงพระยศที่กรมหมื่น ทรงเป็นแม่งานสำคัญ ทั้งยังโปรดให้ถ่ายรูปงานเพื่อให้หนังสือพิมพ์ในต่างประเทศได้ทำการตีพิมพ์เผยแพร่ต่อไปด้วย

ครั้งนั้นมีพระอนุชาที่ทรงเข้ารับการศึกษาที่สำคัญได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร[๒] พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์[๓] พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์[๔] สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์[๕] พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ[๖] และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร[๗] (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๖, หน้า ๒๖๙-๒๗๑)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสนพระทัยในการศึกษาภาษาอังกฤษกับครูแปตเตอร์สัน ถึงแม้จักทรงบรรพชาเป็นสามเณรตลอดพรรษกาลในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ จนทรงลาสิกขาแล้วก็ยังกลับมาทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อกับครูแปตเตอร์สันเป็นการส่วนพระองค์ ณ ที่ประทับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ระยะหนึ่ง ก็ทรงสนพระทัยในการดนตรีแทน

นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน: แพทย์หลวงประจำราชสำนักสยาม

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งยังดำรงพระยศที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ได้ทรงพบกับนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน ชาวสก็อตที่เดินทาง

[๒] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์.

[๓] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์.

[๔] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ.

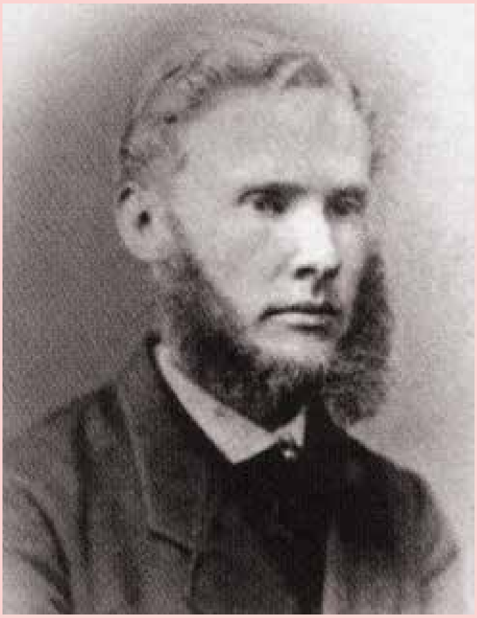
[๕] สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช.

[๖] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.

[๗] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

เข้ามารับราชการเป็นแพทย์หลวงในราชสำนักสยาม และเป็นแพทย์ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้ทรงคุ้นเคยกับหมอเควันและเรียนรู้อัธยาศัยใจคอ ทั้งยังเป็นผู้กล่อมเกลาชักนำให้พระองค์ที่ห่างเหินจากวัด ภายหลังทรงลาสิกขาจากสามเณรราว ๔ ปี ได้กลับไปทรงคุ้นเคยวัดบวรนิเวศวิหาร และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) พระอุปัชฌายะอีกครั้ง ดังความในพระนิพนธ์ **พระประวัติตรัสเล่า** ที่ว่า

> แต่เปนบุญของเรากลับตัวได้เร็ว ตั้งแต่อายุได้ ๑๗ ปี ฯ ทางที่กลับตัวได้ ก็เปนอย่างภาษิตว่า “หนามยอก เอาหนามบ่ง” นั้นเอง ฯ เราเข้าเฝ้าในวังทุกวัน ได้รู้จักกับหมอปิเตอร์เควัน ชาวสกอตช์เปนแพทย์หลวง เวลานั้นอายุแกพ้นยี่สิบห้าแล้ว แต่ยังไม่ถึงสามสิบ แกเปนฝรั่งสันโดษ อย่างที่คนหนุ่มเรียกว่าฤษี ไม่รักสนุกในทางเปนนักเลง เรานิยมแกว่าเปนฝรั่ง เราก็ผูกความคุ้นเคยกับแก ได้เหนอัธยาศัยแลจรรยาของแก แลได้รับคำตักเตือนของแกเข้าด้วย เกิดนิยมตาม เหนความลเลิงที่หมอเควันไม่ชอบเปนพล่านไป น้อมใจมาเพื่อเอาอย่างหมอเควัน จึงหายลเลิงลงทุกที จนกลายเปนฤษีไปตามหมอเควัน ที่สุดแกว่ายังเด็กแลห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ แกเองไม่สูบเหมือนกัน เราก็สมัคทำตาม แลไม่ได้สูบบุหรี่จนทุกวันนี้ เราก็เหนอานิสงฆ์ เราเปนผู้มีกายไม่แข็งแรง เปนผลแห่งความเจ็บใหญ่เมื่อยังเล็ก ถ้าสูบบุหรี่ แม้มีอายุยืนมาถึงบัดนี้ ก็คงมีโรคภายในประจำตัว หมอเควันเปนทางกลับตัวของเราเช่นนี้ เมื่อภายหลังเราจึงนับถือแกฉันอาจารย์ ในครั้งนั้นแลต่อมาแกก็ได้แนะเราในภาษาอังกฤษบ้าง ในวิชาแพทย์บ้างเหมือนกัน ฯ…หมอเควันกล่อมเกลาเรา ให้เรียบเข้าได้อย่างนี้แล้ว ถ้ามีปัจจัยชักนำ เราก็คงเข้าวัดโดยง่าย ฯ ปัจจัยนั้นได้มีจริงด้วย ฯ ตั้งแต่เราสึกจากเณรแล้ว ไม่ใช่เทศกาลเช่นเข้าพรรษาหรือมีงาร เราหาได้ไปเฝ้าเสดจพระอุปัชฌายะไม่ ยิ่งกำลังลำพองยิ่งหันหลังให้วัดทีเดียว เหตุนั้นเราจึงห่างจากท่าน แม้ในเวลานั้นก็ยังไม่ได้คิดจะเข้าวัด ฯ
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,

ภาพที่ ๑ นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน

๒๔๙๔, หน้า ๔๗-๔๙, ๕๑)

นอกจากที่นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน จักรับราชการเป็นแพทย์หลวงในราชสำนักแล้ว ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ ยังเป็นหนึ่งในคณะกรรมการจัดสร้างโรงศิริราชพยาบาล และโรงเรียนแพทยากร เพื่อจัดการเรียนการสอนวิชาแพทย์แผนตะวันตก ทั้งยังเป็นผู้บุกเบิกงานผดุงครรภ์และพยาบาลแผนตะวันตก ดังปรากฏมีมูลเหตุจากเมื่อครั้งที่หม่อมเปี่ยมในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์[๘]ถูกบังคับให้อยู่ไฟจนถึงแก่อนิจกรรม พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์จึงทรงปฏิญาณว่าถ้ามีลูกอีก จะไม่ให้หม่อมอยู่ไฟเป็นอันขาด ต่อมาเมื่อพระองค์ท่านมีพระโอรส ประจวบกับในเวลานั้นนายแพทย์เคาวันเข้ามารับราชการเป็นแพทย์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้นายแพทย์เคาวันเป็นผู้ผดุงครรภ์และพยาบาลตามแบบตะวันตก ต่างก็ล้วนอยู่เย็นเป็นสุขและไม่มีใครเป็นอันตราย จนเมื่อครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

[๘] พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์.

[๙] สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.

[๑๐] สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา.

พระวรราชเทวี[๙] ทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ[๑๐] เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงมีพระอาการเป็นไข้ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์จึงกราบทูลชี้แจงแสดงคุณของวิธีพยาบาลอย่างฝรั่ง จนสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเลิกผทมเพลิง แต่นั้นก็เริ่มเลิกวิธีอยู่ไฟในพระบรมมหาราชวัง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๑, หน้า ๒๖๕)

บั้นปลายชีวิตของนายแพทย์ปีเตอร์ เกาวัน

ภายหลังเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว ก็ยังคงคุ้นเคยกับหมอเกาวันสืบมา ในคราวจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยได้โปรดให้หมอเกาวันเข้ามาเป็นอาจารย์สอนในวิชาวิทยาศาสตร์ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร

โดยในระหว่างเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔ หมอเกาวันได้ทูลลากลับประเทศอังกฤษ เพื่อพักรักษาตัวจากอาการไข้มาเลเรียที่ป่วยมาตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ และจัดการเรื่องครอบครัว ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ขอให้ช่วยจัดหาหนังสือภาษาอังกฤษ จัดหากระดาษฝรั่งเพื่อนำมาทำฉายาบัตรให้แก่พระนวกะที่เข้ามาบวชในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร และจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้ในการสอนวิชาเคมี และฟิสิกส์ ดังปรากฏลายพระหัตถ์เลขที่ ๙/๓๕ แจ้งความมายังพระยาวุฒิการบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ในเรื่องที่ขอให้นำค่านิตยภัตของพระองค์ไปชำระค่าเครื่องมือเครื่องใช้ในการสอนวิชาเคมี และฟิสิกส์แก่นางสาวแมรี เกาวัน (Miss Mary Gowan) บุตรสาวที่พำนักอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ ที่ว่า

> *...ด้วยเมื่อหมอเกาวันยังมีชีพอยู่ ฉันได้วานให้สั่งเครื่องมือสำหรับสอนวิชาเคมเมสตรี คือวิชาแปรธาตุแลวิชาฟิสิคคือวิชาสอนให้รู้จักธรรมดาของสิ่งของนั้น ๆ เพื่อเอามาใช้ในการเล่าเรียน เมื่อหมอเกาวันถึงอนิจกรรมแล้ว ฉันได้ขอให้กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ใช้ค่าเครื่องมือเหล่านี้*

แก่มิสเมรีเคาวันบุตรีของหมอเคาวัน...

จนในเบื้องปลายชีวิต เมื่อหมอเคาวันกลับมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ก็ได้เข้าพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลบางรัก ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โปรดให้รับหมอเคาวันมาอภิบาลรักษาดูแลที่วัดบวรนิเวศวิหาร ในวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๐ จนถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ.๑๒๐) เวลา ๑๐.๔๑ น. ดังความในหนังสือแม่สมบุญแจ้งความมายังแม่อะลิมะ (Mrs. Alimah Gowan) ภรรยาของหมอเคาวัน[๑๑] เมื่อเดือนมีนาคม ศก ๑๒๐ ความตอนหนึ่งว่า

> *หนังสือแม่สมบุญแจ้งความมายังแม่อะลิมะทราบ*
>
> *บัดนี้ท่านด๊อกเต้อกาวรรณเข้าไปอยู่ในเมืองไทย ท่านก็ได้ไปพักอยู่กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณ ซึ่งท่านได้ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศ ท่านทรงเป็นพระธุระในการป่วยของท่านด๊อกเต้อกาวรรณป่วยครั้งนี้ และตลอดจนถึงวันอนิจกรรม ทั้งท่านเป็นธุระในการศพของท่านด๊อกเต้อกาวรรณ เพราะจะต้องเผาเป็นธรรมเนียมไทย ตามที่ด๊อกเต้อกราบทูลไว้...*

ตลอดเวลาที่นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวันพำนักรักษาตัวอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหารนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงติดตามอาการป่วยอยู่เสมอ พร้อมพระราชทานพระราชทรัพย์ ๘๐๐ บาท เพื่อเป็นค่ารักษาพยาบาล หากแต่หมอเคาวันถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน จึงทรงมีพระราชดำริให้จัดส่งพระราชทรัพย์ส่วนนี้ไปพระราชทานแก่นางอะลิมะ เคาวัน ผู้เป็นภรรยาที่ประเทศอังกฤษ

---

[๑๑] นางอะลิมะ เคาวัน (Mrs. Alimah Gowan) เป็นชาวไทย ซึ่งภายหลังได้แต่งงานกับหมอเคาวัน และได้ย้ายไปตั้งถิ่นฐานอยู่ประเทศอังกฤษกับธิดาทั้ง ๒ คนคือ แมรี่ เคาวัน (Mary Gowan) และ ซิดนีย์ เคาวัน (Sydney Gowan) นับแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓.

นายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน : ชาวตะวันตกที่ฌาปนกิจตามขนบสยามคนแรก

ครั้งนั้น หมอเคาวันได้แสดงความประสงค์ที่จะให้จัดการปลงศพตามธรรมเนียมไทยไว้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดังความในลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีถึงพระยาบำเรอภักดิ์ เลขที่ ๒๔๗ ลงวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๐ ความตอนหนึ่งว่า

> *...การศพนั้น แกได้ทำพินัยกรรมไว้แต่เดิมว่า ให้ฉันเผา ฉันได้ให้หม่อมราชวงศ์สุวพรรณ์ไปแจ้งความแก่กงสุลอังกฤษ ๆ ยอมให้ฉันเผาตามความประสงค์ของผู้มรณภาพ แลได้ส่งใบแสดงความตาย ที่เรียกว่า เซอติฟิเคต ออฟ เดธ ของหมออาคาซันให้กงสุลดู ว่าใช้ได้แล้ว แลใบแสดงความตายเช่นนั้น ของหมอเฮล์แลหมอไรเตอร์ ซึ่งมาทำเมื่อภายหลังอิก ก็ได้ไว้ แต่เห็นว่าใบก่อนใช้ได้แล้ว ก็เปนแล้วไป*
>
> *ฉันเตรียมไว้ว่า จะอาบน้ำเข้าหีบอย่างไทย แต่หมออาคาซันแนะนำขึ้นแลหมออิกหลายคนรับรองให้ฉีดยาไว้ สำหรับจะได้อยู่นอกหีบ ได้นานวัน เพื่อเพื่อนฝูงจะได้มาเยี่ยมเยือน มีกลิ่นเมื่อใดจึงเอาเข้าหีบ ตกลงว่าแต่งศพไว้รับแขก ใครจะมารดน้ำเมื่อใดก็ได้ ในการจะเข้าหีบ เกรงพวกสนมจะรังเกียจว่าเปนคนต่างประเทศ ขอโปรดสั่งให้มาช่วยด้วย หีบเตรียมไว้แล้ว*
>
> (ลงพระนาม) กรมหมื่นวชิรญาณ

ทั้งยัง โปรดให้หม่อมเจ้าจรัสโฉม เกษมสันต์ พระนัดดาในสมเด็จพระมหาสมณะฯ ทรงเป็นธุระในการจัดทำพวงหรีดมาตั้งหน้าหีบศพ โดยทรงมีรับสั่งให้ช่วยจัดทำพวงหรีดที่ทำจากดอกไม้แห้ง โดยทรงกำหนดให้

ภาพที่ ๒ การตั้งแต่งศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน

ใบไม้ทำด้วยสีเขียว และดอกไม้สีขาว เพื่อจะได้อยู่ได้เป็นเวลานาน และจักได้ถ่ายรูปส่งออกไปให้บุตรและภรรยาของหมอเคาวันได้เห็นที่เมืองนอก

ในการฌาปนกิจศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีพระประสงค์ที่จะจัดการฌาปนกิจศพหมอเคาวัน ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อแรกจักให้มีการเผาศพในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้วเลื่อนเป็นวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ โดยทรงตกลงกับพระภัทรศีลสังวรว่าจักจัดขึ้นภายหลังงานฌาปนกิจศพพระอริยมุนี (เผื่อน) ในวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑ ด้วยเป็นพระภิกษุ แล้วจึงฌาปนกิจศพหมอเคาวันที่เมรุเดียวกันเป็นงานถัดมา โดยรับสั่งให้มีรถม้ามารับศพจากที่วัดบวรนิเวศวิหาร เคลื่อนไปยังเมรุวัดเทพศิรินทร์ เมื่อศพไปถึงแล้วก็ขึ้นยังตารางเชิงตะกอน พอมีพิธีมฤตกวัตรแล้วจึงฌาปนกิจศพ โดยการศพในครั้งนี้ทำขึ้นตามจารีตในพระพุทธศาสนา มีการพระราชทานเงิน ๑๐๐ เฟื้องกับผ้าขาว ๒๐ พับ

ภาพที่ ๓ รถม้าเชิญศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน จากวัดบวรนิเวศวิหาร มายังเมรุวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕

จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นของบังสุกุลเช่นเดียวกับงานศพข้าราชการที่เป็นคนไทย

ในงานออกเมรุคราวนั้น โปรดให้ศาลาในการบำเพ็ญกุศลในพิธีโดยเป็นศาลาด้านทิศใต้ ๒ หลัง เพราะต้องการให้อยู่เหนือลม ศาลาบำเพ็ญทาน จัดเป็นที่มีเทศน์ แต่กั้นฉากปันส่วนสำหรับผู้หญิงนั่งห้องหนึ่งด้วยมู่ลี่ขึงผ้า ศาลาอีกหลังหนึ่งจัดเป็นที่รับแขก ตั้งโต๊ะเก้าอี้ของวัด สร้างสองหลังเป็นที่พักพระหนึ่งหลัง พักกลอง และสำหรับผู้หญิงจะล้นจากศาลาบำเพ็ญทานออกมาอีกหลังหนึ่ง

โปรดให้พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี ศรีรัตนราชธิดา[๑๒] กรองตารางดอกไม้แต่งหีบศพและตารางเชิงตะกอน

โปรดให้หลวงสารสาสน์พลขันธ์[๑๓] แปลเทศนาในงานมฤตกวัตร

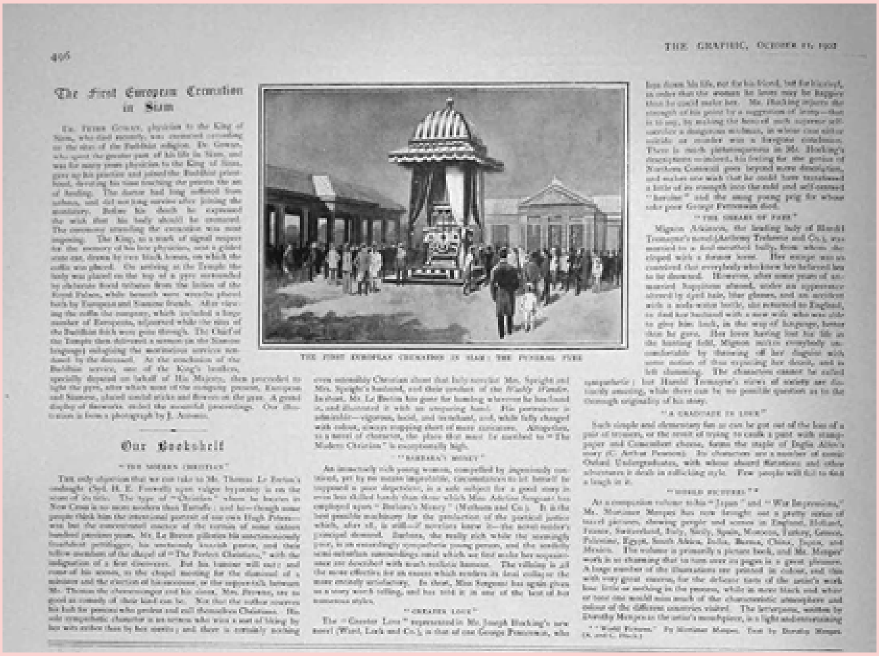
---

[๑๒] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชฐ.

[๑๓] พระสารสาสน์พลขันธ์ มีชื่อจริงว่า เยโรลาโม เอมิลิโอ เยรินี (Gerolamo Emilio Gerini).

ภาพที่ ๔ งานฌาปนกิจศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
เมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕

496 THE GRAPHIC, OCTOBER 11, 1902

The First European Cremation in Siam

THE FIRST EUROPEAN CREMATION IN SIAM: THE FUNERAL PYRE

Our Bookshelf

ภาพที่ ๕ ข่าวงานฌาปนกิจศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวัน
ในหนังสือพิมพ์ The Graphic ฉบับวันที่ ๑๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๒

(คือ พิธีทำบุญปิดศพ) เป็นภาษาอังกฤษ และตีพิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ

งานฌาปนกิจศพนายแพทย์ปีเตอร์ เคาวันนี้ จึงนับเป็นงานฌาปนกิจศพชาวตะวันตกคนแรกที่จัดขึ้นในสยาม โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งยังดำรงพระยศที่กรมหมื่น ทรงเป็นแม่งานสำคัญ ทั้งยังโปรดให้ถ่ายรูปงานเพื่อให้หนังสือพิมพ์ในต่างประเทศได้ทำการตีพิมพ์เผยแพร่ต่อไปด้วย

ในการนี้ หม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ผู้เป็นลูกศิษย์คนสำคัญอีกคนหนึ่งของหมอเคาวัน ด้วยความที่เคารพและรักหมอเคาวันเป็นอย่างมาก ด้วยมีความประสงค์จะนุ่งขาวในการศพหมอเคาวัน จึงทูลปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ท่านจึงทรงมีพระดำริในลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑ ความตอนหนึ่งว่า “*ฉันคิดดูเรื่องเธอแลผู้อื่นจะนุ่งขาวในการศพท่านอาจารย์เคาวันนั้น ตามน้ำใจก็ย่อมแสดงเคารพต่อผู้ตาย แต่เห็นว่าจะมีผู้นุ่งขาวน้อย เรียกว่าหรอมแหรม ไม่เป็นสง่า ถ้านัดใช้ดำ จะได้เหมือนกันหมด ดูเป็นสง่ายิ่งนัก แลผู้ตายแกก็เป็นฝรั่ง ช่างแกเถิด แลธรรมเนียมไว้ทุกข์ในบัดนี้ ดูเหมือนก็จะหันหาดำโดยลำดับ ขอให้ใช้ดำกันเถิด*”

นอกจากนี้ หม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ ยังมีเคยมีประสงค์ที่จะมอบที่ดินให้หมอเคาวัน ๑,๐๐๐ ไร่ กอปรทั้งผลประโยชน์มูลค่า ๒,๐๐๐ บาท แก่หมอเคาวัน แต่เมื่อท่านถึงแก่อนิจกรรมลง ก็ทูลปรึกษาสมเด็จพระ

รายการอ้างอิง

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๑). *นิทานโบราณคดี*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๑๖). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๙๔). *พระประวัติตรัสเล่า*. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย. (งานปลงศพ นางเป้า ศรีสมุทโภค วัดมกุฏกษัตริยาราม พระนคร ๒๕ เมษายน ๒๔๙๔).

การปรับปรุงอักษร และอักขรวิธีไทย สำหรับเขียนภาษาบาลี

พีระ พนารัตน์[๑]

บทนำ

ภาษาบาลีอันเป็นภาษาที่ใช้รักษาพระไตรปิฎกของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้น นับเป็นภาษาที่ไม่มีตัวอักษรเฉพาะของตนเอง แต่เขียนด้วยอักษรที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น เช่น อักษรสิงหลในลังกา อักษรธรรมในล้านนาและลาว อักษรขอมในสยาม[๒] อักษรเขมรในกัมพูชา เป็นต้น (วิสุทธ์ บุษยกุล, ๒๕๕๑, หน้า ๑๖) ภาษาบาลีจึงเป็นจารีตลายลักษณ์หลากอักษร (multiscriptual tradition) ในโลกพุทธศาสนาเถรวาทในลังกาและอุษาคเนย์ตลอดระยะเวลาหลายศตวรรษ นอกจากนั้น ในปัจจุบันนักวิชาการในโลกตะวันตกยังใช้อักษรโรมันเขียนภาษาบาลี ขณะที่ในประเทศไทยปัจจุบันนั้น ไม่ได้ใช้อักษรขอมเขียนภาษาบาลีอย่างแพร่หลายเหมือนในอดีต แต่ใช้อักษรไทยเขียนภาษาบาลีเป็นหลัก ทั้งพระไตรปิฎกฉบับตีพิมพ์ในประเทศไทย หนังสือบทสวดมนต์ ตลอดจนตำราภาษาและไวยากรณ์บาลีต่างก็ตีพิมพ์ด้วยอักษรไทยทั้งสิ้น นับว่าอักษรไทยเป็นอักษรมาตรฐานที่ใช้ในการตีพิมพ์พระคัมภีร์และใช้ในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ปัจจุบัน อย่างไรก็ดี หลักฐานทางประวัติศาสตร์บ่งชี้ว่า การปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยสำหรับใช้เขียนภาษาบาลีเป็นความพยายามของนักปราชญ์หลายยุคหลายสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้ทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการวางรากฐานให้อักษรไทยใช้เขียนภาษาบาลีกระทั่งเป็นมาตรฐานแพร่หลายมาจนปัจจุบัน

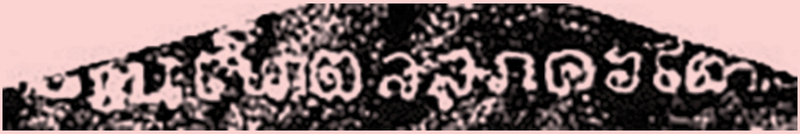
[๑] นักวิจัยระดับหลังปริญญาเอก หน่วยวิจัยสู่ความเป็นเลิศว่าด้วยวัตถุตัวเขียน ศูนย์ศึกษาวัฒนธรรมหนังสือตัวเขียน มหาวิทยาลัยฮัมบูร์ก สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี.

[๒] ในที่นี้ คำว่าอักษรขอมจะใช้หมายถึงอักษรที่ใช้ในวัฒนธรรมสยามเท่านั้น (บางที่เรียกอักษรขอมไทย) ขณะที่อักษรเขมรหมายถึงอักษรที่ใช้ในกัมพูชา.

อักษรที่ใช้เขียนภาษาบาลี ในประเทศไทย: ขอม ไทย อริยกะ

วัฒนธรรมสยามในบริเวณประเทศไทยภาคกลางและภาคใต้ส่วนใหญ่นั้น ใช้อักษรไทยและอักษรขอมควบคู่กันไปนับตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยอักษรไทยใช้เขียนข้อความภาษาไทย (อันเป็นภาษาพูดในชีวิตประจำวัน) ขณะที่อักษรขอมใช้เขียนข้อความภาษาบาลี (อันเป็นภาษาของคัมภีร์) ต่อมายังใช้เขียนภาษาไทยด้วย อักษรขอมนี้คลี่คลายมาจากรูปอักษรขอมโบราณสมัยพระนครที่ใช้อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยามาตั้งแต่ก่อนสมัยสุโขทัย และใช้แพร่หลายในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ (กรรณิการ์ วิมลเกษม, ๒๕๕๔, หน้า ๑๕-๑๖, ๒๕) นับได้ว่าอักษรขอมนี้มีรูปลักษณ์ที่ใกล้เคียงกับอักษรเขมรที่ใช้ในกัมพูชา เนื่องจากพัฒนามาจากแหล่งกำเนิดเดียวกัน แต่ก็คลี่คลายจนเกิดข้อแตกต่างอันเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละถิ่น และเนื่องจากอักษรขอมใช้เขียนคัมภีร์ภาษาบาลีอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ทางเถรวาท อักษรขอมจึงถือว่าเป็นอักษรศักดิ์สิทธิ์ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่สืบมา (ศานติ ภักดีคำและนวรัตน์ ภักดีคำ, ๒๕๖๑, หน้า ๔๕)

ในหลักฐานจารึกและหนังสือตัวเขียน อักษรขอมใช้เขียนภาษาบาลีได้อย่างลงตัวกว่าอักษรไทย อาจเนื่องจากคลี่คลายมาจากอักษรขอมโบราณสมัยพระนครที่ใช้เขียนภาษาตระกูลอินเดียเฉกเช่นภาษาสันสกฤตอยู่ก่อนแล้ว ขณะที่อักษรไทยเกิดขึ้น (โดยดัดแปลงจากอักษรและอักขรวิธีขอมโบราณและมอญโบราณ) เพื่อรองรับระบบเสียงภาษาไทยที่แตกต่างกับภาษาตระกูลมอญ-เขมรและตระกูลอินเดีย-ยุโรปทั้งในระดับพยัญชนะ สระ และวรรณยุกต์ ทำให้อักษรไทยมิได้จัดระบบเพื่อใช้เขียนภาษาบาลี จึงมีข้อลักลั่นไม่เป็นระบบลงตัวเหมือนอักษรขอม อาจทำให้อักษรไทยไม่ได้ใช้เขียนภาษาบาลีอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ดี มีหลักฐานจารึกและหนังสือตัวเขียนที่ใช้อักษรไทยเขียนภาษาบาลีอยู่บ้าง แต่มีอักขรวิธีที่แตกต่างกันและไม่เป็นระบบเดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภาพที่ ๑ จารึกวัดพระยืน (พ.ศ. ๑๙๑๓) ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๑

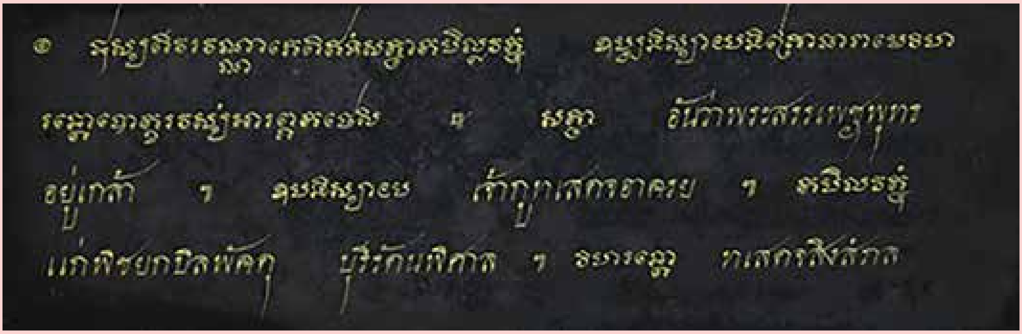

ภาพที่ ๒ คาถาภาษาบาลี อักษรไทย
จากสมุดไทยเรื่อง "อาทิไท้โพธิบาท" (สมัยต้นรัตนโกสินทร์)

ภาพที่ ๑ ข้อความภาษาบาลี อักษรไทยสมัยสุโขทัย ในที่นี้ ไม่ใช้รูปวิสรรชนีย์แทนสระอะ ถ่ายถอดได้ว่า "นโมตสสภควโต" (ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๖๔)

ภาพที่ ๒ คาถาภาษาบาลี อักษรไทย จากสมุดไทยเรื่อง "อาทิไท้โพธิบาท" (สมัยต้นรัตนโกสินทร์) ใช้วิสรรชนีย์แสดงรูปสระ อะ แต่ก็มีบางตำแหน่งที่ไม่ประวิสรรชนีย์ด้วยเช่นกัน รวมถึงปรากฏรูปเชิง ว แบบอักษรขอมในคำว่า "สฺวาหาย" (สมุดไทยเลขที่ ๔๑๑ หมู่โหราศาสตร์ หมวดตำรา หอสมุดแห่งชาติ, หน้าต้น ๒๙)

เห็นได้ว่าในหลักฐานจากจารึกและสมุดไทยตามตัวอย่างข้างต้นนั้น อักษรไทยที่ใช้เขียนภาษาบาลียังมีข้อลักลั่นและมีหลายระบบไม่เป็นมาตรฐานเดียว แตกต่างกับอักษรขอมที่แพร่หลายและลงตัวกว่า พบได้ในหลักฐานจารึกและหนังสือตัวเขียนเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้น แม้ในหนังสือตัวเขียนที่มีข้อความภาษาบาลีแทรกในข้อความภาษาไทย (เขียนด้วยอักษรไทย) ก็ยังเห็นได้ว่าใช้อักษรขอมเขียนภาษาบาลีเป็นหลัก ทำให้อักษรขอมปรากฏที่ใช้ร่วมกับอักษรไทยอยู่บ่อยครั้ง การใช้อักษรไทยร่วมกับอักษรขอมนี้ปรากฏอย่างแพร่หลายในจารีตหนังสือตัวเขียนสยามตั้งแต่ในสมัยอยุธยา

ภาพที่ ๓ ตัวอย่างหนังสือตัวเขียนที่ใช้อักษรไทยร่วมกับอักษรขอมจากสมุดไทย
"มหาชาติคำหลวง กัณฑ์ทศพร" (คัดลอกสมัยรัชกาลที่ ๒)

ภาพที่ ๓ ตัวอย่างหนังสือตัวเขียนที่ใช้อักษรไทยร่วมกับอักษรขอมจากสมุดไทย "มหาชาติคำหลวง กัณฑ์ทศพร" (คัดลอกสมัยรัชกาลที่ ๒) โดยข้อความภาษาบาลีเขียนด้วยอักษรขอม ขณะที่ข้อความภาษาไทยเขียนด้วยอักษรไทย (สมุดไทยเลขที่ ๓๕ หมู่ร่าย หมวดวรรณคดี หอสมุดแห่งชาติ, หน้าต้น ๑๓)

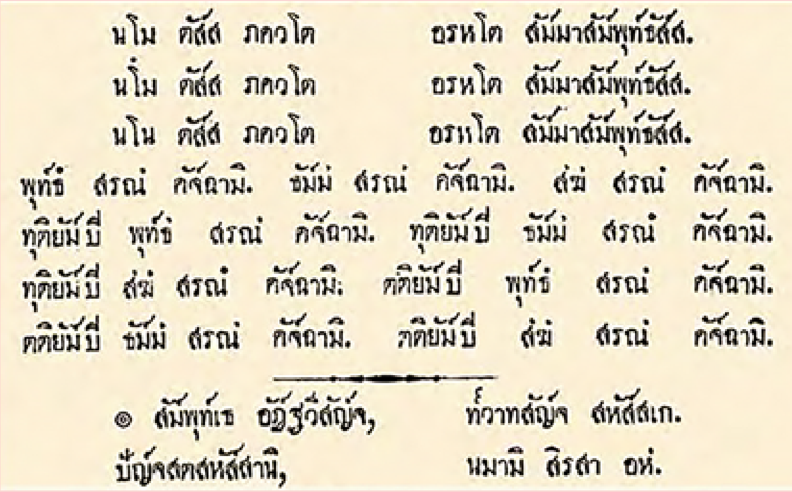
ในสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ อักษรขอมยังคงใช้เขียนภาษาบาลีอย่างแพร่หลาย ขณะที่วิทยาการการพิมพ์และองค์ความรู้แบบตะวันตกหลั่งไหลเข้ามายังสยาม ทำให้เกิดความพยายามสร้างตัวพิมพ์ภาษาบาลีขึ้นในสยาม ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงพระผนวชและดำรงพระยศเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้ทรงออกแบบอักษรอริยกะขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๐ (ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓) เพื่อใช้เขียนและตีพิมพ์ภาษาบาลี (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ, ๒๕๕๔, หน้า ๒๔๘; ธวัช ปุณโณทก, ๒๕๔๙, หน้า ๑๒๐) รูปอักษรอริยกะได้รับอิทธิพลจากอักษรตะวันตกอยู่มาก รวมถึงอาจได้รับอิทธิพลจากอักษรมอญด้วย (Tangsiriwattanakul, 2021) นอกจากนั้น ยังมีการประดิษฐ์แบบอักษรตัวพิมพ์และตัวเขียน[๓]เหมือนอย่างตะวันตก อักษรอริยกะนี้แยกหน่วยพยัญชนะและสระทุกหน่วยออกเป็นหน่วยตัวเขียน รวมถึงเขียนสระไว้บนบรรทัดตามหลังพยัญชนะทั้งหมด[๔]

[๓] ดูแบบอักษรอริยกะตัวเขียนใน วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, ๒๕๑๔ข.

จึงสะดวกแก่การเรียงพิมพ์มากกว่าอักษรไทยและอักษรขอม แต่ก็มีรูปอักษรและอักขรวิธีที่แตกต่างกับอักษรขอมและอักษรไทยมาก อักษรอริยกะจึงมีที่ใช้จำกัดอยู่ในพระภิกษุธรรมยุติกนิกายเท่านั้น และเลิกใช้ไปในที่สุดหลังสมัยรัชกาลที่ ๔

นอกจากอักษรอริยกะแล้ว รัชกาลที่ ๔ ยังได้ทรงปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยเพื่อใช้เขียนและตีพิมพ์ภาษาบาลีอีกในช่วงหลังปี พ.ศ. ๒๔๐๘ (วิสุทธ์ บุษยกุล, ๒๕๕๑, หน้า ๒๓) เรียกว่าอักขรวิธีแบบ "การยุต" การเขียนภาษาบาลีตามอักขรวิธีแบบการยุตนั้น ได้ดัดแปลงอักขรวิธีของอักษรไทย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔ค, หน้า ๓๖๑) กล่าวคือกำหนดให้พยัญชนะที่ไม่มีรูปสระกำกับอยู่ให้ถือว่ามีสระอะประจำอยู่ทุกตัว (โดยไม่ต้องประวิสรรชนีย์), ใช้ไม้หันอากาศแทนสระอะเหนือพยัญชนะต้นในพยางค์ที่มีตัวสะกด, ใช้เครื่องหมายวัญฌการ ( ) กำกับพยัญชนะตัวสะกดและเครื่องหมายยามักการ (๎) กำกับพยัญชนะควบกล้ำ, ใช้เครื่องหมายพินทุเพื่อกำกับพยัญชนะโฆษะสำหรับสำเนียงสวดแบบธรรมยุต, ใช้เครื่องหมายหยาดแวว (ปัจจุบันเรียกหยาดน้ำค้าง) แทนนิคหิต นอกจากนี้ ยังปรับปรุงรูปอักษรไทยโดยตัดเชิงใต้ตัวอักษร ๒ ตัวคือ ญ และ ฐ เป็น ณ และ จ[๕] (แต่อักษร ญ มีเชิงยังคงใช้ในกรณีตัวอักษร ญ ซ้อนกันสองตัว) อักษรไทยแบบการยุตนี้ได้ใช้ตีพิมพ์คำสมาทานอุโบสถศีล คำนมัสการพระและสวดมนต์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังได้ใช้ตีพิมพ์หนังสือสวดมนต์หลวงเป็นของทรงบริจาคในงานพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๓ แต่อักษรไทยแบบการยุตยังไม่เป็นที่นิยมใช้ในหมู่พระภิกษุ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔ค, หน้า ๓๖๒) อักษรขอมจึงเป็นอักษรหลักที่ใช้สืบทอดพระไตรปิฎกในสยามอยู่สืบมา

[๕] อย่างไรก็ดี ในการตีพิมพ์หนังสือภาษาบาลีในสมัยรัชกาลที่ ๕ และต้นรัชกาลที่ ๖ ปรากฏรูป ญ และ ฐ ที่มีเชิงอย่างแพร่หลายสืบมา ขณะที่รูป ณ และ จ ที่ไม่มีเชิงใช้เขียนและตีพิมพ์ภาษาบาลีอย่างแพร่หลายจนเป็นมาตรฐานในอักขรวิธีแบบพินทุหรือหลังปี พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นต้นมา

นโม ตัส์ส ภควโต อรหโต สัม์มาสัม์พุท์ธัส์ส.
นโม ตัส์ส ภควโต อรหโต สัม์มาสัม์พุท์ธัส์ส.
นโม ตัส์ส ภควโต อรหโต สัม์มาสัม์พุท์ธัส์ส.
พุท์ธํ สรณํ คัจ์ฉามิ. ธัม์มํ สรณํ คัจ์ฉามิ. สํฆํ สรณํ คัจ์ฉามิ.
ทุติยัม์ปิ พุท์ธํ สรณํ คัจ์ฉามิ. ทุติยัม์ปิ ธัม์มํ สรณํ คัจ์ฉามิ.
ทุติยัม์ปิ สํฆํ สรณํ คัจ์ฉามิ. ตติยัม์ปิ พุท์ธํ สรณํ คัจ์ฉามิ.
ตติยัม์ปิ ธัม์มํ สรณํ คัจ์ฉามิ. ตติยัม์ปิ สํฆํ สรณํ คัจ์ฉามิ.

๏ สัม์พุท์เธ อัฏ์ฐวีสัญ์จ, ท์วาทสัญ์จ สหัส์สเก.
ปัญ์จสตสหัส์สานิ, นมามิ สิรสา อหํ.

ภาพที่ ๔ หนังสือสวดมนต์ รวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ
(ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๔๓).

ภาพที่ ๔ หนังสือสวดมนต์ รวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๔๓) จัดพิมพ์ตามฉบับพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๔๒๓ หรือฉบับที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๓ เห็นได้ว่าใช้อักษรไทยแบบการยุต แต่ยังคงปรากฏเชิง ญ และ ฐ (ต้นฉบับของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

อักษรสำหรับการตีพิมพ์พระไตรปิฎก ในสมัยรัชกาลที่ ๕

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ สมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นเป็นฉบับตีพิมพ์สมบูรณ์เพื่อเป็นของทรงบริจาคในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก (จัดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้มีพระบรมราชโองการให้อาราธนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (พระยศในขณะนั้น) เป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการสอบแก้และตีพิมพ์พระไตรปิฎก โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นประธานคณะกรรมการจัดพิมพ์ฝ่ายฆราวาสเรียกว่า “กรรมสัมปาทิกสภา”

(วิสุทธ์ บุษยกุล, ๒๕๕๑, หน้า ๒๐) ในการดำเนินการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกนี้ เป็นที่แน่ชัดว่าจะต้องจัดพิมพ์เป็นภาษาบาลี แต่มีข้อถกเถียงในหมู่คณะกรรมการจัดพิมพ์ว่าอักษรใดจะเหมาะสมในการตีพิมพ์พระไตรปิฎกของสยามมากที่สุด

หลักฐานสำคัญที่เกี่ยวเนื่องกับข้อถกเถียงเรื่องอักษรสำหรับตีพิมพ์พระไตรปิฎกสยามนี้ ได้แก่ **พระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ปรารภแบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับภาษาบาลี** พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๑๔ค) แม้เอกสารดังกล่าวจะตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในประกาศคณะสงฆ์ ปี ๒๔๖๑ อันเป็นช่วงเวลาหลังจากตีพิมพ์พระไตรปิฎกสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ อยู่หลายปี แต่ก็นับเป็นหลักฐานสำคัญที่บันทึกใจความสำคัญของข้อถกเถียงครั้งนั้นไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ทั้งนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมิเพียงแต่ทรงเป็นหนึ่งในคณะกรรมการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเท่านั้น หากแต่ทรงภูมิรู้ในทางอักษรศาสตร์อย่างเป็นที่ประจักษ์ มีความรู้ด้านตัวอักษรต่าง ๆ ทั้งขอมและไทย ตลอดจนได้ศึกษาค้นคว้าศิลาจารึกภาษาไทยอยู่หลายหลัก (ดู วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, ๒๕๑๔ก) พระนิพนธ์**พระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ปรารภแบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับภาษาบาลี** จึงได้รับการอ้างอิงอย่างกว้างขวางในวงวิชาการสมัยหลัง

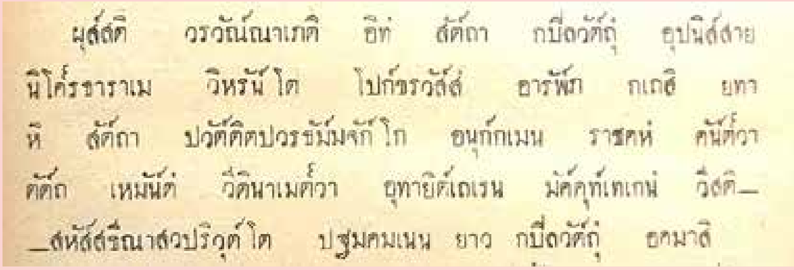
จากพระนิพนธ์ดังกล่าว คณะกรรมการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้พิจารณาอักษรต่าง ๆ สำหรับจัดพิมพ์พระไตรปิฎกสยาม ได้แก่ อักษรขอม อักษรอริยกะ อักษรโรมัน อักษรไทยแบบวิสรรชนีย์และอักษรไทยแบบการยุต คณะกรรมการจัดพิมพ์ได้พิจารณาว่าอักษรขอมที่ใช้กันโดยแพร่หลายมาก่อนในสยามนั้น ไม่สะดวกต่อการจัดพิมพ์หลายประการเนื่องจากยังไม่เคยมีตัวพิมพ์อักษรขอมและจะสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่ายในการสร้างตัวพิมพ์อักษรขอมที่มีรูปสัณฐานและอักขรวิธีแตกต่างกับอักษรไทย นอกจากนั้น อักษรขอมยังใช้รูปเชิงในกรณีพยัญชนะซ้อน (ตัวสะกดและตัวควบกล้ำ) โดยแต่ละพยัญชนะมีรูปเชิงที่แตกต่างกันไป ทำให้กระบวนการเรียงพิมพ์ซับซ้อนยิ่งขึ้น ขณะที่อักษรอริยกะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประดิษฐ์ขึ้นไว้ก่อนหน้าก็ไม่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย และนับว่าเป็นอักษรที่เรียนยากสำหรับพระภิกษุ นอกจากนั้นคณะกรรมการพิจารณาว่าอักษรโรมันไม่เหมาะจะนำมาใช้จัดพิมพ์

พระไตรปิฎกสยาม แม้ขณะนั้นจะเริ่มมีหนังสือภาษาบาลีตีพิมพ์ด้วยอักษรโรมันอยู่แล้ว แต่พระภิกษุในประเทศสยามสมัยนั้นก็มิได้คุ้นชินกับอักษรโรมัน อันจะเป็นอุปสรรคต่อการเผยแพร่พระไตรปิฎกได้ ที่ประชุมจึงสรุปจะใช้อักษรไทย ที่มีผู้ใช้อย่างแพร่หลายอยู่ก่อนแล้ว อีกทั้งยังเป็นอักษร "สำหรับชาติ" (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, ๒๕๑๔ค, หน้า ๓๖๓) เพื่อตีพิมพ์พระไตรปิฎกสยามในพระราชพิธีรัชดาภิเษกในรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้ คณะกรรมการได้เลือกอักษรไทยแบบการยุตของรัชกาลที่ ๔ โดยเห็นว่าแบบวิสรรชนีย์ (คือประวิสรรชนีย์แทนสระอะ) จะใช้เนื้อที่เรียงพิมพ์มากเกินควร พระไตรปิฎกภาษาบาลีจึงได้รับการตีพิมพ์ในสยามเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วยอักษรไทยแบบการยุต[๖]

การตีพิมพ์พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น นับว่ามีความหมายทางวัฒนธรรมอยู่หลายแง่มุม (ปฐม ตาคะนานันท์, ๒๕๔๙, หน้า ๗๕-๘๘) เมื่อพิจารณาว่า การตีพิมพ์พระไตรปิฎกนับว่าเป็นการประกาศความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในบริบทรัฐชาติสยามสมัยใหม่ ดังพระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเห็นว่าในเวลานั้นพระพุทธศาสนายังคงดำรงอยู่ในประเทศสยามเท่านั้น ขณะรัฐพุทธศาสนาอื่น ๆ โดยเฉพาะประเทศเพื่อนบ้านนั้นตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก จึงมีพระราชประสงค์จะให้ตีพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาบาลีให้สมบูรณ์สำหรับทำนุบำรุงพระศาสนา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๖๖, หน้า ๓-๖) นอกจากนั้น ยังได้แจกจ่ายพระไตรปิฎกฉบับตีพิมพ์ไปยังหอสมุดในประเทศต่าง ๆ ในต่างประเทศ การเลือกใช้อักษรไทยในการตีพิมพ์พระไตรปิฎกจึงสามารถแสดงสถานะความเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของรัฐสยามสมัยใหม่ได้อย่างเด่นชัดที่สุด

พระไตรปิฎกฉบับตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นี้ นับว่าเป็นครั้งแรกที่ทำให้อักษรไทยเป็นอักษรที่ใช้เขียนภาษาบาลีในฐานะอักษรแห่งชาติ และเป็นมาตรฐานในการเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยในวงกว้างขวางมากขึ้น นอกจากนั้น ยังสังเกตได้ว่า หนังสือภาษาบาลีที่ตีพิมพ์ขึ้นหลัง พ.ศ. ๒๔๓๖ นี้ ต่างก็ใช้อักษรและอักขรวิธีไทยแบบการยุตเป็นสำคัญ แสดงให้เห็นความแพร่หลายของอักขรวิธีแบบการยุตในการตีพิมพ์ภาษาบาลีในสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงต้นรัชกาลที่ ๖ (ดังภาพที่ ๕)

[๖] แม้คณะกรรมการจัดพิมพ์จะวางแผนตีพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาบาลีให้ครบถ้วนบริบูรณ์ชุดละ ๔๐ เล่มจบ แต่ได้ตีพิมพ์ไปจนถึงเล่ม ๓๙ เท่านั้น ยังขาดอยู่ ๘ คัมภีร์ เนื่องจากติดปัญหาด้านต้นฉบับ (วิสุทธ์ บุษยกุล, ๒๕๕๑, หน้า ๒๖–๒๗).

ผุส์สติ วรวัณ์ณาเภติ อิทํ สัต์ถา กปิลวัต์ถุํ อุปนิส์สาย
นิโค์รธาราเม วิหรัน์โต โปก์ขรวัส์สํ อารัพ์ภ กเถสิ ยทา
หิ สัต์ถา ปวัต์ติตปวรธัม์มจัก์โก อนุก์กเมน ราชคหํ คัน์ต์วา
ตัต์ถ เหมัน์ตํ วีตินาเมต์วา อุทายิต์เถเรน มัค์คุท์เทเกน วีสติ—
—สหัส์สขีณาสวปริวุต์โต ปฐมคมเนน ยาว กปิลวัต์ถุํ อคมาสิ

ภาพที่ ๕ ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีที่ตีพิมพ์ด้วยอักษร
และอักขรวิธีแบบการยุต

ภาพที่ ๕ ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีที่ตีพิมพ์ด้วยอักษรและอักขรวิธีแบบการยุต จากหนังสือ**พระมหาเวสสันตรชาดก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างไว้ในพระพุทธสาสนายังไม่ทันสำเร็จก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างต่อมาจนสำเร็จบริบูรณ พระราชทานในวันบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคต รัตนโกสินทรศก ๑๓๐** ฉบับตีพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๔๕๔ แสดงถึงความนิยมอักขรวิธีแบบการยุตในสมัยรัชกาลที่ ๕ และต้นรัชกาลที่ ๖ (ต้นฉบับของหอสมุดเอเชีย-แอฟริกาศึกษา มหาวิทยาลัยฮัมบวร์ค)

จากการยุตสู่พินทุ: การปรับปรุงอักขรวิธีไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

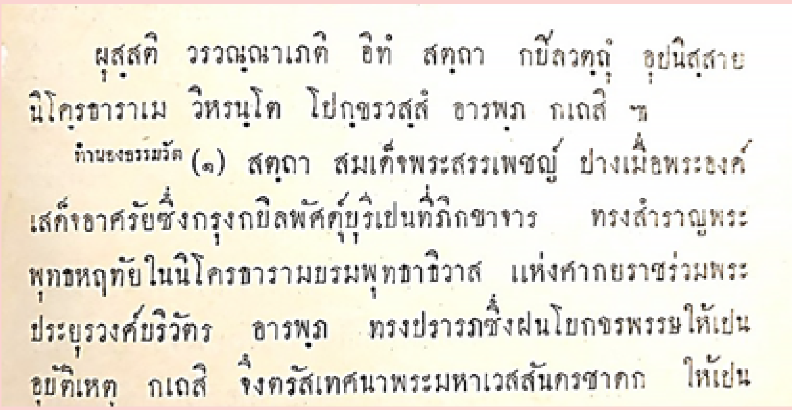
นอกจากจะทรงเป็นหนึ่งในกรรมการอำนวยการพิมพ์พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้ต่อยอดปรับปรุงอักษรไทยสำหรับใช้เขียนภาษาบาลีอยู่ต่อมา โดยได้ดัดแปลงอักษรไทยแบบการยุตให้ง่ายต่อการอ่านและการเขียน ตลอดจนสะดวกต่อการพิมพ์มากยิ่งขึ้น เรียกว่า “แบบพินทุ” ดังที่มีพระราชปรารภว่าแบบพินทุนั้น “งามกว่า ใช้สะดวกกว่าแบบการยุตควรใช้แทนแบบการยุตได้” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔ค, หน้า ๓๖๗)

การปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยสำหรับใช้เขียนภาษาบาลีเป็นความพยายามของนักปราชญ์หลายยุคหลายสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้ทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการวางรากฐานให้อักษรไทยใช้เขียนภาษาบาลีกระทั่งเป็นมาตรฐานแพร่หลายมาจนปัจจุบัน

อักขรวิธีแบบใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๑๔ค, หน้า ๓๖๕-๓๖๖) ปรับปรุงใหม่ขึ้นนี้ ยังคงสอดคล้องกับแบบการยุต เช่น ยังกำหนดให้พยัญชนะทุกตัวที่ไม่มีรูปสระกำกับมีสระอะประจำอยู่โดยไม่ประวิสรรชนีย์, ใช้เครื่องหมายหยาดแวว แทนนิคหิต รวมถึงโดยตัดเชิงใต้ตัวอักษร ๒ ตัวคือ ญ และ ฐ เป็น ณ และ ฐ อย่างไรก็ดี ได้เลิกใช้เครื่องหมายวัญฌการ เครื่องหมายยามักการ ตลอดจนไม้ผัดที่ใช้ในแบบการยุตไป เนื่องจากเป็นอุปสรรคต่อการอ่านและการพิมพ์ แล้วใช้พินทุกำกับใต้พยัญชนะตัวสะกดและตัวควบกล้ำแทน จึงเรียกอักขรวิธีแบบนี้ว่า “แบบพินทุ” ทั้งนี้ ทรงเห็นว่าพินทุที่เดิมใช้กำกับพยัญชนะโฆษะสำหรับหมายสำเนียงสวดแบบธรรมยุตนั้นไม่เป็นประโยชน์เท่าที่ควร การปรับปรุงอักขรวิธีแบบการยุตมาเป็นแบบพินทุจึงเป็นไปเพื่อให้สามารถใช้อักษรไทยเขียนภาษาบาลีได้ง่ายและเป็นระบบมากยิ่งขึ้น ผู้อ่านที่คุ้นเคยกับอักษรไทยที่ใช้เขียนภาษาไทยอยู่แล้วเมื่อต้องเรียนอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีก็จะเรียนได้โดยง่าย แม้แต่ผู้อ่านที่คุ้นเคยกับอักขรวิธีเดิมแบบการยุตก็สามารถอ่านแบบพินทุได้ง่ายด้วยเช่นกัน เมื่อเปรียบเทียบข้อความภาษาบาลีที่เขียนด้วยอักษรไทยตามอักขรวิธีแบบการยุตและแบบพินทุ เห็นได้ว่าแบบพินทุนั้นใช้เครื่องหมายประกอบการเขียนน้อยกว่าแต่เขียนภาษาบาลีได้อย่างเป็นระบบไม่ลักลั่น

แม้จะไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร
ญ า ณ
วโรรสทรงปรับปรุงอักษรไทยแบบพินทุขึ้นเมื่อใด แต่เห็นได้ว่าทรงเริ่มมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังที่มีร่องรอยของอักขรวิธีแบบพินทุปรากฏในพระนิพนธ์**บาลีไวยากรณ์** ที่ตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้ว (ปฐม

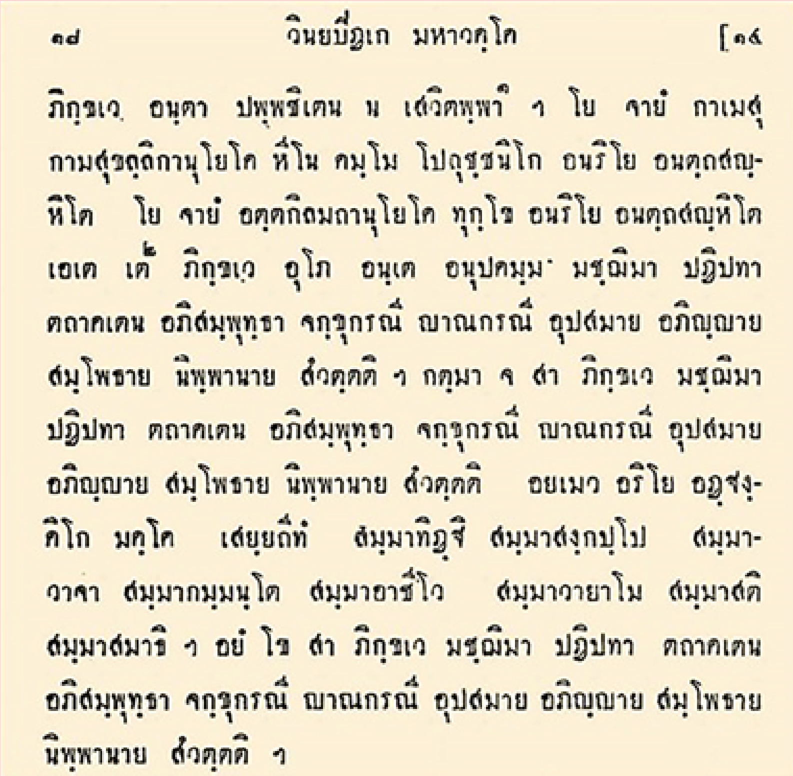
ตาคะนานันท์, ๒๕๔๙, หน้า ๘๙) แต่อักขรวิธีแบบพินทุได้ใช้ในหนังสือแบบเรียนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, ๒๕๑๔ค: ๓๖๗) กลายเป็นอักษรและอักขรวิธีไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีแบบมาตรฐานของระบบการศึกษาของคณะสงฆ์มานับแต่นั้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๗ เมื่อมีการตีพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ให้สมบูรณ์ขึ้นกว่าฉบับรัชกาลที่ ๕ (ตีพิมพ์ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๔ ประกอบด้วยชุดละ ๔๐ เล่มบริบูรณ์) ก็ได้เปลี่ยนจากอักขรวิธีไทยแบบการยุตไปใช้อักขรวิธีไทยแบบพินทุ ทำให้อักขรวิธีแบบพินทุใช้เขียนและอ่านภาษาบาลีอย่างกว้างขวางมาจนปัจจุบัน นับเป็นการรับรองสถานภาพของอักษรไทยในฐานะอักษรประจำชาติสยามทั้งในทางอาณาจักร (ใช้เขียนภาษาไทยอันเป็นภาษาราชการ) และในทางพุทธจักรดังที่ใช้เขียนและเรียนภาษาบาลี โดยได้เข้าแทนที่อักษรขอมตามจารีตเดิม ตลอดจนอักษรท้องถิ่น (เช่น อักษรธรรมล้านนาและ

ผุสฺสติ วรวณฺณาเภติ อิทํ สตฺถา กปิลวตฺถุํ อุปนิสฺสาย
นิโคฺรธาราเม วิหรนฺโต โปกฺขรวสฺสํ อารพฺภ กเถสิ ฯ
ทำนองธรรมวัด (๑) สตฺถา สมเด็จพระสรรเพชญ์ ปางเมื่อพระองค์
เสด็จอาศรัยซึ่งกรุงกบิลพัศดุ์บุรีเปนที่ภิกขาจาร ทรงสำราญพระ
พุทธหฤทัยในนิโครธารามบรมพุทธาธิวาส แห่งศากยราชร่วมพระ
ประยุรวงศ์บริวัตร อารพฺภ ทรงปรารภซึ่งฝนโบกขรพรรษให้เปน
อุบัติเหตุ กเถสิ จึงตรัสเทศนาพระมหาเวสสันดรชาดก ให้เปน

ภาพที่ ๖ ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีที่ตีพิมพ์ด้วยอักษรและอักขรวิธีแบบพินทุ

ธรรมอีสาน) ไปโดยปริยาย

ภาพที่ ๖ ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีที่ตีพิมพ์ด้วยอักษรและอักขรวิธีแบบพินทุ จาก**เทศน์มหาชาติ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ** ฉบับตีพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๔๖๒ เห็นได้ว่ามีข้อความภาษาไทยพิมพ์ร่วมกับข้อความภาษาบาลีในอักขรวิธีแบบพินทุ (ต้นฉบับของหอสมุดเอเชีย-แอฟริกาศึกษา

๑๘ วินยปิฏเก มหาวคฺโค [๑๙

ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา ฯ โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺ-หิโต โย จายํ อตฺตกิลมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ กตมา จ สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺ-คิโก มคฺโค เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมา-วาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ฯ อยํ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ

ภาพที่ ๗ ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีจากพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เล่ม ๔ พระวินัยปิฎก มหาวรรค ปฐมภาค (พ.ศ. ๒๔๗๐) ใช้อักษรและอักขรวิธีแบบพินทุ (ต้นฉบับของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

มหาวิทยาลัยฮัมบวร์ค)

การใช้อักษรไทยเพื่อเขียนภาษาบาลีที่แพร่หลายในปัจจุบันนี้ กล่าวได้ว่าเกิดจากการคลี่คลายและต่อยอดจากนักปราชญ์ในอดีตจากรุ่นสู่รุ่น นับตั้งแต่การประดิษฐ์อักษรอริยกะ การปรับปรุงอักขรวิธีแบบการยุตในสมัยรัชกาลที่ ๔ จนกระทั่งพัฒนาไปเป็นแบบพินทุที่มีมาตรฐานลงตัวดังที่ใช้หนังสือตีพิมพ์ในปัจจุบัน ทั้งในพระไตรปิฎกฉบับตีพิมพ์ หนังสือสวดมนต์ ตำราไวยากรณ์ ตลอดจนป้ายอาเศียรวาทภาษาบาลี นับได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยสำหรับใช้เขียนภาษาบาลีจนกระทั่งเป็น

ระบบสืบมาจนปัจจุบัน

บทสรุป

อักขรวิธีไทยแบบพินทุที่ใช้เขียนภาษาบาลี นับว่าเป็นมรดกในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ดำรงอยู่รอบตัวในสังคมปัจจุบันที่เด่นชัดที่สุดประการหนึ่ง แม้ว่านักศึกษาภาษาบาลีในระดับอุดมศึกษาปัจจุบันจะคุ้นเคยกับการใช้อักษรโรมันเขียนภาษาบาลีควบคู่กับอักษรไทย แต่อักษรไทยก็ยังคงใช้เขียนภาษาบาลีอยู่ในบริบทชีวิตประจำวัน

ในแง่วิวัฒนาการอักษรและอักขรวิธีไทย อาจมองได้ว่าการปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีแบบพินทุนี้ ถือเป็นหมุดหมายสำคัญของการปรับปรุงระบบตัวเขียนของไทย แม้การปรับปรุงระบบตัวเขียนไทยจะเกิดขึ้นหลายครั้งในต่างบริบท เช่น การประดิษฐ์อักษรอริยกะ อักขรวิธีแบบใหม่ของรัชกาลที่ ๖ หรืออักขรวิธีแบบรัฐนิยมสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลย์สงคราม (อิงอร สุพันธุ์วณิช, ๒๕๒๗, หน้า ๖๓๙) แต่การปรับปรุงระบบตัวเขียนที่กล่าวมานั้น ล้วนแล้วแต่ไม่เป็นที่นิยมจนต่อมาเลิกใช้ไปทั้งสิ้น (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ, ๒๕๕๔, หน้า ๒๔๖) แตกต่างกับการปรับปรุงอักษรไทยเพื่อเขียนภาษาบาลีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ส่งผลให้เกิดมาตรฐานที่ลงตัวและมีที่ใช้อย่างแพร่หลาย นับได้ว่าเป็นครั้งแรกที่อักษรไทยได้รับการปรับปรุงเพื่อใช้เขียนภาษานอกตระกูลไทได้อย่างลงตัว นับเป็นการปรับปรุงอักษรและอักขรวิธีไทยที่ประสบผลสำเร็จมากที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติตัวเขียนไทย

รายการอ้างอิง

เอกสารตัวเขียน

สมุดไทยเลขที่ ๓๕ *มหาชาติคำหลวง กัณฑ์ทศพร* หมู่ร่าย หมวดวรรณคดี แผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. เส้นหรดาล. อักษรขอมและอักษรไทย. ภาษาบาลีและภาษาไทย.

สมุดไทยเลขที่ ๔๑๑ *อาทิไท้โพธิบาท* หมู่โหราศาสตร์ หมวดตำรา แผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. เส้นดินสอ. อักษรไทย. ภาษาบาลีและภาษาไทย.

เอกสารตีพิมพ์

กรรณิการ์ วิมลเกษม. (๒๕๕๔). *ตำราเรียนอักษรไทยโบราณ: อักษรขอมไทย อักษรธรรมล้านนา อักษรธรรมอีสาน.* กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ. (๒๕๕๔). *จากลายสือไทยสู่อักษรไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๖๖). *พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คัดจากที่สมาคมต่าง ๆ.* พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (๒๕๖๔). *จารึกวัดพระยืน ด้านที่ ๑.* เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/25606

ธวัช ปุณโณทก. (๒๕๔๙). *อักษรไทยโบราณ ลายสือไทย และวิวัฒนาการอักษรของชนชาติไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปฐม ตาคะนานันท์. (๒๕๔๙). *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม.* วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระมหาเวสสันตรชาดก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างไว้ในพระพุทธสาสนายังไม่ทันสำเร็จก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างต่อมาจนสำเร็จบริบูรณ พระราชทานในวันบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคต รัตนโกสินทรศก ๑๓๐. (๒๔๕๔). พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๔๗๐). *สฺยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ วินยปิฏเก มหาวคฺคสฺส ปฐโม ภาโค.* พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๑๔ก). ข้อความที่เสาศิลาเมืองสุโขทัย. ใน *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๑๔ข). *คาถาชาดกแลแบบอักษรอริยกะ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๑๔ค). พระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ปรารภแบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับภาษาบาลี. ใน *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระนิพนธ์ต่างเรื่อง*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วิสุทธ์ บุษยกุล. (๒๕๕๑). การพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับ ร.๕ ด้วยตัวอักษรไทย. *วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย* (๔)๒, ๑๓–๓๑.

ศานติ ภักดีคำและนวรัตน์ ภักดีคำ. (๒๕๖๑). *ประวัติศาสตร์อยุธยาจากจารึก: จารึกสมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

หนังสือสวดมนต์ รวมพระสูตรแลพระปริตต่าง ๆ. (๒๔๔๓). พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.

หอพระสมุดวชิรญาณ. (๒๔๖๒). *เทศน์มหาชาติ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ*. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ.

อิงอร สุพันธุ์วณิช. (๒๕๒๗). *วิวัฒนาการอักษรและอักขรวิธีไทย*. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

การนำเสนอทางวิชาการ

Tangsiriwattanakul, Shinnakrit. (2021, April 23). The Mon Origin of King Rama IV's Ariyaka Script. A lecture given to the Hamburger Gesellschaft für Thaiistik in cooperation with the Asien-Afrika-Institut, Universität Hamburg (Federal Republic of Germany).

เล่นเป็นพระ

ศรัณย์ มะกรูดอินทร์[๑]

เด็กไทยในสมัยโบราณ จักมีการละเล่นที่เลียนแบบวิถีชีวิตของผู้ใหญ่ที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน อาทิ การเล่นขายของเลียนแบบการค้าขาย การเล่นหม้อข้าวหม้อแกงเลียนแบบการทำกับข้าว ตลอดจนการเล่นเป็นพระเลียนแบบการประกอบศาสนกิจของพระสงฆ์ในรูปแบบต่าง ๆ

การเล่นเป็นพระนี้ ปรากฏหลักฐานเก่าแก่ที่สุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ในพระนิพนธ์เรื่อง**พระประวัติตรัสเล่า** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงบันทึกความทรงจำเมื่อครั้งยังเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ความว่า

> *"...เมื่อยังเล็กเราพอใจเล่นเปนพระ ครองผ้า บิณฑบาต ฉัน อนุโมทนา เทศนา เพียงเท่านี้จะว่าเปนนิมิตต์ก็ไม่เชิง เพราะนี้เปนการเล่นสนุกของเจ้านายอื่นด้วย แต่เรามีตาลปัตรแฉกสำหรับพระราชาคณะ พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้เปนญาตินับเปนชั้นตา ทำให้ใบพัดเอาอไรทำแลทำอย่างไร บอกไม่ได้ เปนอย่างหักทองขวาง ด้ามงาหรือกระดูก นี้จะถือว่าเปนนิมิตต์ก็เข้าที ฯ"*
>
> (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๙๔, หน้า ๘)

การเล่นเป็นพระในครั้งนั้น เลียนแบบวิถีชีวิตพระภิกษุ โดยมีการจำลองเครื่องสมณบริขารสำหรับให้เด็กเล่น ทั้งจีวรเพื่อให้เด็กที่สวมบทบาทเป็นพระภิกษุนั้นได้นุ่งห่ม บาตรเพื่อให้เด็กใช้ในการเดินบิณฑบาตและจำลองการฉันในบาตร ใบลานที่จำลองไว้ใช้ในการถวายแสดงพระธรรมเทศนา และตาลปัตรที่จำลองไว้ในถวายศีลและถวายอนุโมทนา

[๑] อาจารย์ประจำ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

โดยเฉพาะมีการจำลองรูปแบบของตาลปัตรให้มีลักษณะเป็นพัดยศในชั้นต่าง ๆ ดังในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ระบุว่า พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าอาวาสวัดพระยาทำ ซึ่งเป็นพระญาตินั้นได้จำลองพัดแฉก ซึ่งเป็นรูปแบบของพัดยศสำหรับพระราชาคณะแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อครั้งทรงพระเยาว์

การเล่นเป็นพระนี้ ปรากฏสืบมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ลงวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ที่ว่า

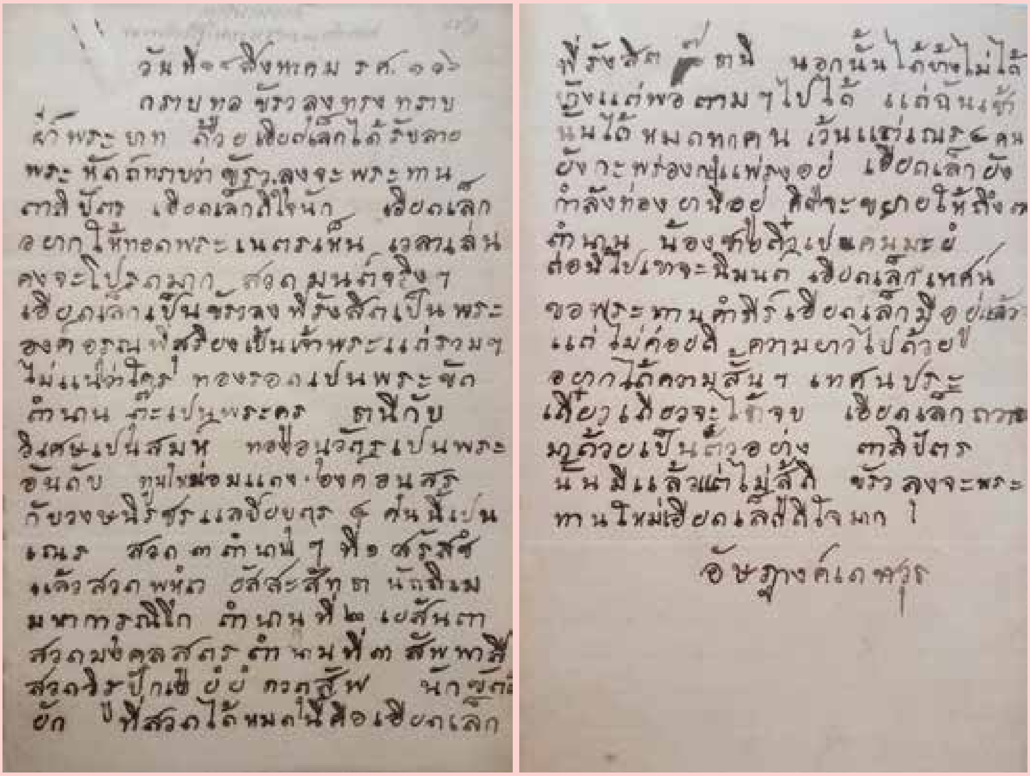
> *"เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ เที่ยงกลับมาเรือน โจษกันว่าคุณหญิงประสูติแล้วเป็นผู้ชาย สมเด็จแม่[๒]เสด็จ เราตามเสด็จไป ลูกอ้วนขาว แล้วเรากลับมากินข้าวกลางวัน ประสูติหมอและปี่พาทย์มาไม่ทัน เย็นเราไปบน สมเด็จแม่ฝากของไปถวายทูลหม่อมบน[๓] เป็นของ ๆ สมเด็จแม่ฝากไปประทานโยมพระสุภูติเมืองลังกา กับเกี้ยวที่เราใส่เมื่อกฐินไปส่งด้วย เราขึ้นไปทูลหม่อมบนยังไม่ประทมตื่น เราออกไปเรียนหนังสือ ทูลหม่อมบนประทมตื่น เรากลับเข้ามาทูล แล้วตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง เสด็จขึ้นเกือบทุ่ม เสวยที่สวนสวรรค์* ***วันนี้ไม่ได้เล่นพระ*** *เรามาเรือน นอนสองทุ่มนาน"*

(สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

---

[๒] สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า.

[๓] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ภาพที่ ๑-๒ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ
ทรงมีถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

สยามมกุฎราชกุมาร, ๒๕๕๕, หน้า ๒๓๘-๒๓๙)

หลักฐานสำคัญที่แสดงรายละเอียดของการเล่นเป็นพระนี้ ปรากฏมีลายพระหัตถ์ที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ[๔] ทรงมีถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ด้วยทรงดีพระทัยที่ได้รับประทานตาลปัตรในคราวเล่นเป็นพระนั้น ดังความในลายพระหัตถ์ที่สมเด็จ

พระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเก็บรักษาไว้ความว่า

"วันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ.๒๔๔๐)

กราบทูล ขรัวลุง[๕] ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วย เอียดเล็ก[๖] ได้รับลายพระหัตถ์ทราบว่า ขรัวลุงจะพระทานตาลิปัตร เอียดเล็กดีใจนัก เอียดเล็กอยากให้ทอดพระเนตรเห็น เวลาเล่นคงจะโปรดมาก สวดมนต์จริง ๆ เอียดเล็กเป็นขรัวลุง พี่รังสิต[๗]เป็นพระองค์อรุณ[๘] พี่สุริยง[๙]เป็นเจ้าพระแต่รวม ๆ ไม่แน่ว่าใคร ทองรอด[๑๐]เป็นพระขัดตำนาน ตุ๊[๑๑]เป็นพระครู ธานี[๑๒]บวิเศษ[๑๓] นสมุห์ ทองอนุวัตร[๑๔]เป็นพระอันดับ ทูนหม่อมแดง[๑๕]องค์อนุสร[๑๖]กับวงษนิรชร[๑๗] แลปิยบุตร[๑๘]๔ คนนี้เป็นเณร สวด ๓ ตำนาน ๆ ที่ ๑ สรัสชํ แล้วสวด พหุํเว ยัสสะสัทธา นัตถิเม มหาการุณิโก ตำนานที่ ๒ เยสันตา สวดมงคลสูตร ตำนานที่ ๓ สัพพาลีสวดวิรูปักเข ยํยํ ภวตุสัพ นักขัต์ตยัก ที่สวดได้หมดนี้คือเอียดเล็ก พี่รังสิต ตุ๊ ธานี นอกนั้นได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่พอตาม ๆ ไปได้ แต่ฉันเช้านั้นได้หมดทุกคน เว้นแต่เณร ๔ คน ยังกะพร่องกะแพร่งอยู่ เอียดเล็กยังกำลังท่องยานีอยู่ คิดจะขยายให้ถึง ๗ ตำนาน น้องชายติ๋ว[๑๙]เป็นคน มะยํ ต่อนี้ไปเขาจะนิมนต์เอียดเล็กเทศน์ ขอพระทานคำภีร์เอียดเล็กมีอยู่แล้ว แต่ไม่ค่อยดีความยาวไปด้วย อยากได้ความสั้น ๆ เทศน์ประเดี๋ยวเดียวจะได้จบ เอียดเล็กถวายมาด้วยเป็นตัวอย่าง ตาลิปัตรนั้นมีแล้วแต่ไม่สู้ดี ขรัวลุงจะพระทานใหม่เอียดเล็กดีใจมาก

---

[๔] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา.

[๕] พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ภายหลัง
ดำรงพระอิสริยยศที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.

[๖] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ.

[๗] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร.

[๘] พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร.

[๙] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส.

[๑๐] หม่อมเจ้าทองฑีฆายุ ทองใหญ่.

[๑๑] หม่อมเจ้ามงคลประวัติ สวัสดิกุล.

[๑๒] หม่อมเจ้าธานีนิวัต โสณกุล ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร.

[๑๓] หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร.

[๑๔] หม่อมเจ้าทองอนุวัติ ทองใหญ่.

[๑๕] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก.

ภาพที่ ๓-๔ การเล่นเป็นพระของเจ้านายเล็ก ๆ ณ ศาลาริมสระสวนศิวาลัย ภายในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ (ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

การเล่นเป็นพระของเจ้านายเล็ก ๆ ณ ศาลาริมสระสวนศิวาลัย ภายในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เรียงลำดับจากซ้ายไปขวา ได้แก่

๑. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ
๒. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์
๓. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า สุริยงประยุรพันธุ์
๔. หม่อมเจ้าทองฑีฆายุ ทองใหญ่
๕. หม่อมเจ้ามงคลประวัติ สวัสดิกุล
๖. หม่อมเจ้าธานีนิวัต โสณกุล
๗. หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร
๘. หม่อมเจ้าทองอนุวัติ ทองใหญ่
๙. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช
๑๐. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า อนุสรณ์ศิริประสาธน์
๑๑. หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล
๑๒. หม่อมเจ้าปิยบุตร จักรพันธุ์

[๑๖] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอนุสรณ์ศิริประสาธน์.

[๑๗] หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล.

[๑๘] หม่อมเจ้าปิยบุตร จักรพันธุ์.

[๑๙] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย.

(ลงพระนาม) อัษฎางค์เดชาวุธ”

การเล่นเป็นพระในครั้งนี้ สอดคล้องกับพระรูปเก่าในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็นพระรูปที่พระบรมวงศานุวงศ์ตามรายพระนามที่ปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ทรงมีถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ประทับนั่งเรียงกันครองจีวรห่มคลุม ภายในศาลาริมสระสวนศิวาลัย เจ้านายแต่ละพระองค์ทรงสมมติองค์เป็นพระสงฆ์รูปต่าง ๆ ในการประกอบพิธีเจริญพระพุทธมนต์ ตามที่ทรงเคยทอดพระเนตรเห็นในการพระราชพิธี อาทิ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธทรงสมมติองค์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ทรงสมมติองค์เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร ดังปรากฏขันน้ำเสวยมีฝาครอบและบ้วนพระโอษฐ์ของทั้งสองพระองค์เป็นเครื่องลงยาสีต่างจากเจ้านายองค์อื่น ๆ ที่เป็นเครื่องทองลงหิน อันแสดงฐานานุศักดิ์ของพระสงฆ์ที่ต่ำลำดับชั้นลงไป

พระบรมวงศานุวงศ์ที่เล่นเป็นพระในครั้งนี้ จักต้องทรงสวดมนต์ได้จริง ๆ ด้วยเป็นการจำลองการเจริญพระพุทธมนต์ของพระสงฆ์ นับแต่มีมัคนายก โดยมีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงกล่าวคำอาราธนาศีล มีการขัดตำนาน คือ การที่พระภิกษุรูปที่ ๓ หรือรูปที่ ๔ จักสวดบทสรุปย่อพระปริตรนั้น ๆ อาทิ บทชุมนุมเทวดา บท เย สนฺตา ซึ่งเป็นบทขัดของบทมงคลสูตร หรือบท สพฺพพาสี ซึ่งก็เป็นบทขัดของบทขันธปริตร เป็นต้น โดยในการเล่นเป็นพระในครั้งนี้มีหม่อมเจ้าทองฑีฆายุ ทองใหญ่ เป็นผู้ขัดตำนาน แล้วจึงเจริญพระพุทธมนต์ในบทเจ็ดตำนาน อาจคัดเลือกมาเพียงบางบทบางตำนานมาฝึกหัดจนสามารถสวดท่องได้จริง

ที่สำคัญคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสยังได้ประทานตาลปัตร ตลอดจนคัมภีร์ใบลานจำลอง นับเป็นการแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ตลอดจนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ได้ทรงส่งเสริมและสนับสนุนการละเล่นเป็นพระเป็นครั้งนั้น เฉกเช่นเดียวกับในคราวที่พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) ได้ทำตาลปัตรจำลองให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์

ความในลายพระหัตถ์ในครั้งนั้น ยังสอดคล้องกับบันทึกความทรงจำของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ที่เคยทอดพระเนตรการเล่นเป็นพระใน

หมู่เจ้านายเล็ก ๆ ดังความตอนหนึ่งว่า

“ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนสุนันทาลัย วันเสาร์จึงจะเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง วันจันทร์เช้าจึงไปโรงเรียน บางอาทิตย์ก็กลับไปวังเสด็จพ่อ[๒๐]ที่ประตูสามยอด การข้างในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมราชินีนาถ[๒๑]มักโปรดให้มีงานและการเล่นเสมอ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ทูลกระหม่อมอัษฎางค์[๒๒]เสด็จในกรมชัยนาท[๒๓]กรมหมื่นพิทยลาภ[๒๔]หม่อมเจ้ามงคลประวัติ หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม หม่อมเจ้าปิยบุตร หม่อมเจ้าทองทีฆายุ หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอนุสรณ์ศิริประสาธน์ ครองผ้าเป็นพระสงฆ์ทุกองค์ แลมีงานต่าง ๆ เช่น กวนข้าวทิพย์ เจ้านายฝ่ายในที่ยังไว้พระเมาฬี แลหม่อมเจ้าหญิงบางองค์แต่งพระองค์ทรงเกี้ยว นุ่งจีบห่มตาดหาบสลากภัตที่ทรงแต่งพระต้องสวดมนต์บนพระที่นั่งจักรี ที่ศาลาริมสระสวนศิวาลัย ก็สวดมนต์ แลต้องสวดได้จริง ๆ หม่อมเจ้าทองทีฆายุ เป็นองค์ขัดตำนาน พอลืมนึกไม่ออกก็เยี่ยมหน้าออกมาจากตาลปัตรดูว่ามีใครสังเกตเห็นบ้าง เสด็จป้ากรมหลวงสมรรัตน์ กริ้วตวาดรับสั่งว่า ประเดี๋ยวจะตบหน้าเดี๋ยวนี้ พวกหม่อมเจ้าต้องกลัวท่านทั้งนั้น เพราะท่านกริ้วเก่ง...”

(หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, ๒๕๒๓, หน้า ๗๙)

ในบันทึกความทรงจำนี้ ทำให้ทราบว่า การเล่นเป็นพระนี้ยังเล่นร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่ยังเป็นเด็ก โดยมีการจำลองพิธีกรรมศาสนาที่เจ้านายผู้หญิงสามารถมีส่วนร่วมได้ เช่น พิธีกวนข้าวทิพย์ หรือ

[๒๐] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

[๒๑] สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.

[๒๒] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ.

[๒๓] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์.

[๒๔] หม่อมเจ้าธานีนิวัต โสณกุล.

ที่สำคัญคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสยังได้ประทานตาลปัตร ตลอดจนคัมภีร์ใบลานจำลอง นับเป็นการแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ตลอดจนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ได้ทรงส่งเสริมและสนับสนุนการละเล่นเป็นพระเป็นครั้งนั้น เฉกเช่นเดียวกับในคราวที่พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) ได้ทำตาลปัตรจำลองให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์

พิธีสลากภัต

นอกจากการเล่นเป็นพระในหมู่เจ้านายเล็ก ๆ แล้ว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ตลอดจนข้าราชบริพาร เล่นเป็นพระ มีการหัดแสดงพระธรรมเทศนา ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน รัชกาลที่ ๕ วันเสาร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ ปีวอก ฉศก จุกศักราช ๑๒๔๖ ตรงกับวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ ความตอนหนึ่งว่า

> *“วันนี้เวลา ๔ ทุ่มโปรดให้มีเทศน์มหาเวสสันดรชาดกข้างในที่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร คนที่ถวายเทศน์นั้นคือ พระองค์จามรี*[๒๕] *และหม่อมเจ้าท้าวนางเถ้าแก่พนักงานทั้งนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้หัดขึ้น การที่เทศน์นั้นตกแต่งธรรมาสน์และต้นไม้โคมไฟ และมีประโคมแตรสังข์พิณพาทย์เหมือนที่มีตามธรรมเนียมข้างหน้าที่พระสงฆ์ถวายเหมือนกัน พระราชทานเงินบูชากัณฑ์ ๆ ละ ๕ ตำลึง ผ้านุ่งห่มทำอย่างไตรและมีขนมต่าง ๆ ด้วย วันนี้มี ๓ กัณฑ์เพราะเมื่อขึ้นเทศน์นั้น ๔ ทุ่ม จบยิงปืนสว่างแล้ว”*
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,

[๒๕] พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจามรี ภายหลังดำรงพระอิสริยยศที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจามรี.

๒๔๘๑, หน้า ๑๑๑)

การเล่นเป็นพระของฝ่ายในนี้มีสืบเนื่องในอีก ๒ วันถัดมา ตรงกับวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ ความตอนหนึ่งว่า "*เวลาบ่าย ๔ โมงข้างในมีเทศน์มหาเวสันตรชาดกผู้หญิงเทศน์อีก*" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๘๑, หน้า ๑๑๕)

นอกจากนี้ การเล่นเป็นพระยังปรากฏในหมู่ราษฎร ดังปรากฏความในพระประวัติของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณสังวร เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์เติบโตขึ้นมาในชุมชนเมืองกาญจนบุรี ตรงกับในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงได้เคยเล่นเป็นพระ ดังปรากฏในหนังสือพระประวัติที่รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยชุม ซึ่งเคยเป็นพระครูปลัด[๒๖]ในสมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้เคยนิพนธ์ไว้ว่า

> "*เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีนิสัยทางพระแสดงออกตั้งแต่ทรงพระเยาว์ คือ ชอบเล่นเป็นพระ ทำคัมภีร์เทศน์เล็ก พัดยศเล็ก (ตามที่เห็นคือพัดพระครูของท่านพระครูอดุลยสมณกิจครั้งนั้น) เก็บหินมาทำภูเขา มีถ้ำ ทำเจดีย์เล็กบนยอดเขา เล่นทอดกฐินผ้าป่า เล่นทิ้งกระจาด และทำรูปยมบาลเล็กด้วยกระดาษแบบพิธีทิ้งกระจาดที่วัดญวน เมื่อทรงเจ็บป่วยขึ้น ผู้ใหญ่ต้องนำรูปยมบาลไปเผาทิ้งเสียในคราวที่ป้าต้องตื่นแต่เช้ามืดออกไปทำงาน ก็ต้องให้เทียนไว้สำหรับจุดนั่งดูเล่น เพราะไม่ยอมนอน*"
>
> (สุเชาวน์ พลอยชุม, ๒๕๔๑, หน้า ๖-๗)

ดังจะเห็นได้ว่า การเล่นเป็นพระที่เกิดขึ้นในหมู่ราษฎรนี้ ก็ล้วนมีขึ้นตามบริบทสังคมที่เป็นอยู่ โดยเฉพาะในชุมชนที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณสังวรทรงเคยพำนักอยู่เมื่อครั้งทรงพระเยาว์นั้น มีความหลากหลายทางพุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน การเล่นเป็นพระในครั้งนั้นจึงมีการหัดเทศน์และอนุโมทนา และเล่นทอดกฐินผ้าป่าอย่างพุทธศาสนาเถรวาท และมีการจำลองพิธีกรรมทิ้งกระจาดตามแบบธรรมเนียม

---

[๒๖] พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณาจารย์ (บุญช่วย สุชวโน) ฐานานุกรมใน สมเด็จพระญาณสังวร.

มหายานตามที่เด็ก ๆ ในชุมชนสมัยนั้นได้พบเห็นและเป็นอยู่

จากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ล้วนสะท้อนภาพการละเล่นของเด็กไทยในสมัยโบราณ ที่มีการเล่นเป็นพระทั้งในส่วนราชสำนักและราษฎร ทั้งผู้ชายและผู้หญิง แตกต่างกันไปตามบริบทของสังคมที่เป็นอยู่ ตลอดจนสะท้อนภาพสำคัญว่า แม้คนไทยในอดีตจักมองสถานะพระภิกษุสงฆ์เป็นหนึ่งในรัตนตรัยที่พึงเคารพกราบไหว้ หากแต่การเล่นเป็นพระก็มิได้เป็นการเล่นเพื่อความบันเทิงเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการปลูกศรัทธาทางพระพุทธศาสนาในหมู่เยาวชนที่ได้รับการส่งเสริมจากผู้หลักผู้ใหญ่ในสังคมด้วยเป็นอย่างดี

รายการอ้างอิง

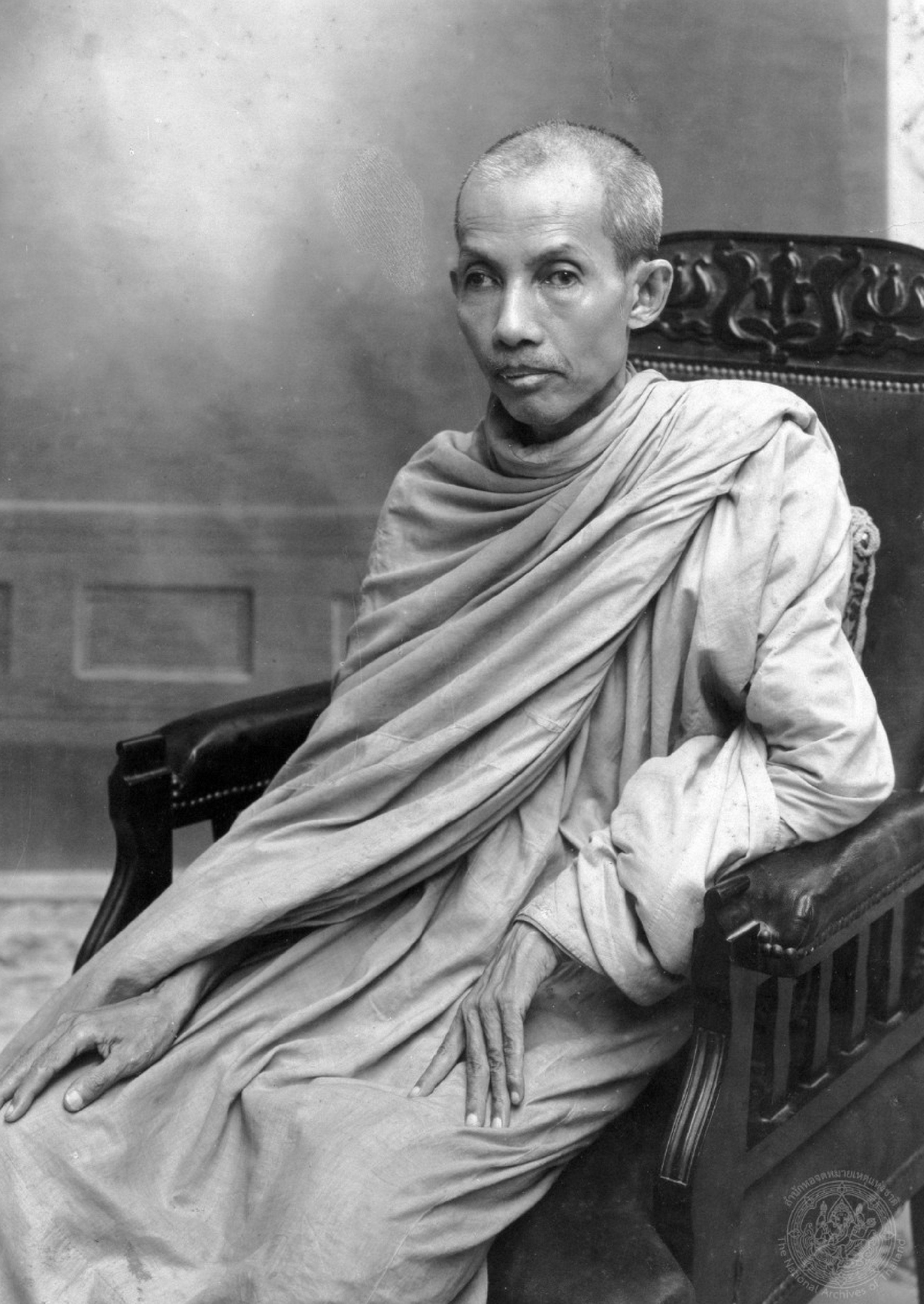
จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (๒๕๒๓). คำปรารภ. ใน *พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์*. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๘๑).*จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๗*. พระนคร: กรมศิลปากร. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑).

มหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า. (๒๕๕๕). *จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ*. (พิมพ์ครั้งที่ ๖). กรุงเทพฯ: ศยาม.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๙๔). *พระประวัติตรัสเล่า*. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย. (งานปลงศพ นางเป้า ศรีสมุทโภค วัดมกุฏกษัตริยาราม พระนคร ๒๕ เมษายน ๒๔๙๔).

สุเชาวน์ พลอยชุม. (๒๕๔๑). *พระเกียรติคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

การซ่อมแปลงรูปแบบพระพุทธรูปนาคปรกที่เมืองลพบุรี

กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์[๑]

เมืองลพบุรีมีการพบพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายกลุ่มหนึ่งที่มีการลงรักปิดทองในสมัยอยุธยาตอนปลาย จัดเป็นกลุ่มพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายศิลปะเขมรในประเทศไทย กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ หรือ สมัยนครวัด สมัยบายน และกลุ่มที่จัดเป็นศิลปะสมัยลพบุรี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๕๖, หน้า ๔๓๓) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ตามที่ต่าง ๆ เช่น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ วัดกวิศราราม และวัดตองปุ เป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เคยมีพระดำรัสถึงพระพุทธรูปนาคปรกที่เมืองลพบุรีกลุ่มนี้ไว้ใน**หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑** ว่าประติมากรรมกลุ่มนี้แต่เดิมนั้นเป็นเทวรูปแบบนาคปรกมาก่อนต่อมาได้มีการได้มีการปั้นพอกแล้วลงรักปิดทองใหม่จนมีลักษณะเป็นพระพุทธรูปนาคปรก ดังปรากฏความไว้ดังนี้

> *...ครั้นล่วงเจ็ดวันแล้ว เสดจออกจากร่มไม้อชิปาลนิโครธไปยังไม้จิกซึ่งได้นามว่ามุจลินท์ อันตั้งอยู่ในทิศอาเคนยแห่งพระมหาโพธิ์ ทรงนั่งเสวยวิมุตติสุขเจ็ดวัน ทรงเปล่งอุทาน ณ ที่นั้นว่า ความสงัดเปนสุขของบุคคลผู้มีธรรมได้สดับแล้ว ยินดีอยู่ในที่สงัด รู้เหนตามเปนอย่างไร ความไม่เบียดเบียฬคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย แลความปราศจากกำหนัดคือความล่วงกามทั้งหลายเสีย ได้ด้วยประการทั้งปวงเปนสุขในโลก ความนำอัสมิมานะคือถือว่าตัวตนให้หมดได้เปนสุขอย่างยิ่งฯ*

[๑] อาจารย์ประจำ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระคันถรจนาจารย์แสดงประพฤติเหตุในสถานที่นี้ว่า ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอดเจ็ดวัน พระยานาคชื่อ มุจลินท์เข้ามาวงด้วยขนดเจ็ดรอบแลแผ่พังพานปกพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะป้องกันฝนแลลมมิให้ถูกพระกาย ครั้นฝนหายแล้วคลายขนดออกจำแลงเพศเปนมาณพมายืนเฝ้าณะที่เฉพาะพระพักตร์ พระองค์ได้ทรงเปล่งอุทานมีความดังกล่าวแล้วฯ เรื่องนี้เห็นว่าพรรณนาเทียบด้วยปางเทวรูปนาคปรกฯ อันปางนาคปรกนั้นไม่เฉพาะมีแต่พระพุทธรูป เทวรูปก็มี แลเข้าใจว่ามีมาก่อนพระพุทธรูปด้วย พวกที่เรียกว่านาคนั้น น่าจะได้แก่พวกที่นับถือเทวรูปนาคปรกนี้เอง ยังไม่เคยพบตำนาน เปนแต่ได้เห็นรูปที่ทำไว้ฯ เทวรูปชนิดนี้ มีที่เทวสถานเมืองลพบุรีเปนอันมาก ทำด้วยศิลาองค์ใหญ่ ๆ แต่ปั้นพอกแปลงเปนพระพุทธรูปแลปิดทองฯ ที่ยังไม่ได้แปลงหรือที่รอยปั้นหลุดออกแล้ว แลเห็นเปนเทวรูปเดิมฯ ไม่พบตำนานแห่งเทวรูปนาคปรก จะถอดความให้ชัดไปกว่านี้ไม่ถนัดฯ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๕๕, หน้า ๙๓-๙๕)

ความคลาดเคลื่อนจากรูปแบบที่ไม่คุ้นเคย

พระพุทธรูปนาคปรกที่กล่าวถึงในข้อความข้างต้น ทำให้ทราบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีพระวินิจฉัยว่า พระพุทธรูปนาคปรกคือการแสดงออกถึงเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ ๖ ใต้ต้นมุจลินท์ โดยพระพุทธรูปปางนาคปรกนี้ยังคงสร้างต่อเนื่องเรื่อยมาในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบที่แสดงออกจะมีความคล้ายคลึงกัน คือ เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ โดยทั่วไปแสดงปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง ไม่มีการทรงเครื่อง ประทับนั่งบนขนดนาค เหนือพระเศียรด้านหลังมีเศียรนาคแผ่พังพานปกคลุม เช่น การดัดแปลงพระพุทธรูปโบราณให้เป็นพระพุทธรูปนาคปรกที่พระวิหารทิศวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๑ การสร้างพระพุทธรูปนาคปรกที่วัดสุทัศนเทพวราราม ในสมัยรัชกาลที่ ๓ รวมทั้งงานจิตรกรรม

ในประเด็นพระวินิจฉัยว่าพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายในเมืองลพบุรีที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ เป็นเทวรูปนาคปรกก่อนที่จะถูกซ่อมโดยการลงรักปิดทองให้มีสถานะใหม่เป็นพระพุทธรูปนาคปรกในสมัยอยุธยาตอนปลายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้คงเกิดจากการรับรู้ทางด้านรูปแบบงานศิลปกรรมที่ไม่คุ้นเคย

ฝาผนังที่เขียนภาพพุทธประวัติในเหตุการณ์ตอนนี้ จากลักษณะดังกล่าวแสดงถึงความเข้าใจในรูปแบบพระพุทธรูปปางนาคปรกที่คนในสมัยรัตนโกสินทร์รับรู้ว่าเป็นแบบแผนจนเกิดความคุ้นเคยขึ้นมา

ในประเด็นพระวินิจฉัยว่าพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายในเมืองลพบุรีที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ เป็นเทวรูปนาคปรกก่อนที่จะถูกซ่อมโดยการลงรักปิดทองให้มีสถานะใหม่เป็นพระพุทธรูปนาคปรกในสมัยอยุธยาตอนปลายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้คงเกิดจากการรับรู้ทางด้านรูปแบบงานศิลปกรรมที่ไม่คุ้นเคย เพราะพุทธลักษณะของพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะเขมรในประเทศไทยช่วงเวลานี้แตกต่างไปจากพระพุทธรูปทั่วไปที่พระองค์เคยทอดพระเนตรทั้งงานในสมัยรัตนโกสินทร์หรือแม้แต่ในสมัยอยุธยา ความเข้าใจในเรื่องลักษณะของพระพุทธรูปที่แตกต่างอาจนำไปสู่ความเข้าใจว่าบุคคลประทับนั่งบนนาคนี้เป็นเทวรูปได้ เพราะเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เองก็มีบางองค์เกี่ยวข้องกับนาคที่สำคัญ เช่น พระวิษณุก็ประทับอยู่บนนาคแต่การแสดงออกโดยทั่วไปแล้วพระวิษณุจะอยู่ในท่าทางการบรรทมไม่ใช่ประทับนั่ง ประกอบกับพระวิษณุในศิลปะเขมรเองก็มีลักษณะเป็นรูปบุคคลที่มีการทรงเครื่องด้วย

พระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะเขมรในประเทศไทยบางองค์เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องตามแบบศิลปะนครวัด ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จากการทรงกระบังหน้า รัดเกล้าเป็นทรงกรวย กุณฑลเป็นตุ้มทรงสามเหลี่ยม กรองศอเป็นแผงประดับพู่ห้อย (ภาพที่ ๑) ซึ่งแตกต่างจากพระพุทธรูปทรง

ภาพที่ ๑

พระพุทธรูปทรงเครื่องนาคปรก
ศิลปะเขมรในประเทศไทย ราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๗
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

ภาพที่ ๒

พระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่
อย่างพระมหาจักรพรรดิ ศิลปะรัตนโกสินทร์
ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พระอุโบสถวัดนางนอง

เครื่องในศิลปะอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยและกลุ่มทรงเครื่องใหญ่อย่างพระมหาจักรพรรดิ เช่น พระพุทธเจ้าทรงทรมานพระยาชมพูบดี พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดนางนอง (ภาพที่ ๒) จากความต่างของลักษณะเครื่องทรงเมื่อเทียบกับศิลปะเขมรมีหลายประการ ที่เห็นได้ชัดคือพระพุทธรูปทรงเครื่องในศิลปะเขมรจะสวมรัดเกล้าและมีกระบังหน้า ส่วนพระพุทธรูปในศิลปะรัตนโกสินทร์จะทรงมงกุฎยอดแหลม อีกทั้งลักษณะพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะเขมรที่เมืองลพบุรีก็ทรงเครื่องเช่นเดียวกับเทวรูปในศิลปะเขมรที่อยู่ในยุคเดียวกันด้วย

พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะเขมรที่เมืองลพบุรีบางองค์ ตำแหน่งเหนือพระเศียรไม่ได้ทำเป็นกะโหลกปูดนูนที่เรียกว่า “อุษณีษะ” อันเป็นหนึ่งในมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ กลับทำรัดเกล้าทรงกรวยที่มีลักษณะเป็นวงแหวนซ้อนลดหลั่นกัน และพระเกศาก็ไม่ได้ทำเป็นขมวดพระเกศาขดเป็นก้นหอยขนาดเล็ก ปลายแหลม แต่ใช้วิธีการสลักลายเป็นแนวเส้นพระเกศาแทน เช่น พระพุทธรูปนาคปรกตามแบบศิลปะบายน ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ (ภาพที่ ๓) อีกทั้งในเมืองลพบุรียังพบพระพุทธรูปนาคปรกที่ไม่ได้ครองจีวรสังเกตจากการเจาะช่องทะลุระหว่างพระกรกับพระวรกาย ทั้งที่โดยทั่วไปถ้าครองจีวรจะต้องทำเป็นแผ่นทึบไม่เจาะทะลุ บางองค์ไม่มีชายสังฆาฏิ หรือบางองค์ไม่ได้ครองจีวรและสบง แต่นุ่งผ้าสมพตสั้นตามแบบเขมร (ภาพที่ ๔) การสลักพระพุทธรูปให้นุ่งสมพตสั้นนี้พบเพียงไม่กี่องค์เท่านั้น จึงอาจเป็นลักษณะงานช่างท้องถิ่นที่นำเอาการนุ่งผ้าตามแบบประติมากรรมบุคคลทั่วไปในศิลปะเขมรมาใช้กับการสลักพระพุทธรูป ด้วยเหตุดังกล่าวจึงน่าจะเป็นหนึ่งในสาเหตุที่ทำให้เกิดความเข้าใจที่คาดเคลื่อนได้ เพราะความคลุมเครือทางด้านรูปแบบดังกล่าว รวมทั้งในช่วงเวลานั้นสยามคงยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปในศิลปะเขมรมากนักทำให้เกิดความไม่คุ้นเคยว่าประติกรรมบุคคลประทับบนนาคนี้คือรูป

ภาพที่ ๓
พระพุทธรูปนาคปรกหินทราย
ศิลปะเขมรในประเทศไทย
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
สมเด็จพระนารายณ์

ภาพที่ ๔
พระพุทธรูปนาคปรกหินทราย
ศิลปะเขมรในประเทศไทย
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
สมเด็จพระนารายณ์

แบบหนึ่งของพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะเขมร

กรณีวัสดุที่ใช้ในการสร้างพระพุทธรูป โดยพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะเขมรที่เมืองลพบุรีสลักจากหินทราย ซึ่งเป็นวัสดุเดียวกับที่ใช้สร้างเทวรูปทั้งที่เป็นรูปบุคคลและองค์ศิวลึงค์ ส่วนพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์วัสดุที่ใช้ส่วนใหญ่จะทำจากโลหะผสมและการก่ออิฐสอปูนก่อนที่จะลงรักปิดทอง แต่ถึงกระนั้นวัดในช่วงรัตนโกสินทร์ก็มีพระพุทธรูปหินทรายประดิษฐานอยู่บ้าง โดยพระพุทธรูปกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา ดังนั้นประเด็นเรื่องวัสดุจึงอาจจะไม่ใช่สาเหตุหลักของความเข้าใจที่คาดเคลื่อนแต่น่าจะเป็นเพราะรูปแบบที่ไม่คุ้นเคย

หากกล่าวถึงเมืองลพบุรีตามความเข้าใจของชาวสยามทั่วไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ คงรับรู้ว่าลพบุรีเป็นดินแดนที่เคยมีวัฒนธรรมเขมรรุ่งเรืองมาก่อน เนื่องจากมีการพบศิลปกรรมมากมายทั้งศาสนสถาน เช่น พระปรางค์สามยอด ปรางค์แขก ศาลพระกาฬ รวมทั้งประติมากรรมบุคคลและพระพุทธรูปตามแบบศิลปะเขมร ความเข้าใจว่ารูปแบบคล้ายคลึงกับเขมรจะต้องสัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์นี้คงเป็นความเข้าใจก่อนที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ จะเข้ามาทำการศึกษางานทางด้านโบราณคดีจนมีการตีพิมพ์หนังสือ**ตำนานพุทธเจดีย์สยาม** เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๙ และกำหนดงานศิลปกรรมประเภทนี้ว่า “สมัยลพบุรี” พร้อมทั้งได้กล่าวถึงกลุ่มพระพุทธรูปนาคปรกและพระพุทธรูปทรงเครื่องในเมืองลพบุรีไว้ในเบื้องต้นว่า พระพุทธรูปทรงเครื่องและพระพุทธรูปนาคปรกอาจสัมพันธ์กับการนับถือศาสนาพุทธนิกายมหายาน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๓, หน้า ๙๘-๙๙) ส่วน**พุทธประวัติ ภาคที่ ๑** พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ซึ่งเกิดขึ้น

การซ่อมแซมแปลงรูปแบบ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

การพอกปูนและลงรักปิดทองกับพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายศิลปะเขมรในเมืองลพบุรี ที่ช่างสมัยอยุธยาตอนปลายซ่อมแซมมักทำตลอดทั้งองค์ การลงรักที่ปิดทับภายนอกนี้ทำให้ลักษณะภายนอกเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยเฉพาะส่วนพระเศียรและลักษณะพระพักตร์

เหตุของการซ่อมแซมพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายศิลปะเขมรในเมืองลพบุรี คงเกิดขึ้นจากการที่สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์สร้างเมืองลพบุรีให้กลับมาสำคัญอีกครั้งหนึ่ง โดยการสร้างพระราชวังและบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ในเขตเมืองโบราณ ซึ่งเป็นตำแหน่งเดียวกับที่พบพระพุทธรูปนาคปรกหินทราย ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการนำพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายที่ชำรุดมาพอกปูนและลงรักปิดทองใหม่ให้กลับมาอยู่ในสภาพสมบูรณ์แล้วนำไปประดิษฐานตามวัดต่าง ๆ

พระพุทธรูปนาคปรกหินทรายที่ได้รับการพอกรักในชั้นหลัง ทำให้ลักษณะภายนอกเปลี่ยนแปลงรูปแบบใหม่กลายเป็นพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย สังเกตได้จากรูปแบบพระพักตร์ที่พอกรักจะมีพระขนงโก่งระหว่างเส้นพระขนงกับขอบพระเนตรเป็นแผ่นป้ายขนาดใหญ่ พระเนตรหลุบต่ำ หางพระเนตรยกขึ้น (ภาพที่ ๕) ซึ่งถือเป็นลักษณะที่พบในศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลาย เปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปที่ระเบียงคดวัดไชยวัฒนาราม พระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่พระประธานในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ สำหรับส่วนพระเศียรช่างได้พอกรักให้ขมวดพระเกศามีขนาดเล็กมาก ปลายแหลมคล้ายหนามขนุน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๕๖, หน้า ๔๓๔) บางองค์มีการดัดแปลงส่วนที่เป็นรัดเกล้าของพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายศิลปะเขมรให้เป็นอุษณีษะโดยการพอกรักเป็นเม็ดพระเกศาปิดทับ ส่วนบนสุดทำเป็นรัศมีรูปดอกบัวตูมเนื่องจากส่วนบนของรัดเกล้ามีเค้าโครงคล้ายดอกบัวตูม จึงไม่สามารถพอกรักให้เป็นเปลวรัศมีตามแบบที่นิยมในศิลปะอยุธยาได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตามรัศมีรูปดอกบัวตูมนี้ไม่เป็นที่นิยมในกลุ่มพระพุทธรูปหินทรายศิลปะเขมร ส่วนชายสังฆาฏิช่างสมัยอยุธยาตอนปลายพอกรักตามกรอบของสังฆาฏิเดิมของพระพุทธรูป

นาคปรกหินทรายศิลปะเขมรแต่มีการพอกชั้นผ้าจากชั้นเดียวเป็น ๒ ชั้น ที่สำคัญคือ ส่วนปลายของสังฆาฏิแผ่นบนเป็นรูปวงโค้งปลายแหลม (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๕๖, หน้า ๔๓๔) และส่วนปลายที่แต่เดิมปลายตัดตรงก็พอกรักให้ปลายเป็นลายเขี้ยวตะขาบตามความนิยมของช่างอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ ๖) เหมือนกับพระพุทธรูปภายในวัดไชยวัฒนาราม

ภาพที่ ๕-๖ พระพุทธรูปนาคปรกหินทราย ศิลปะเขมรในประเทศไทย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

ที่สร้างขึ้นในสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ หรืออาจจะก่อนหน้านั้น หากกล่าวถึงภายในเขตพื้นที่กรุงเทพมหานคร คงมีการรับรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคปรกแบบศิลปะเขมรในประเทศไทยที่ได้รับการพอกรักในสมัยอยุธยาให้เห็นอยู่บ้าง เช่น พระพุทธรูปนาคปรก ๔ องค์ ปัจจุบันประดิษฐานภายในองค์เจดีย์ประธาน วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พระพุทธรูปกลุ่มนี้เชื่อว่าอัญเชิญมาจากเมืองลพบุรี แต่เดิมนั้นประดิษฐานอยู่บริเวณศาลาริมคูเมืองเดิมก่อนจะมีการย้ายมาไว้ในเจดีย์ประธาน พุทธลักษณะที่ปรากฏกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ (ศักดิ์ชาย สายสิงห์, ๒๕๖๓, หน้า ๑๐๑-๑๐๔) อีกทั้งยังพบว่ามีการซ่อมและพอกรักปิดทับในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกับพระพุทธรูปนาคปรกในเมืองลพบุรีหลายองค์

กลุ่มพระพุทธรูปนาคปรกประดิษฐานภายในองค์เจดีย์ประธานนี้คงมีลักษณะเช่นเดียวกับพระพุทธรูปนาคปรกในเมืองลพบุรีทั่วไปตามที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งบางองค์อาจทำให้เกิดความเข้าใจที่คาดเคลื่อนว่าเป็นเทวรูปได้เพราะมีลักษณะไม่เหมือนกับพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะรัตนโกสินทร์หรืออยุธยา ดังเช่น บางองค์พระวรกายท่อนบนเปลือย ไม่มีการครองจีวร เหนือพระเศียรทำเป็นรัดเกล้าทรงกรวยที่เป็นวงแหวนซ้อนกันเป็นชั้น ๆ แทนการทำอุษณีษะและรัศมี บางองค์ไม่ทรงสบงแต่ทรงผ้านุ่งแบบสมพตสั้นตามประติมากรรมบุคคลศิลปะเขมร และการพบร่องรอยของการซ่อมพอกรักในสมัยอยุธยาตอนปลายทำให้บางองค์คล้ายคลึงกับพระพุทธรูปนาคปรกในสมัยอยุธยา จากกลุ่มพระพุทธรูปนาคปรกวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามนี้เอง น่าจะเป็นอีกกรณีของสาเหตุความเข้าใจที่คาดเคลื่อนทางด้านรูปแบบเพราะลักษณะต้นแบบเดิมแตกต่างกับงานซ่อมพอกรักอย่างมาก คล้ายคลึงกับการซ่อมแปลงรูปแบบพระพุทธรูปนาคปรก

ที่เมืองลพบุรีองค์อื่น ๆ

สรุป

กลุ่มพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายที่เมืองลพบุรี ซึ่งจัดอยู่ในศิลปะเขมรในประเทศไทย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ บางองค์ได้รับการซ่อมแปลงรูปแบบโดยการลงรักปิดทองในสมัยอยุธยาตอนปลายราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์นี้ ภายหลังเวลาล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์พระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้ถูกทิ้งร้างไปนานจนบางองค์รักที่พอกไว้กะเทาะหลุดออก ทำให้เห็นรูปแบบเดิมที่เป็นหินทราย เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงรับรู้เกี่ยวกับประติมากรรมกลุ่มนี้ ก็เกิดความเข้าใจว่าพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายที่เมืองลพบุรีเป็นเทวรูปนาคปรกมาก่อน เพราะด้วยความไม่คุ้นเคยในรูปแบบพระพุทธรูปในศิลปะ

รายการอ้างอิง

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (๒๕๐๓). *ตำนานพระพุทธเจดีย์.* พระนคร: กรมศิลปากร. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๓).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๔๕๕). *พุทธประวัติ เล่ม ๑.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ (พิมพ์โดย พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชอุทิศแก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ในรัชกาลที่ ๓) กรมหลวงวรเสฐสุดา พระเมรุท้องสนามหลวง ร.ศ. ๑๓๑). เข้าถึงได้จาก http://adminebook.car.chula.ac.th/viewer/service/111721027183797211410182115117108481131158266501201031036161/103/2/0/viewer.html

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ และคณะ. (๒๕๖๓). *ศิลปกรรมวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม.* กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (๒๕๕๖). *พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย.* กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ความรับรู้เกี่ยวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในแบบเรียนกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

ณัฐพงศ์ ลาภบุญทรัพย์[๑]

ความนำ

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีคุณูปการต่อวงการการศึกษาไทยอย่างมาก กล่าวคือ การได้มีพระดำริให้มีการส่งเสริมการจัดการศึกษาของชาติให้แก่เยาวชนขึ้นทั่วราชอาณาจักร สอดคล้องกับพระบรมราโชบายทางด้านการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) ที่ทรงมุ่งส่งเสริมการศึกษาให้แก่ราษฎรทุกหมู่เหล่า อันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาประเทศ

จึงเป็นเรื่องน่าสนใจที่จะค้นคว้าต่อไปว่า ในแบบเรียนของกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษาฯ อันเป็นวิชาที่มีพันธกิจโดยตรงในการถ่ายทอดเรื่องราวของสังคมไทยจากรุ่นสู่รุ่นในสถานศึกษา ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหาในสาระการเรียนรู้ศาสนา ศีลธรรม และจริยธรรม หน้าที่พลเมือง วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิตในสังคม เศรษฐศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และภูมิศาสตร์นั้น ได้มีการกล่าวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสหรือไม่ และถ้ามี มีการกล่าวถึงในแง่มุมใดให้นักเรียนได้รับทราบบ้าง

จากการศึกษาแบบเรียนในสาระการเรียนรู้สังคมศึกษาฯ เบื้องต้นพบข้อมูลปรากฏที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อยู่ในสาระศาสนา ศีลธรรม และจริยธรรม และสาระประวัติศาสตร์ อันจะนำเสนอข้อมูลพอสังเขปต่อไป ดังนี้

[๑] นักวิชาการอิสระ.

ในหนังสือเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ที่จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์วัฒนาพานิชนั้น ปรากฏแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเกี่ยวกับการวิเคราะห์พุทธประวัติ อยู่ใน**หน่วยการเรียนรู้ที่ ๖: พระไตรปิฎกและพุทธศาสนสุภาษิต**

เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปในสังคมไทยว่า พุทธประวัติเป็นเรื่องราวพระประวัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ประกอบไปด้วยปาฏิหาริย์มากมาย เนื่องด้วยสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิใช่มนุษย์สามัญ ดังตัวอย่างเช่น เหตุการณ์การประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะที่สวนลุมพินีวันมีปาฏิหาริย์คือเมื่อพระนางสิริมหามายาผู้เป็นพระพุทธมารดาได้มีพระประสูติกาลพระกุมารนั้น ได้มีเทวดาทั้งหลายมารองรับพระกุมาร ลำดับจากนั้นพระกุมารได้ผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ และทรงพระดำเนินไป ๗ ก้าวและมีดอกบัวมารองรับในทุกก้าวที่ทรงพระดำเนินไป เมื่อทรงพระดำเนินไปครบ ๗ ก้าวแล้วได้ทรงเปล่งอาสภิวาจา แสดงพระองค์เป็นผู้เป็นเลิศ ผู้ประเสริฐ และผู้เป็นใหญ่ ดังนี้เป็นต้น ความรับรู้ดังกล่าวได้ถูกถ่ายทอดผ่านวิชาพระพุทธศาสนาโดยครูผู้สอน หรือพระวิทยากรที่รับนิมนต์ไปบรรยายตามสถานศึกษาต่าง ๆ และด้วยเหตุที่เรื่องราวดังกล่าวเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติอันสัมพันธ์โดยตรงกับสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดา จึงทำให้ผู้ที่มีความคลางแคลงใจในปาฏิหาริย์เหล่านี้โต้แย้งได้ยาก สิ่งที่เกิดขึ้นนี้ขัดแย้งกับหลักการทางพระพุทธศาสนาที่หลักสูตรพยายามสร้างความเข้าใจว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีหลักการอันเป็นความจริงซึ่งพิสูจน์ได้ และศรัทธาในพระพุทธศาสนาต้องเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาเท่านั้น

ในหนังสือเรียนวิชาพระพุทธศาสนา สำนักพิมพ์วัฒนาพานิชระบุแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเกี่ยวกับเรื่องนี้เอาไว้ ในหัวข้อเรื่องวิธีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกและคัมภีร์รองอื่น ๆ โดยแสดงให้นักเรียนเห็นว่า วิธีการหนึ่งในการศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ นั้น นักเรียนอาจใช้วิธีการอ่านเพื่อประมวลคำตอบที่หลากหลายในประเด็นเดียวกัน สำหรับกรณีพุทธประวัติตอนประสูติ นักเรียนอาจใช้วิธีการศึกษาว่าสิ่งใดปรากฏอยู่ในพระสูตรหรือพุทธประวัติที่พระพุทธองค์ตรัสเล่า หรือปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองลงมา เช่น การมีดอกบัวผุดขึ้นมารองรับพระบาทนั้นเป็นเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถา แต่ไม่ปรากฏในพุทธดำรัสที่ตรัสเล่า และได้อธิบายต่อไปว่า เมื่อนักเรียนสามารถแยกพุทธประวัติส่วนที่เป็นพุทธดำรัสและเรื่องที่ผูกขึ้นเพิ่มเติมให้คัมภีร์ชั้นหลังได้แล้ว ก็ควรจะศึกษาต่อไปว่า พุทธประวัติที่มีการ

แต่งขึ้นเพิ่มเติมนั้นมีคำอธิบายไว้อย่างไร และได้ยกตัวอย่างแนวพระดำริในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มาประกอบ ดังนี้

> *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายว่า ไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นจริง หากแต่เป็นสัญลักษณ์หรือบุพนิมิต*
>
> *การที่เทวดามารับแสดงว่า พระกุมารจะได้รับการยอมรับจากเจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียง เช่น อาฬารดาบสและอุทกดาบส*
>
> *การที่ทรงยืนผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือแสดงว่า จะทรงอยู่เหนือหรือเอาชนะความเห็นผิดต่าง ๆ ที่มีในยุคนั้น*
>
> *การที่ทรงชูพระดรรชนี (นิ้ว) ขึ้นฟ้าแล้วเปล่งวาจาแสดงว่า จะได้ประกาศสัจธรรมที่ตรัสรู้แก่ชาวโลก*
>
> *การที่เสด็จดำเนินได้ ๗ ก้าวแสดงว่า จะทรงประกาศพระศาสนาให้แพร่หลายใน ๗ แคว้น*
>
> (ธีระพงษ์ มีไธสง และคณะ, ๒๕๕๘, หน้า ๑๓๒-๑๓๓)

จึงแสดงให้เห็นว่า นักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายมีโอกาสได้รับรู้แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับการตีความพุทธประวัติผ่านคำอธิบายในหนังสือเรียนดังกล่าว ซึ่งสะท้อนภาพของการที่ทรงศึกษาและทรงทำความเข้าใจพุทธประวัติในฐานะวรรณกรรมและในฐานะชีวประวัติบุคคลได้ในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ข้อสังเกตก็คือ แนวพระดำรินี้ไม่ได้ปรากฏอยู่ในเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติโดยตรง แต่ไปปรากฏอยู่เป็นเพียงกรณีศึกษาที่ยกตัวอย่างขึ้นในเนื้อหาบทอื่น ๆ จึงควรตั้งคำถามว่า นักเรียนจะได้เอาใจใส่เกี่ยวกับเนื้อหาส่วนนี้หรือไม่ มากน้อยเพียงใด และครูผู้สอนได้ให้ความสำคัญกับแนวพระดำริเช่นนี้หรือไม่ เนื่องจากมีเนื้อหาปรากฏอยู่เป็นส่วนน้อยมากเมื่อเทียบกับปริมาณเนื้อหาวิชาทั้งหมดซึ่งผู้เขียนเห็นว่ามีมากเกินสมดุลกับจำนวนชั่วโมงเรียนที่มีอยู่อย่างจำกัด นอกจากนี้ แนวพระดำริในลักษณะนี้ยังไม่ได้ปรากฏอยู่ในหนังสือเรียนวิชาพระพุทธศาสนาในทุกสำนักพิมพ์ จึงอาจสรุปได้ในเบื้องต้นว่า แม้จะมีแนวพระดำริเช่นนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือเรียน แต่ก็เป็นส่วนน้อยมาก และนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายส่วนใหญ่น่าจะมีโอกาสได้รับรู้เรื่องราวเหล่านี้น้อย หรืออาจจะไม่ได้รับรู้เลย

... การพิจารณาความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ด้วยเหตุด้วยผลนั้นเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่สอนให้ผู้คนมีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญากำกับ เพราะฉะนั้นหากครูผู้สอนและผู้เขียนตำราได้น้อมนำเอาแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมาประยุกต์ใช้ ก็จะเกิดประโยชน์แก่การเรียนการสอนวิชานี้ขึ้นมาก เพราะจะทำให้นักเรียนเข้าใจหลักวิชาพระพุทธศาสนาที่แท้จริงได้มากขึ้น

สาระประวัติศาสตร์

ในหนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ ปรากฏเรื่องราวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่ใน**หน่วยการเรียนรู้ที่ ๔: ผลงานของบุคคลสำคัญในการสร้างสรรค์ชาติไทย** พระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นส่วนหนึ่งของ**หัวข้อที่ ๒: พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีบทบาทในการสร้างสรรค์ชาติไทย**

เนื้อความในหนังสือเรียน (ณรงค์ พ่วงพิศ และวุฒิชัย มูลศิลป์, ๒๕๕๓, หน้า ๑๑๔-๑๑๖) เริ่มต้นกล่าวถึงพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่าพระองค์เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลำดับถัดจากนั้น ได้กล่าวถึงพระกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและประวัติศาสตร์ สำหรับพระกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานั้น เริ่มต้นขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) หนังสือเรียนกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกการศึกษาหัวเมืองออกจากกรมศึกษาธิการ และกล่าวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไว้ว่า *"... สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งขณะนั้นทรงมีบทบาทสำคัญในการศึกษาธรรมะของพระภิกษุสงฆ์จึงต้องทรงรับพระภาระหน้าที่อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์รับภาระในการอบรมสั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในพระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ..."*

และเนื่องจากภิกษุสงฆ์ในหัวเมืองเป็นผู้ที่มีบทบาทโดยตรงในการจัดการศึกษาเนื่องจากมีความใกล้ชิดกับราษฎรในท้องถิ่น และต้องมีความสามารถในการจัดการการศึกษาให้เกิดขึ้น จึงปรากฏว่า *“... สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะไปเป็นผู้อำนวยการออกไปตรวจสอบการดำเนินงานของคณะสงฆ์ พร้อมทั้งแนะนำพระสงฆ์และฆราวาสให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลต่าง ๆ เท่าที่สามารถจะทำได้ นอกจากนี้ยังได้มีการส่งภิกษุสามเณรให้ได้เข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไปอีกด้วย ...”*

พระกรณียกิจทางด้านศึกษาต่าง ๆ ส่งผลให้ *“... การจัดการศึกษาในหัวเมืองภายใต้ความรับผิดชอบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในขณะนั้น ปรากฏว่ามีความเจริญก้าวหน้ามาก มีจำนวนโรงเรียน ครูอาจารย์ และนักเรียนเพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าเดิม”*

พร้อมกันนี้ ในหนังสือเรียนยังได้กล่าวถึงพระกรณียกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ทรงมีต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย โดยได้กล่าวถึงพระนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของไทยของพระองค์เอาไว้ว่า

> *... พระองค์ได้ทรงศึกษาค้นคว้าวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ที่ปรากฏออกมาอย่างแพร่หลาย เช่น พงศาวดารสยาม ตำนานประเทศไทย หัวข้อในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า หมายเหตุพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ข้อความในตำนานเมืองเชียงแสน เป็นต้น และยังมีงานพระนิพนธ์แปลจากหนังสือต่างประเทศอีกหลายเล่ม เช่น ตำนานประเทศสยาม เป็นต้น ผลงานนิพนธ์ทางด้านประวัติศาสตร์ไทยของพระองค์ในยุคที่ไทยกำลังเผชิญกับการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกขณะนั้นได้กระตุ้นให้คนไทยได้รู้จักความเป็นมาของชนชาติไทยและเกิดความหวงแหนประเทศชาติมากขึ้น ...*
>
> (ณรงค์ พ่วงพิศ และวุฒิชัย มูลศิลป์,
> ๒๕๕๓, หน้า ๑๑๔-๑๑๖)

และได้ให้บทสรุปเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแก่ผู้อ่านว่า *“... บทบาทต่าง ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย การจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง และแวดวงวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ของชาติไทย ทำให้มีความเจริญก้าวหน้าในหมู่คณะสงฆ์ไทย การศึกษาของชาติ และวิชาการประวัติศาสตร์ไทย และเป็นประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ...”*

จะเห็นได้ว่าหนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทยของสำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ ได้สรุปความเกี่ยวกับพระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเอาไว้พอสมควร โดยเน้นที่บทบาทด้านการศึกษาและประวัติศาสตร์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชีวิตของนักเรียนและเนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์โดยตรง อย่างไรก็ตามหนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทยของหลายสำนักพิมพ์กลับไม่ปรากฏเรื่องราวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในฐานะของบุคคลสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงสรุปได้ว่า น่าจะมีนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายที่ใช้หนังสือเรียนของสำนักพิมพ์ที่มีเนื้อหาดังกล่าวอยู่เท่านั้นที่มีโอกาสได้เรียนรู้เกี่ยวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจากตำราเรียน

ทั้งนี้ หนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ของสำนักพิมพ์วัฒนาพานิช ได้กล่าวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยด้วย โดยมีใจความในลักษณะคล้ายคลึงกับที่ยกตัวอย่างไว้ข้างต้น จึงไม่ขอกล่าวซ้ำ

ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

เรื่องราวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในหนังสือเรียนกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ปรากฏอยู่ใน ๒ สาระการเรียนรู้ คือสาระศาสนา ศีลธรรม และจริยธรรม และสาระประวัติศาสตร์ โดยปรากฏอยู่ในหนังสือเรียนที่จัดทำโดยบางสำนักพิมพ์เท่านั้น

การเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน พบปัญหาที่สำคัญคือการที่นักเรียนจะต้องท่องจำหลักธรรมจำนวนมาก และวิธีการสอนของครูอาจารย์ขัดแย้งกับหลักพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าสอนให้นักเรียนเชื่อเรื่องราวเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ในพุทธประวัติโดยไม่มีข้อสงสัย ปฏิเสธการตั้งคำถามต่อเรื่องราวในพุทธประวัติโดยอ้างว่าเป็นทำลายศรัทธาและดู

หมิ่นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งที่แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเมื่อราว ๑๐๐ ปีก่อนก็ได้ระบุไว้ชัดถึงที่มาที่ไปของการปรากฏอยู่ของปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ในพุทธประวัติ พร้อมกันนี้ยังได้ทรงแสดงเหตุผลเอาไว้อย่างเป็นลำดับขั้นด้วย ซึ่งการพิจารณาความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ด้วยเหตุด้วยผลนั้นเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่สอนให้ผู้คนมีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญากำกับ เพราะฉะนั้นหากครูผู้สอนและผู้เขียนตำราได้น้อมนำเอาแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมาประยุกต์ใช้ ก็จะเกิดประโยชน์แก่การเรียนการสอนวิชานี้ขึ้นมาก เพราะจะทำให้นักเรียนเข้าใจหลักวิชาพระพุทธศาสนาที่แท้จริงได้มากขึ้น

สำหรับการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์โดยพื้นฐานนั้น มักเป็นการเรียนประวัติศาสตร์โดยลำดับรัชกาล (Timeline) ซึ่งถือว่าง่ายและสะดวกต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ แต่การเรียนประวัติศาสตร์โดยวิธีนี้มีข้อจำกัดก็คือการเน้นความเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการของบ้านเมืองในส่วนที่สอดคล้องกับองค์พระมหากษัตริย์ จนอาจทำให้องคาพยพอื่น ๆ เช่น พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง หรือสามัญชนที่มีบทบาทในการขับเคลื่อนสังคมนั้นถูกลดทอนความสำคัญลงไป สำหรับเนื้อหาเกี่ยวกับการตั้งต้นพัฒนาการศึกษาของไทยในความรับรู้ผ่านวิชาประวัติศาสตร์ไทยนั้น จะถือเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) แต่วิชาประวัติศาสตร์หรือผู้สอนอาจไม่ได้เน้นถึงองค์ประกอบของคณะบุคคลที่ขับเคลื่อนแนวพระบรมราโชบายดังกล่าวให้สัมฤทธิ์ผล ดังนั้นเพื่อให้นักเรียนได้ทราบถึงแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเกี่ยวกับการศึกษา และเพื่อให้นักเรียนได้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำในสมัยนั้นว่ามีวิสัยทัศน์ทางการศึกษาเช่นไร เพื่อเป็นพื้นฐานความรู้สำหรับการวิเคราะห์สภาวะของการศึกษาไทยในปัจจุบันว่าเป็นไปตามความตั้งใจของผู้วางรากฐานการศึกษามากน้อยเพียงใด จึงควรให้นักเรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเกี่ยวกับการศึกษามากขึ้น โดยอาจจัดให้อยู่ในเนื้อหาส่วนที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการด้านสังคมและวัฒนธรรมไทย ด้วยเหตุที่ทรงเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งคุณูปการต่อการวางรากฐานการศึกษาของชาติ ดังที่ประจักษ์แก่สังคมไทยและสังคมโลกอยู่แล้ว

รายการอ้างอิง

ณรงค์ พ่วงพิศ และวุฒิชัย มูลศิลป์. (๒๕๕๓). *ประวัติศาสตร์ไทย ม. ๔-๖.* กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.

ธีระพงษ์ มีไธสง และคณะ. (๒๕๕๘). *พระพุทธศาสนา ม. ๔-๖.* กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช.

ไพฑูรย์ มีกุศล และคณะ. (๒๕๕๘). *ประวัติศาสตร์ไทย ม. ๔-๖.* กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (๒๕๕๑). *ตัวชี้วัดและสาระการเรียนรู้แกนกลาง กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๕๑.* กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. เข้าถึงได้จาก https://drive.google.com/file/d/0B9t56k6dmUe5Z202Wmw5S1dvOGM/view?resourcekey=0-5dzEmHF7yipsPKfkZShqjw

คณะสงฆ์สร้างชาติ

ปฐม ตาคะนานันท์[๑]

สยามประเทศในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภายในรัฐครั้งใหญ่ ทั้งทางด้านการเมือง การปกครอง ลักษณะทางเศรษฐกิจ และสภาพทางสังคม ทั้งนี้เป็นผลมาจากกระแสของบริบทโลกในขณะนั้น ทั้งนี้เกิดจากปัจจัยจากภายนอกที่ส่งต่อการเปลี่ยนแปลงของรัฐสยาม กล่าวคือ จากการล่าอาณานิคมจากชาติตะวันตกยังดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก รวมถึงดินแดนของรัฐสยามด้วยที่ได้รับผลกระทบ ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้ชนชั้นนำสยามต้องพยายามรักษาสถานะของตนไว้ให้ได้ โดยการปรับปรุงและพัฒนาประเทศ นั่นคือการสร้างรัฐสมัยใหม่แทนรูปแบบรัฐจารีต โดยสยามประเทศได้พัฒนาประเทศให้มีความทันสมัยแบบตะวันตกในหลาย ๆ ด้าน จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้าง “ชาติ” แบบใหม่ขึ้น

สำหรับกระบวนการสร้างชาติและรัฐสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในประวัติศาสตร์ของชาติไทย ซึ่งเป็นการทำให้สยามพัฒนาจากอดีตนั้น บุคคลที่มีบทบาทสำคัญต่อกระบวนการสร้างชาติคือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ ๕ และยังทรงดำรงสถานะ “พระสงฆ์” พระองค์ทรงมีพระกรณียกิจสำคัญหลายประการตลอดสองรัชกาลที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการวางโครงสร้างของรัฐรูปแบบใหม่ ตลอดจนการปรับปรุงและพัฒนาจากที่ทรงได้ริเริ่มไว้ ทั้งด้านการเชิดชูพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ ในฐานะประมุขของชาติ การวางรากฐานของพุทธศาสนาแบบใหม่ที่เน้นด้านมนุษยนิยมที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผล การจัดระบบการศึกษาทางโลกและทางธรรม ฯลฯ เหล่านี้ซึ่งได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาของรัฐสยามจวบจนกระทั่งปัจจุบัน

จากการสร้างชาติไทยโดยบทบาทที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทจึงสามารถแบ่งเป็นบทบาทสำคัญได้ ๓ ด้าน คือ

[๑] อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

บทบาททางด้านการศึกษา

ในกระบวนการสร้างชาติและรัฐสยามสมัยใหม่ขึ้นมานั้น การศึกษาเล่าเรียนถือเป็นภารกิจที่สำคัญของการสร้างชาติขึ้นมาให้ลุล่วง ทั้งนี้พระกรณียกิจทางด้านการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทก็คือทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษา ทรงจัดระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ของรัฐสยาม โดยจัดให้มีการศึกษาภาคบังคับที่กำหนดให้พระสงฆ์ตลอดจนเยาวชนของชาติต้องเข้ารับการศึกษาที่รัฐกำหนดขึ้น โดยเป็นหลักสูตรที่จัดการเรียน การสอน และการสอบแบบเดียวกันในพระราชอาณาจักร สาระสำคัญที่ผู้ปกครองรัฐต้องการคือปรารถนาให้ผู้เข้ารับการศึกษาพึงรู้และเห็นความสำคัญของสถาบันหลักของชาติทั้งสามคือ “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” ว่าสถาบันเหล่านี้คือปัจจัยสำคัญต่อการดำรงอยู่ของรัฐสยาม ที่พลเมืองของรัฐทั้งหลายต้องให้ความเคารพนับถือและปฏิบัติตนเองตามหน้าที่ของศาสนิกชนและพลเมืองที่ดีตามสถานะของตนอันจะเป็นการนำพาประเทศให้เจริญและสืบต่อไปได้ ขณะที่ประเทศรอบข้างสยามต้องตกเป็นประเทศอาณานิคมของตะวันตกโดยทั้งหมด นอกจากนี้ประเด็นสำคัญของการจัดการศึกษาแ บ บ แ ผ น สมัยใหม่ก็เพื่อแก้ปัญหาความไม่ “ศรีวิไล” ของรัฐสยาม นำพาความเจริญมาสู่บ้านเมือง

บทบาททางด้านวัฒนธรรม

ในการสร้างชาติแบบสมัยใหม่ขึ้นให้สำเร็จ ลักษณะสำคัญคือการที่ทำให้คนในชาตินั้นมีจิตสำนึกร่วมกันถึงการมีอยู่ของชาติ โดยการทำให้มีวัฒนธรรมแห่งชาติร่วมกัน ในที่นี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทของการสร้างสำนึกแห่งชาติผ่านทางวัฒนธรรมที่มาจากพื้นฐานของความรู้ทางพระพุทธศาสนาและการจัดระบบการศึกษาที่ทรงดำริให้มีขึ้น จะเห็นได้ว่าทรงสร้างวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นโดยมีพระพุทธศานาเป็นแกนหลัก เป็นวัฒนธรรมแห่งชาติที่ทำให้พุทธศาสนาสัมพันธ์ต่อทั้งเรื่องของ “องค์ความรู้” และเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับวิถีทางวัฒนธรรมของคนไทยในชีวิตประจำวันอย่างแนบแน่น ด้วยเพราะการศึกษาในสังคมไทยกระทำผ่านการศึกษาจากปัจจัยทางพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นสถานศึกษาโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางและมีพระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูผู้สอน วัฒนธรรมทางความรู้ที่พระองค์ทรงส่งผ่านระบบการศึกษานี้จะกลายเป็นวัฒนธรรมของคนภายในชาติที่มีร่วมกัน โดยเป็นการเน้นย้ำให้ประชาชนทั้งหลายตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม จริยธรรม ความมีวินัย และหน้าที่ของพลเมือง

ที่มีต่อชาติตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา

บทบาททางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสนพระทัยต่อความรู้ที่หลากหลายและเป็นสากล หรือกล่าวอีกอีกนัยคือ ทรงมีความสนพระทัยความรู้ที่เป็นสหสาขาวิชา โดยเฉพาะความรู้ทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้ ด้วยความที่ทรงเป็นผู้ที่รักในความรู้ บทบาทดังกล่าวจึงปรากฏในงานพระนิพนธ์ทั้งที่ได้รับการตีพิมพ์และที่เป็นลายพระหัตถ์ ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี รัฐศาสตร์ ภาษาศาสตร์ ทั้งภาษาตะวันตกและภาษาตะวันออก ทั้งที่เป็นภาษาโบราณและภาษาร่วมสมัย ดังที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์ตามวาระต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานพระนิพนธ์ทางด้านพุทธศาสตร์ศึกษา พุทธประวัติศาสตร์ ที่ได้ทรงริเริ่มไว้จำนวนมาก และมีบทบาทสำคัญต่อการศึกษพระพุทธศาสนาของประเทศไทยจนถึงปัจจุบัน ลักษณะสำคัญของศาสตร์ทางสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตที่ทรงมีบทบาทนั้น โดยเฉพาะความรู้แบบบูรพาคดีศึกษาซึ่งเป็นกระแสความรู้ที่ได้รับความสนใจในระดับนานาชาติขณะนั้นยังเป็นที่สนพระทัยเป็นการส่วนพระองค์ ยังพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้นำความรู้ที่เป็นสากลดังกล่าวกำหนดไว้ในการศึกษาภาคบังคับอีกด้วย หากกล่าวในภาษาปัจจุบัน นี่คือการบูรณาการทางความรู้ โดยทรงนำเรื่องที่ทรงสนพระทัย ซึ่งเป็นความรู้ในระดับสากล แล้วทรงถ่ายทอดเป็นงานพระนิพนธ์ แล้วบรรจุในหลักสูตรให้กุลบุตรของชาติได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับบทบาทในเวทีโลก (Global Impact)

หากจะกล่าวว่า ด้วยสาเหตุใดที่จะทำให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งกลายเป็นคนสำคัญของโลก หรือประเทศใดประเทศหนึ่งขึ้นมาได้นั้น คำตอบและคำอธิบายที่ผ่านมา เราท่านมักจะคุ้นเคยต่อการกล่าวถึง “มหาบุรุษ” ในทางการเมือง วีรบุรุษ หรือวีรสตรี นักประดิษฐ์ เป็นต้น ที่ผลงานเป็นประจักษ์พยานที่พิสูจน์ถึงคุณูปการของบุคคลเหล่านั้น เป็นเครื่องยืนยันว่าสิ่งที่ได้กระทำมาส่งอิทธิพลต่อสากลโลก โดยที่ท่านเหล่านั้นอาจจะไม่ล่วงรู้ถึงคุณประโยชน์จากการกระทำของตนว่าจะส่งผลในระดับใด บุคคลเหล่านี้

อาจเรียกได้ว่าเป็นบุคคลต้นแบบแห่งศตรรษ เป็นผู้ที่ฝากผลงานแก่โลกนี้แม้กายสังขารจะลับล่วงไป

ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาถึงบุคคลในประวัติศาสตร์ไทยที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญไม่เฉพาะต่อสังคมไทย หากยังมีความสำคัญในระดับสากล กล่าวได้ว่าพระนามของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบุคคลหนึ่ง ทั้งนี้ ด้วยทรงประกอบพระกรณียกิจหลายด้านที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของรัฐสยาม และได้ส่งบทบาทสำคัญในระดับสากลด้วย ทั้งจากงานพระนิพนธ์ที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะพระนิพนธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา ประกอบกับพระกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงกระทำตามหน้าที่ที่ได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระประมุขของรัฐสยาม ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปฏิบัติในราชการถึงสามรัชสมัย คือระหว่างรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ประวัติศาสตร์ไทยต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงนานาประการ โดยเฉพาะการเข้ามาของมหาอำนาจชาติตะวันตกที่แผ่อำนาจยังดินแดนต่าง ๆ รวมถึงสยาม จึงทำให้ผู้ปกครองรัฐต้องทำการพัฒนารัฐสยามให้เป็นไปตามแบบสากล เพื่อดำรงความเป็นเอกราชของรัฐ

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งคือการเรียนรู้ทางความคิดให้เท่าทันชาติมหาอำนาจตะวันตก หรือที่เรียกว่าการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญา โดยการศึกษาหลักวิชาและวิธีวิทยาแบบตะวันตก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ที่อยู่ในกระแสธารดังกล่าว จากการที่ทรงศึกษาเล่าเรียนนานาวิชาแบบสมัยใหม่อย่างตะวันตก จึงทำให้พระองค์ทรงเข้าถึงวิธีคิด ภูมิปัญญา แบบโลกสากล ประกอบกับมรดกทางภูมิปัญญาของไทยที่ทรงมีมา ดังจะเห็นได้จากข้อความที่ทรงนิพนธ์ความว่า

> *“นิสัยของข้าพเจ้าไม่เชื่อคำที่กล่าวไว้ในปกรณ์ทั้งหลาย เลือกเชื่อแต่คำที่สมเหตุสมผล ตั้งหลักแห่งการรจนาไว้ว่า ข้อที่พิจารณาได้สมเหตุสมผล จึงจะเอาเป็นประมาณ ข้อที่พิรุธก็ต้องค้างติงไว้ ไม่ว่าในบาลีหรือในอรรถกถา และแสดงมติของข้าพเจ้าไว้บ้างเพื่อเป็นทางดำริของนักวินัย ข้าพเจ้ามุ่งความเจริญแห่งความรู้เป็นที่ตั้ง”*

ลักษณะดังกล่าวได้สะท้อนวิธีคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตลอดจนมรรควิธีที่ทรงปฏิบัติสืบมาใน

พระชนมาชีพ ที่ทรงนิยมในเรื่องของหลักเหตุและผล ความเป็นวิทยาศาสตร์และหลักของมนุษยนิยม ส่งผลให้การศึกษาพระพุทธศาสนาที่ทรงมีบทบาทสำคัญ เป็นศาสนาแห่งหลักเหตุและผล ห่างไกลจากอวิชชา ซึ่งถูกมองว่าไม่ใช่การศึกษาพระศาสนาที่ควร วิธีวิทยาดังกล่าวของพระองค์ได้ปรากฏอยู่ในพระกรณียกิจทั้งที่เป็นงานพระนิพนธ์และงานที่ทรงปฏิบัติตามที่ได้รับมอบหมาย และได้ส่งผลนับเนื่องทวีปกแผ่ไปสู่ระดับสากล นั่นก็คือการศึกษาพระพุทธศาสนาสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดทำพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๕ งานพระนิพนธ์พุทธประวัติและงานพุทธศาสตร์ศึกษาจำนวนมาก ซึ่งล้วนมีความเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ดินแดนต่าง ๆ ในทวีปเอเชียที่เป็นชาติที่นับถือพระพุทธศาสนาต่างตกเป็นอาณานิคมแก่มหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าอินเดียซึ่งเป็นต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนา หรือพม่าที่ได้ชื่อว่าเป็นชาติที่อุปถัมภ์พุทธศาสนา และรัฐอื่น ๆ ที่ประสบสภาวะเป็นชาติในอาณานิคมของตะวันตก ทำให้การสืบทอดพระศาสนาตลอดจนการที่ได้ชื่อว่าเป็นรัฐที่เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาของชาติที่นับถือพุทธศาสนาได้ขาดช่วงหรือหายไป เป็นเวลาเดียวกับที่ความรู้ทางพุทธศาสนาเป็นที่สนใจศึกษาในโลกตะวันตก ซึ่งถูกพิจารณาว่าเป็นความรู้แบบอารยธรรมที่สำคัญของโลกที่บรรดานักวิชาการระดับสากลให้ความสำคัญ จากความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ทางความรู้เช่นนี้ ชนชั้นนำสยามจึงถือเป็นภารกิจสำคัญในการธำรงสถานะของชาติที่สืบทอดพระพุทธศาสนาแต่เดิม ซึ่งเหลือเพียงรัฐสยามเพียงชาติเดียวในขณะนั้น โดยเฉพาะการเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาแบบเถรวาทในระดับสากล

จากความมุ่งหมายของผู้ปกครองรัฐสยามต่อภารกิจข้างต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทสำคัญที่ทำให้สยามเป็นรัฐเป็นตักศิลาของการศึกษาพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ดังเช่นการที่ทรงเป็นแม่งานดูแลการจัดทำพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งพระไตรปิฎกชุดดังกล่าวจะเป็นสดมภ์หลักของการศึกษาพระศาสนา นับเนื่องไปถึงการจัดหมวดหมู่คำสอนอย่างเป็นระบบ พระนิพนธ์คำสวด คำขานนาคในพิธีอุปสมบท รวมถึงพระนิพนธ์เรื่องพุทธประวัติที่เสนอประวัติพระศาสดาในแง่มุมที่เป็นมนุษย์ มีความเป็นเหตุและผลมากกว่าเรื่องอภินิหาร ระบุสถานที่ครั้งสมัยพุทธกาลเทียบเคียงกับปัจจุบันสมัย เหล่านี้ ส่งผลต่อองค์ความรู้ทางพุทธศาสนาและพุทธศาสศึกษา อำนวยประโยชน์ต่อพุทธศาสนิกชนทั้งมวล และการศึกษาพุทธศาสนาในระดับสากล คุณูปการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวิชริญาณวโรรสทรงมีบทบาทส่งผลจนถึงปัตยุบันกาล ดังที่ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางที่

รายการอ้างอิง

ปฐม ตาคะนานันท์. คณะสงฆ์สร้างชาติสมัยรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๕๑.

พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระมหาสมณานุสรณ์ เฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ พุทธศักราช ๒๕๖๔. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๖๔.

วชิรญาณวโรรส. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา ฯ. พระประวัติตรัสเล่า. พิมพ์ในการบำเพ็ญกุศลครบ ๑๓ พระนักษัตร แต่วันประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. นครปฐม: สาละพิมพการ, ๒๕๕๙.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาฯ. พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. เล่ม ๑-๒. สุเชาวน์ พลอยชุม บรรณาธิการ. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการพัฒนาสยามประเทศ. จัดพิมพ์โดยวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุรวัฒน์, ๒๕๖๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับศตวรรษแห่งการพัฒนา. จัดพิมพ์โดยวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุรวัฒน์, ๒๕๖๔.

ISBN 978-616-7682-56-3